

Dediščina spomenikov prve svetovne vojne

Vojaška pokopališča, kapelice, spomeniki in spominska znamenja

Vito Hazler

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta

Dediščina spomenikov prve svetovne vojne

Vojaška pokopališča, kapelice, spomeniki in spominska znamenja

Avtor: *Vito Hazler*

Zbirka: Kulturna dediščina (ISSN 1855-6701), Zvezek 14

Odgovorni urednik zbirke: *Miha Kozorog*

Uredniški odbor zbirke: *Janez Bogataj, Mateja Habinc, Jože Hudales, Božidar Jezernik, Mirjam Mencej, Rajko Muršič*

Recenzenta: *Rajko Muršič in Ingrid Slavec Gradišnik*

Lektorja: *Rok Janežič in Ingrid Slavec Gradišnik*

Strokovni pregled: *Ingrid Slavec Gradišnik*

Prevod angleškega povzetka: *Ana Hazler*

Oblikovanje in prelom: *Irena Hvala*

Založila: Založba Univerze v Ljubljani

Za založbo: Gregor Majdič, rektor Univerze v Ljubljani

Izdala: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Za izdajatelja: Mojca Schlamberger Brezar, dekanja Filozofske fakultete

Ljubljana, 2023

1. izdaja, prvi natis

Tisk: Birografika Bori, d. o. o.

Naklada: 200 izvodov

Cena: 29,90 €

Knjiga je izšla v okviru raziskovalnega programa Etnološke raziskave kulturnih znanj, praks in oblik socialnosti (št. P6-0187), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije v okviru Javnega razpisa za sofinanciranje izdajanja znanstvenih monografij.

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca (izjema so fotografije). / This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License (except photographs).

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki prosto dostopna na <https://ebooks.uni-lj.si/ZalozbaUL>

DOI: 10.4312/9789612972059

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v
Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga

COBISS.SI-ID=172738307

ISBN 978-961-297-211-0

E-knjiga

COBISS.SI-ID=172387587

ISBN 978-961-297-205-9 (PDF)

Kazalo

Zahvala	7
Uvod	9
Raziskovalni okvir	13
Obseg raziskave	13
Uporabljeni viri in literatura	15
Metodologija	20
Življenje v zaledju fronte velike vojne na Slovenskem – ranjenci, umrli, begunci, ujetniki in druge tegobe	21
Begunci	25
Postavljanje spomenikov in kapel	25
Velika vojna Evrope – prva velika vojna sveta	27
Tudi Slovenci so se borili in umirali v daljnih in sosednjih deželah	29
Že med veliko vojno so vojaki spomenike postavljali tudi izven pokopališč	31
Vojaška pokopališča ob frontah in v zaledju – med izvirnostjo in posodabljanjem	33
Vojaški grobovi na Slovenskem v arhivskih virih	37
O izvirnosti grobne opreme in oznak	39
Kostnice in grobnice so spomin in opomin	45
Tolmin, nemška kostnica	51
Kobarid, italijanska kostnica	52
Jesenice, spominski park na Plavžu	52
Ljubljana, kostnica na pokopališču Žale	53
Maribor, Pobreško pokopališče, kostnica	54
Likovno sporočilo spomenikov in znamenj na vojaških pokopališčih	57
Ljubljana, Žale, italijansko vojaško pokopališče	59
Škofja Loka	60
Mekinje pri Kamniku	61
Drugi monumentalni objekti vojaških pokopališč	61
Kapele, kapelice in džamija so krepile upanje vojakov	65

Kapele in kapelice, križi in nišani so bili del vojaških pokopališč	71
O kapelicah in križih, ki jih je že med vojno in po njej gradilo civilno prebivalstvo	77
Kapele in podobna znamenja, ki so jih po veliki vojni ob pomoči občin postavljale župnije	93
Simbol spomina na vojne – spomenik na Cerju	97
Pobude za postavitve spomenikov, spominskih plošč in znamenj	99
Spomeniki ob poteh, v bližini cerkva in pokopališč, v parkih in drugod	105
Spomeniki, ki jih je izklesala vojna	105
Vojna je končana – prihaja čas spominov	108
Spomeniki v obliki obeliskov in stebrov	127
Spomeniki ob pokopaliških zidovih	131
Spomeniki v obliki kapelic	135
Spomeniki in spominska znamenja ob cerkvah ali župniščih ali na njihovi zunanosti	139
Spominske plošče – znamenja – na pročeljih ali v notranjosti cerkva, kapel in javnih stavb	143
Oblikovna in likovna pričevalnost spominskih plošč – znamenj	148
Dokumentarna sporočilnost vojaških pokopališč, spomenikov, nagrobnikov in spominskih plošč – znamenj	153
Razgled po Evropi	161
Figuralna, reliefna in druga likovna opremljenost spomenikov in znamenj	161
Slovenija	162
Ikonografska motiva pietà in Mater Dolorosa	163
Umirajoči vojak in tolažniki	165
Kipi vojakov	168
Kip vojaka s tolažnikom Bogom	172
Figuralni spomeniki na vojaških pokopališčih	172
Druge figuralne sestavine spomenikov	173
Likovna oprema italijanskih vojaških spomenikov in kapelic	174
Figuralna oprema spomenikov, kostnic in pokopališč	176
Granate, stebrički, verige ter druga vidna oprema spomenikov in znamenj	187
Epitafi in drugi napisi na spomenikih in spominskih znamenjih	193

Spomeniki in znamenja znanih osebnosti prve svetovne vojne	213
Generalmajor baron Guido Novak von Arienti	215
Prvi slovenski general – Rudolf Maister - Vojanov	216
Borec za severno mejo, nadporočnik Franjo Malgaj	232
Med Slovenci še vedno spoštovani maršal Svetozar Borojević de Bojna	234
Zbirni sezname pokopališč, spomenikov in spominskih znamenj oziroma spomenikov znanih osebnosti, kapelic in cerkva ter džamije prve svetovne vojne	237
Vojaški grobovi, grobišča, grobnice, kostnica in pokopališča	237
Kapele, kapelice, križi in džamija	237
Seznam spomenikov in spominskih znamenj	238
Spomeniki in znamenja znanih osebnosti	239
Povzetek	241
Summary	243
Viri in literatura	245
Imensko kazalo	249

Zahvala

Monografija je rezultat večletnega raziskovalnega projekta *Dediščina prve svetovne vojne: reprezentacije in reinterpretacije*, izvedenega s sodelavci Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani ter Inštituta za slovensko narodopisje Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Uspešen projekt z več objavami sodelujočih raziskovalcev v slovenskih in tujih publikacijah sta vodila Božidar Jezernik in Jurij Fikfak, zato se jima ob tej priložnosti iskreno zahvaljujem za povabilo k sodelovanju in učinkovito uredniško delovanje. Posebna zahvala gre kolegoma Božidarju Jezerniku in Janezu Bogataju za posredovanje izvirnega starejšega slikovnega gradiva dediščine prve svetovne vojne, ki je pomembno obogatilo pričujoče besedilo.

Avtorju so dragocene podatke posredovali tudi številni drugi raziskovalci, znanci in dolgoletni terenski sodelavci. Posebna zahvala velja Sanji Lončar z Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete zagrebške univerze, ki je avtorju posredovala več podatkov o objavljenih delih na Hrvaškem. Zahvala gre tudi Anji Moric, ki je avtorja na terenu seznanjala z dediščino prve svetovne vojne pri kočevskih Nemcih in obenem tudi sama prispevala odmeven članek o obravnavani problematiki. Zahvala velja tudi Ani Hazler za prevod povzetka v angleščino in Mileni Hazler Papič za slogovni pregled člankov o obravnavani problematiki.

Avtor se iskreno zahvaljuje zlasti recenzentoma pričujoče monografije Rajku Muršiču in Ingrid Slavec Gradišnik, ki je opravila tudi prvi obsežen redakcijski in jezikovni pregled. Zahvala velja tudi Juretu Preglauu za uredniško delo in pomoč pri usmeritvah za terensko delo na Slovenjgraškem.

Dragocene podatke so prispevali tudi Mira Bandelj, Marija Rančigaj, Anton Brunšek, Miran Junež, Erik David Pipan in Silvester Gabršček, ki je avtorja seznanjal z obsežno dediščino prve svetovne vojne zlasti na Tolminskem.

Posebna zahvala gre tudi številnim sogovornikom na terenu in usmerjevalcem po poteh do pokopališč, kapelic, spomenikov in znamenj. Brez njihove pomoči bi bil seznam evidentiranih enot bistveno skromnejši. Hvala tudi številnim anonimnim ali podpisanim piscem krajših ali daljših besedil ter avtorjem fotografij, objavljenih na spletnih straneh. Brez njihovih prispevkov bi bila objava pričujoče monografije pravzaprav neizvedljiva.

Uvod

Materialnim in drugim ohranjenim spominom na največji spopad pripadnikov različnih narodov v drugem desetletju 20. stoletja je z zadržkom mogoče pridati oznako »kulturna dediščina« človeštva, saj odkriva in razkriva razsežnosti nesmiselnega vojskovanja, ko so omika, sožitje in zlasti kultura, ki v latinščini pomeni vzgoja, izobrazba in celo obdelovanje zemlje, daleč od plemenitosti pomena te besede. V vojni in še posebej v prvi svetovni vojni 20. stoletja so se sestavine kulturnega in kulture skrčile na najmanjšo mogočo mero, saj so jih izrinile brutalnost, pohlepnost in nesmiselnost spopadanja človeštva za ideale veljakov, za katere je moralo človeštvo plačati neizmeren davek z življenji vojakov, ki so ob vse bolj izpopolnjeni vojaški strategiji in taktiki postajali le še številke in »kanonfoter«, kot se je pred desetletji v nekem pogovoru izrazil preživeli avstro-ogrski vojak s soške fronte.¹ Mlade moške, med njimi celo 17-letne fante in može blizu 50 let, so oblasti obeh vojskujočih se strani vpoklicevale najprej na usposabljanje, nato pa pošiljale v središča številnih frontnih črt po skoraj vsej Evropi. Vojaki številnih narodov in

narodnosti so umirali na bojiščih in večina padlih je zadnje počivališče dobila daleč od doma. Posmrtno ostanke padlih vojakov in častnikov so bojni tovariši večinoma pokopavali v bližini ali zaledju front in vojaških bolnišnic; le redki so bili pokopani v domačem kraju, pa še to le takrat, ko so bili poprej iz vojaške službe odpuščeni kot neuporabna bojna sila in so jih domov pošiljali le še umret. Od k vojakom vpoklicanih prebivalcev nekaterih krajev se jih domov nikoli ni vrnila tretjina, ponekod tudi polovica. Kot spominanje so domačini že kmalu po končani vojni v bližini cerkva in na pokopališčih postavljali spomenike ter vgrajevali spominske plošče na zunanost ali v notranost cerkva. Spominska znamenja različnih oblik, velikosti in likovnega izraza so v letih med svetovnima vojnama postajala priče vojnega dogajanja v okrog 400 slovenskih krajev in več deset krajev v zamejstvu ter v na tisoče krajev po Evropi. Dediščina spominskih znamenj prve svetovne vojne je prepletla vso Evropo in tudi Severno Ameriko. Spomeniki in druga sorodna znamenja so tako pri nas kot po svetu postali vidni nosilci spomina na vojne dogodke in predvsem žrtve, ki so padle v bojih ali umrle v vojaških bolnišnicah in okrevališčih daleč od doma. Prav ta sporočilnost spomenikov in znamenj – pokopan daleč od rodnega doma – je eno najpretoresljivejših sporočil v tej monografiji obravnavane dediščine prve svetovne vojne, ki smo ji dodali prilastek »kulturna«, čeprav vojna sama po sebi »kulturna« ni nikoli bila in nikoli ne bo!

Pričujoča raziskava kulturne dediščine prve svetovne vojne je osredotočena izključno na pokopališča in znamenja prve svetovne vojne, povezana z dogajanjem ob soški fronti in na nekaterih drugih evropskih bojiščih, kjer so umirali slovenski vojaki, ter na znamenja po večini slovenskih pokrajin, od koder so oblasti v vojaške enote rekrutirale fante in može.

Spominska znamenja so postavljali sokrajani in sorodniki, praviloma pod vodstvom tamkajšnjih župnij in občin. Odmevno je bilo predvsem prizadevanje nekdanjega vojaškega kurata Franca Bonača, ki je v

¹ Preživeli vojak je bil Franc Plaznik (1895–1988) iz Gomilскеga, ki je leta 1965 piscu tega besedila večkrat pripovedoval o svojem doživljanju prve svetovne vojne in življenju avstrijskega vojaka na soški fronti. O avstrijski vojski je govoril le dobro – govoril je o njeni vojaški moči, tehnični izpopolnjenosti in izurjenosti vojakov, dobri in zadostni hrani, o poveljevanju, redu in disciplini, ki sta mu bila kot povsem navadnemu vojaku še posebej všeč. »To je bila vojska!« je med pogovorom ali, bolje rečeno, med monologom večkrat ponovil. Žal se pisec tega besedila drugih podrobnosti ne spominja, saj je bil sogovornik pod vtisom poznejših zmag zelo skop v odgovorih na vprašanja omikanega mladca: »kakšno puško ste imeli, koliko nasprotnih vojakov ste pobili, kako ste se borili« in podobno. Večine teh vprašanj se je sicer izjemno zanimiv sogovornik spretno izogibal in pogovor preusmeril drugam ali pa poudaril moč avstrijske vojske. Gospod Plaznik je bil po vrnitvi s fronte domov kmet na manjši kmetiji, na kateri so pridelovali tudi hmelj. Pisec tega besedila je *pr Plaznik* kar nekaj let zapored v drugi polovici avgusta obiral hmelj, kulturno in industrijsko rastlino, ki je bila Spodnje-savinjčanom pomemben vir dohodkov.

časniku *Slovenec* ljudi opozarjal na spoštljivejši odnos do grobov padlih vojakov in predlagal, »da prevzamejo občine skrb za vzdrževanje vojaških grobov na domačem pokopališču« (Bonač 1923: 3). Le tri dni po Bonačevem pozivu je *Slovenec* objavil obsežnejši članek Jerneja Hafnerja, v katerem tudi on Slovence spodbuja k dejavnejšemu ohranjanju in vzdrževanju vojaških pokopališč in postavljanju spominskih znamenj, saj po njegovem »še nikjer padli domačini niti skromne plošče z imeni v cerkvenem zidu ali na pokopališču, da še ni niti najskromnejšega spomenika na javnem prostoru v spomin vsem padlim rojakom« (Hafner 1923: 2). Po njegovem so takoj po končani vojni tem vprašanju bistveno več pozornosti posvečali v tujini, zlasti na Češkoslovaškem, v Franciji in Italiji, kjer si je ogledal več takšnih primerov.²

Bonačeva in Hafnerjeva javna opozorila so bila odmevna, saj se je v začetku 20. let 20. stoletja povečevalo število na novo postavljenih znamenj padlim rojakom v avstro-ogrski vojski, pa tudi znamenj in urejenih pokopališč ter kostnic na ozemlju zahodne Slovenije, ki je po Rapalski pogodbi pripadlo Italiji. V 20., 30. in nekaj tudi še v začetku 40. in 50. let 20. stoletja so na današnjem slovenskem ozemlju postavili glavino vseh spomenikov in drugih znamenj v spomin padlim rojakom oziroma sovaščanom v prvi svetovni vojni, državne oblasti pa so poskrbele tudi za urejanje vojaških pokopališč, posebej v 80. letih 20. stoletja, ko je morala takratna socialistična Jugoslavija izpolniti podpisane mednarodne pogodbe.

2 Jernej Hafner je o tem zapisal: »Videl sem taka pokopališča ob progah Strassbourg–Metz–Pariz–Lyon–Basel, grobišča v okrajih Feltre - Belluno, Trst, Gorica, Tolmin, Inomost, Brno, Praga, grobišča ob progah Maribor–Dunaj; Brno–Praga; videl sem številne fotografije grobišč v ilustriranem inozemskem časopisju. Pa tudi dosti vojnih grobov v Sloveniji sem videl; vem tudi, kaj in koliko smo že nekateri, ki nas peče sramota, kakršno čutimo ob primerjavi naših in inozemskih grobišč, govorili, pisali in storili, da premaknemo to kulturno zadevo z mrtve točke, a skoraj brez uspeha. V toliko opravičeno piše g. kurat Bonač o „naši sramoti“« (Hafner 2023: 2). J. H., Skrb za vojaške grobove. *Slovenec* 51 (244), 27. 10. 1923. Dostopno na: <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-G86MGSK2/2e306e83-4a3e-40ea-b4a9-adf7d3f842af/PDF> (12. 10. 2020)).

V začetku 80. let so med drugim obnavljali kapelo sv. Duha iz leta 1916 v Javorci nad Tolminom, ki velja za enega prvih zgledno obnovljenih sakralnih kulturnih spomenikov v času, ko se je tudi v spomeniškovarstveni dejavnosti okrepilo obnavljanje in ohranjanje spomenikov prve svetovne vojne.³ Zadnja obnovitvena prizadevanja in težnje po označevanju spominov na prvo svetovno vojno pa segajo v leta spominjanja 100. obletnice začetka in konca vojne, ko so ob različnih svečanih obletnicah postavili znamenja, na primer v Bovcu,⁴ in vgradili kar nekaj spominskih plošč, na primer v Tunjicah⁵ in Železnikih.⁶ Precej javnih znamenj v obliki figuralnih spomenikov so v različnih slovenskih krajih namenili tudi znanim osebnostim, predvsem vojskovodjem prve svetovne vojne. Največ spomenikov so postavili v čast generalu Rudolfu Maistru - Vojanovu, pa tudi Franju Malgaju in feldmaršalu Svetozarju Borojeviću de Bojni, ki so mu na Cerju na Krasu domnevno že leta 1917 postavili t. i. Borojevičev kamniti stol, leta 2016 pa še spomenik na Prevalu nad Novo Gorico.⁷

3 Pri obnovitvenih prizadevanjih je še posebej izstopal Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Nova Gorica, ki je s sodelavci poleg kapele sv. Duha poskrbel za obnovo številnih drugih podobnih znamenj in vojaških pokopališč iz časa prve svetovne vojne.

4 V Bovcu so 21. maja 2018 postavili spominsko ploščo vsem trpečim z Bovškega v prvi svetovni vojni.

5 Na primer spominska plošča padlim avstro-ogrskim vojakom iz leta 2014 na nekdanji mrliški vežici na pokopališču v Tunjicah pod župnijsko cerkvijo sv. Ane.

6 V Železnikih so leta 2018 na fasado apsido pokopališke cerkve sv. Frančiška Ksaverja vgradili domnevno zadnjo spominsko ploščo na Slovenskem v spomin padlim faranom iz prve svetovne vojne. Pri tem so sodelovale Zgodovinska skupina župnije Železniki, Občina Železniki in Krajevna skupnost Železniki.

7 Ta parkovni spomenik so odkrili 10. decembra 2016. S tem so se poklonili spominu vrsto let zamolčanega hrvaškega generala, ki je s svojo vojsko ustavil prodor italijanske kraljeve vojske v notranjost Slovenije in tako to območje obvaroval pred vojnimi strahotami. V enajstih ofenzivah se mu je posrečilo obdržati frontno linijo na Soči.

Slika 1: V Mariboru so 10. oktobra 1987, na trgu pred Prvo gimnazijo Maribor, odkrili kip generala in pesnika Rudolfa Maistra, ki ga je oblikovala mariborska kiparka Vlasta Zorko. Trg s parkom, kipom in drugimi znamenji se danes imenuje Trg generala Maistra (foto: V. Hazler, 2. 9. 2021).

Raziskovalni okvir

Obseg raziskave

Pričujoča monografija je bistveno razširjen obseg enega objavljenega (Hazler 2021) in drugega, za objavo pripravljenega članka (Hazler 2023/v tisku) o problematiki dediščine vojaških pokopališč, grobišč in grobov padlih vojakov ter v njihov spomin postavljenih spomenikov in spominskih znamenj, ki so skupaj z veliko vojno zaznamovali zlasti drugo in tretje desetletje 20. stoletja. Avtorjeve raziskave so potekale v okviru projekta »Dediščina prve svetovne vojne: reprezentacije in reinterpretacije«, ki sta ga vodila Božidar Jezernik in Jurij Fikfak, pri njem pa je sodelovalo enajst uglednih raziskovalcev s področja družboslovnih in humanističnih ved. Prvi skupni dosežek raziskovalnih prizadevanj je bila izdaja zbornika z istim naslovom (Fikfak in Jezernik 2021), v katerem je avtor te monografije objavil prvi omenjeni članek, pred izdajo pa je še drugi v zborniku s podobno tematiko na ozemlju zahodnega Balkana.

V pričujoči monografiji je topografsko in deloma monografsko obdelanih 531 evidentiranih enot dediščine prve svetovne vojne. To je še vedno delovno število enot obravnavane dediščine, ki jih je avtor zbral med letoma 2016 in 2023, in zelo verjetno še ni dokončno. Avtor dopušča možnost dopolnjevanja seznama, saj nekatera, predvsem gorska območja zahodne Slovenije z njegovega vidika topografsko niso v celoti pregledana. Kljub temu je občasno strnjeno ali sporadično terensko raziskovanje omogočilo razmeroma izčrpno podobo o obsegu, številu in prostorski razširjenosti obravnavane kulturne dediščine. Ob tem velja poudariti, da je del obravnavane dediščine nastajal že med vojno, kar praviloma velja za vojaška pokopališča in deloma za različno zasnovana verska znamenja, ki so ponekod nastajala tudi ob vojaških pokopališčih (Lepena) ali so jih postavljali svojci v vojsko vpoklicanih vojakov (Lehen na Pohorju, Mirtoviči) ali tudi vojaške oblasti za versko oskrbo vojakov (Kosovelje, Ladra, džamija v Logu pod Mangartom).

Množica zbranih podatkov o dediščini prve svetovne vojne je zahtevala predvsem sistematično razvrstitev zbranih podatkov v značilne tematske skupine, pri čemer je upoštevana predvsem prostorska, vsebinska, oblikovna, časovna, gradbenorazvojna in funkcionalna sporočilnost obravnavanih enot dediščine. Zato so najprej obravnavana vojaška pokopališča, grobišča in posamični grobovi, ki so praviloma nastajali že v letih vojne, pozneje pa so se jim pridružile še velike skupne kostnice in množična pokopališča. Takšni vzorci urejanja zadnjih počivališč vojakov in civilnega vojaškega osebja so značilni tako za slovensko ozemlje kot za številna območja ob vojnih frontah po Evropi, zlasti v severni Italiji v Nabrežini pri Trstu in v Franciji v kraju Romagne-sous-Montfaucon, kjer je največje ameriško vojaško pokopališče Meuse-Argonne iz prve svetovne vojne v Evropi s 14.246 pokopanimi vojaki.⁸ Posebnost so tudi kostnice različnih oblik in velikosti, kakršni sta kostnica avstro-ogrskih vojakov na Žalah v Ljubljani in kostnica nemških vojakov v Tolminu ob reki Soči, pa tudi kostnici v italijanski Goriški pokrajini v Osavljju (it. Oslavie) in Sredopolju (Redipuglia).

Poleg kostnic so v italijanski Furlaniji - Julijski krajini ohranjena obsežna vojaška pokopališča v Foljanu (Fogliano), Nabrežini (Nabresina), Proseku (Prosécco), Gradišču ob Soči (Gradisca d'Isonzo), Vidmu (Udine) in drugod, kjer so kot pripadniki obeh vojskujočih se strani pokopani tudi številni Slovenci. Kot pripadniki predvsem avstro-ogrske vojske pa imajo Slovenci zadnja počivališča tudi na pokopališčih na zahodni in zlasti vzhodni fronti v nekdanji Galiciji, Gorlicah na Poljskem, Lvovu v Ukrajini in drugod.

Velikim vojaškim pokopališčem z večinoma povsem enako oblikovanimi nagrobniki, grobnicam in kostnicam časovno in tudi v pričujoči raziskavi sledijo predstavitve že med vojno zgrajenih kapelic in religioznih znamenj ter predstavitve vseh drugih kapelic in

⁸ Ameriški spomeniki v prvi svetovni vojni v Franciji. Dostopno na: <https://sl.traasgpu.com/ameriski-spomeniki-v-prvi-svetovni-vojni-v-franciji/> (30. 7. 2022).

znamenj, ki so nastajala v letih po njej. Sledi predstavitve samostojno stoječih spomenikov, najpogosteje postavljenih pred sakralnimi stavbami ali v njihovi bližini, pa tudi v bližini župnišč in pokopališč, nato spomenikov na pokopališčih ter nazadnje še spomenikov in spominskih znamenj, ki so postavljena ob (ali kar vzdana na) pročeljih cerkva, župnišč in tudi posvetnih stavb. V sklepnem poglavju so predstavljena različna javna znamenja znanih osebnosti, neposredno povezanih z dogajanjem v veliki vojni in po njej, in sicer v obliki celopostavnih samostojno stoječih spomenikov ter doprskih in spominskih plošč. Znamenja so najrazličnejših oblik in velikosti, postavljena na vidna javna mesta, vzdana na pročelja rojstnih hiš in javnih stavb ali postavljena v notranjost nekaterih pomembnejših stavb v krajih, kjer so obravnavane osebe javno delovale ali s svojim delovanjem spodbudile kak pomembnejši dogodek v letih med vojno in po njej.

Z obravnavano dediščino se srečujemo v vseh slovenskih zgodovinskih pokrajinah,⁹ tj. na ozemlju, od koder so bili v času avstro-ogrske monarhije v vojsko vpoklicani slovenski vojaki. V teh prostorskih povezavah je mogoče razumeti tudi sočasno likovno upodobitev spomenika »kranjskega Janeza«, ki ga je leta 1916 kiparsko zasnoval Svetoslav Peruzzi in leta 1917 dokončal Lojze Dolinar. Pokončen celopostavni kip mirno stoječega razoglavega in zamišljenega vojaka v vojaškem plašču, opasanega s futrolami, je v letih po prvi svetovni vojni in vse do osamosvojitve Slovenije med pripadniki nekdanjih jugoslovanskih narodov postal in ostal sinonim za vse »junaške« Slovence, ki so kot vojaki služili najprej v kraljevi in nato v socialistični jugoslovanski vojski.¹⁰

9 V mislih imamo tista imena slovenskih pokrajin, ki jih ljudje večinoma najbolj poznajo in jih pogovorno tudi uporabljajo. To so Primorska, Gorenjska, Notranjska, Dolenjska, Štajerska, Koroška in Prekmurje.

10 Z imenom »Kranjski Janez« ali krajše »Janez« so pripadniki drugih narodov in narodnosti nekdanje monarhične in nato socialistične Jugoslavije zlasti v vojaškem okolju označevali Slovence. Oznaka je imela bolj ali manj zbadljiv, posmehljiv pomen, ki se je med vojaki prenašal z generacije na generacijo in bil v rabi tudi zunaj vojaškega okolja. Slovenci v očeh bojevitih in narodno ponosnih Srbov ter pripadnikov narodov in narodnosti nekdanjih Jugoslavij niso veljali za izstopajoče pogumneže. Oznaka Janez za Slovence je v nekdanjih jugoslovanskih republikah bolj ali manj živa še danes, vsaj pri starejši generaciji.

S podobno resnim in predvsem zamišljenim obravnanim izrazom kot kip »kranjskega Janeza« je zasnovana tudi v gorenjsko narodno nošo odeta doprsna bista »žalujoče Slovenke«, postavljena leta 1928 na mestu nekdanjega avstro-ogrskega pokopališča, tik ob zunanem zidu mestnega pokopališča. Doprsje z visokim kamnitim podstavkom ima obliko herme, ki se pri obravnavani problematiki pojavi le še pri kipih generala Rudolfa Maistra na Uncu, v Cerkvenjaku in Gornji Radgoni ter na spomenikih drugih pomembnih udeležencev prve svetovne vojne, na primer na spomeniku Jožefa Godine v Črenšovcih, Ivana Jeriča v Dokležovju, Antona Hafnerja v Aleji velikanov v Škofji Loki in morebiti še kje.

Poleg spomenikov na pokopališčih so zlasti v letih med svetovnima vojnama postavili še več monumentalnih spomenikov poznanih kiparjev in arhitektov. Eden takšnih spomenikov je ob zunanem vzhodnem pročelju župnijske cerkve sv. Jurija v Stari Loki, kjer je na visokem, stopničasto zasnovanem podstavku kip sklonjenega in na vojaško puščo opirajočega se vojaka v avstro-ogrski uniformi. Kip je leta 1930 po načrtih kiparja Boža Pengova (1910–1985) izdelal znani ljubljanski kamnosek Alojz Vodnik (Žužek 2018: 52–55).

V skupino 285 obravnavanih javnih spomenikov so vključena tudi likovno zelo opazna in preprostejša spominska znamenja, ki so najpogosteje na pročeljih župnijskih in podružničnih cerkva, ponekod pa tudi na javnih stavbah, kot na primer v Metliki, kjer so leta 1928 spominsko ploščo vzdali na pročelje današnje občinske stavbe.

Poleg omenjenih je v predstavitev vključenih 74 kapelic in cerkva, džamija ter 59 spomenikov in spominskih znamenj znanih osebnosti. Največ jih je posvečenih generalu in pesniku Rudolfu Maistru - Vojanovu, nemu vodilnih borcev za severno mejo, nadporočniku Franju Malgaju, feldmaršalu Svetozarju Borojeviću de Bojni in nekaterim drugim. S predstavitvijo spomenikov in znamenj pomembnih osebnosti se sklene predstavitev dediščine, pokopališč, kapel in kapelic, spomenikov in spominskih znamenj ter spomenikov znanih osebnosti, povezanih z dogajanjem iz časa velike (prve svetovne) vojne in po njej. S tem je obseg raziskave zaokrožen, vendar še zdaleč ni dokončan, saj avtor občasno odkriva doslej še nepoznana znamenja,

zlasti družinske kapelice in križe, ki doslej še niso popisani v uradnih evidencah kulturne dediščine.

Uporabljeni viri in literatura

Pisni in slikovni viri o vojaškem, političnem in drugem dogajanju v prvi svetovni vojni so obsežni. Raziskovalcem in zainteresirani javnosti so na voljo številne knjižne objave poklicnih raziskovalcev in verjetno v enakem obsegu tudi ljubiteljskih zgodovinarjev. Vsi posegajo po različnem in obsežnem gradivu številnih raziskovalnih in varstvenih ustanov (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, muzejske ustanove, osrednji spomeniškovarstveni zavod z območnimi enotami, Arhiv Slovenije, vrsta pokrajinskih in lokalnih arhivov) ter arhivov in muzejskih zbirk zasebnih zbirateljev. Za pričujoče delo so pomembna raziskovalna spoznanja jezikoslovcev, geografov, umetnostnih zgodovinarjev in krajinskih arhitektov, pa tudi prispevki drugih humanističnih ved, predvsem etnologije, ki problematiko prve svetovne vojne poglobljevano raziskuje zlasti v zadnjem desetletju.

Med zbiranjem pisnih, slikovnih in grafičnih virov, ki so prispevali jedrno podlago za obravnavano tematiko, se je že na začetku raziskave obseg pridobljenih podatkov izjemno razširil, zato je bila potrebna vsebinska omejitev, da bi bilo delo mogoče dokončati, gradivo porazdeliti po vsebinskih sklopih in napisati besedilo. Zato je bil izbor virov nujen in osredinjen le na najpomembnejše in dovolj kakovostne. Ob tem je bilo treba pregledati in preveriti množico spletnih virov, ki so obravnavani pojav vsebinsko potrjevali in dopolnjevali.

Zelo uporabna so bila zlasti tiskana besedila v obliki člankov in monografij. Spomenike, posvečene padlim v prvi svetovni vojni, je med prvimi na Slovenskem z umetnostnozgodovinskega zornega kota obravnavala Špelca Čopič, ki je med letoma 1958 in 1986 raziskovala opus kiparja Lojzeta Dolinarja (Čopič 1958: 841–846), med drugim avtorja spomenika padlim vojakom v prvi svetovni vojni na Polzeli (1927).

Med temeljno literaturo o javnih spomenikih sodi članek Špelce Čopič »Slovenski spomeniki padlim v prvi svetovni vojni« (Čopič 1987: 168–177), objavljen

v reviji *Kronika* 35, ki je pomembno vplival tudi na razširitev delovnega področja spomeniškovarstvene službe in okrepil zavest javnosti o (do takrat) močno spregledanem žanru različnih javnih spomenikov na Slovenskem. Na vrhuncu raziskovalne poti je avtorica svoja spoznanja povezala v obsežni študiji *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja* (Čopič 2000), v kateri je sistematično predstavila in ovrednotila tudi javne spomenike, povezane s prvo svetovno vojno.

Za delo na terenu je posebej uporabna obsežna knjiga Giacinta De Carolija in Marie Luise De Caroli *Potovanje na fronto* (De Caroli 2015),¹¹ ki je dnevnik nekdanjega italijanskega podporočnika in zdravnika Giacinta De Carolija v letih 1915–1918, ko je deloval tudi na soški fronti, na primer na območju Zagore pri Kanalu, ki jo je v enem od poglavij imenoval »Kota 383: Kota smrti«.

Za zbiranje podatkov o posamičnih enotah obravnavane kulturne dediščine je pomemben zbornik člankov Gorenjskega muzeja iz Kranja *Mirno vojaki spite večno spanje*, v katerem je Jože Dežman objavil prispevek »Pokopališča in spomeniki na Gorenjskem«¹² (Dežman 2014: 38–41).

Za splošno razumevanje razmer v letih prve svetovne vojne na območju zahodne Slovenije je uporabno zlasti delo *Po sledeh soške fronte* Marka Simiča, ki je dogodke obravnaval kot zgodovinar ter tudi kot konservator Zavoda za varstvo kulturne in naravne dediščine Slovenije (Simič 1996).

11 Knjiga je pisana kot dnevnik in pripoveduje o življenju italijanskega podporočnika Giacinta De Carolija, zdravnika na soški fronti, ki je deloval v Goriških brdih, Plavah, Zagori (avtor kraj v enem od poglavij imenuje »kota 383«), Sabotinu, Pevmi, Vrtojbi, vse do Pivave in še naprej. Knjiga govori tudi o življenju njegove hčerke Marie Luise, ki je ob spoznavanju očetovega potovanja na fronto spoznavala očeta, slovenske kraje in samo sebe. Knjigo je v slovenščino prevedel mag. Valter Reščič, ki jo je izdal v samozaložbi ter po Sloveniji predstavil v različnih kulturnih ustanovah, na primer v Medobčinski splošni knjižnici v Žalcu.

12 Dežman, Jože, 2014. Pokopališča in spomeniki na Gorenjskem. *Mirno vojaki spite večno spanje. Gorenjska in Gorenjci 1914–1918*. Kranj: Gorenjski muzej, 38–41. Dostopno na: <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/pokopalisca-in-spomeniki-na-gorenjskem/> (23. 11. 2018).

Poleg osnovne literature izpod peres poznavalcev prve svetovne vojne velja omeniti množico prispevkov novinarjev v časopisih in časnikih *Jutro*, *Slovenec*, *Slovenski narod*, *Štajerski gospodar* in drugih. Zelo so uporabne tudi krajevne monografije ljubiteljskih raziskovalcev, na primer obsežno delo Toneta Koširja in sodelavcev *Dediščina župnije Šentjošt* (Košir 2013), v katerem so zbrani številni podatki o tamkajšnjih avstro-ogrskih vojakih, ki so prihajali domov na dopust in so se celo fotografirali s svojci,¹³ pa tudi podatki o padlih vojakih šentjoške župnije. Tam in v več drugih publikacijah zbrani podatki o padlih vojakih so bili avtorju tega besedila uporaben vir za nekatere analize, na primer starosti padlih vojakov.

Eden temeljnih virov za spomenike in znamenja prve svetovne vojne je raziskava, dostopna v spletni zbirki *Arzenal, Zbirka spomenikov, posvečenih padlim slovenskim vojakom v svetovni vojni 1914–1918*. Zbirka je nastajala na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa s soudeležbo sodelavcev Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU in Inštituta za kulturno zgodovino ZRC SAZU.¹⁴ Javno dostopni podatki so v nekaterih primerih na splošno skromni, a kljub temu dragoceni, mestoma tudi vsebinsko bogati, kar še posebej velja za prispevke in besedila arheologa Draga Svolfjšaka (na primer zapisi za kraje Brezje, Rateče, Srednja vas v Bohinju idr.).

Zelo uporabni in preverjeni so tudi podatki o vojaških pokopališčih na Krasu, Goriškem, Tolminskem, Bovškem in v Trenti, ki so jih na spletnih straneh objavili številni anonimni pisci. Pri tem, na teren usmerjenem delu je avtorju tega besedila nesebično pomagala domačinka s Posočja, novinarka in psihologinja Mira Bandelj.

13 Najpogosteje z ženo v fotografskem ateljeju v bližnji Vrhniki ali Ljubljani.

14 Zbirka se je »začela sistematično oblikovati v okviru temeljnega raziskovalnega projekta Preoblikovanje spomina. Propaganda in komemoracija kot sestavni del I. svetovne vojne, ki smo ga izvajali sodelavci Filozofskega inštituta ZRC SAZU in Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU ter se nadaljuje z raziskavami pod okriljem temeljnega projekta Kulturna demografija prve svetovne vojne, ki ga izvaja Zgodovinski inštitut Milka Kosa v sodelovanju Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU in Inštituta za kulturno zgodovino ZRC SAZU.« Dostopno na: <http://www.arzenal.si/sobe/zbirke/spomeniki> (19. 1. 2019).

Kakovostne obravnave javnih spomenikov prve svetovne vojne so potekale tudi drugod, zato iskrena hvala Mariji Rančigaj iz Gomilskega za podatke o graditvi spomenika padlih vojakov–domačinov–v Grajski vasi v Spodnji Savinjski dolini. Marija Rančigaj je v glasilu Kulturnega društva Gomilsko *Detel'ca* objavila članek »Grobovi tulijo ...« (Rančigaj 2002: 17–19), v katerem je deloma povzela članek novinarja Stanka Viranta z istim naslovom, objavljenega v časniku *Jutro* leta 1924 (B. n. a. 1924: 5–6). Avtorica je podrobno predstavila vse okoliščine nastajanja in zgraditve spomenika ter navedla številne podatke, ki jih je zbrala med domačini in v Zgodovinskem arhivu Celje.

Strokovno odmevna in za pričujočo raziskavo uporabna so poročila v strokovni reviji *Varstvo spomenikov*, ki je po letu 1980 vse pogosteje objavljala podatke o poteku obnov spomenikov prve svetovne vojne. Pri tem so bili v ospredju zlasti konservatorji Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Nova Gorica, ki so poročali o vidnih dosežkih obnov, na primer cerkve sv. Duha v Javorci nad Tolminom (Smole 1982: 235), o restavriranju spomenika padlim v prvi svetovni vojni v Moravčah (Benedik 1984: 333), o vojaškem pokopališču iz prve svetovne vojne v Batah (Humar 1985: 354), o spomeniku pod vodnim zbiralnikom v Grgarskih Ravnah (Humar 1986: 343), o italijanskem spomeniku na nekdanjem vojaškem pokopališču nad Avčami pri Kanalu (Humar 1998: 10) in o drugih strokovnih dosežkih.

Leta 1996 je Marko Simič, zgodovinar in konservator Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS, objavil odmevno knjigo *Po sledeh soške fronte* (Simič 1996), v kateri je obravnaval bistvene poteze večkratnih ofenziv ter uspehe in poraze bojujočih se strani, med drugim avstrijskega 6. domobranskega pehotnega polka,¹⁵ ki se je bojeval proti italijanski elitni enoti *arditi*¹⁶ na strateško pomembnem Škabrijelu, 646 m visokem hribu nad Novo Gorico, Solkanom in Grgarsko kotlino. Obe strani sta na tem bojišču v enajsti soški bitki izgubili več tisoč vojakov.

15 Izvirno nemško: *Kaiser und König Landwehr Infanterie Regiment »Eger«* Nr. 6.

16 *Arditi* je bilo ime specialnega korpusa italijanske kraljeve kopenske vojske, ki so ga ustanovili leta 1917.

Za obravnavano dediščino so na regionalni ravni pomembni prispevki več avtorjev, med njimi zlasti članek Nataše Budna Kodrič »Vojaki s Škofjeloškega v prvi svetovni vojni« (Budna Kodrič 1999: 367–382). O Škofji Loki kot globokem zaledju soške fronte so pomembna poročila o vojaški bolnišnici v uršulinskem samostanu,¹⁷ pa tudi v 231. številki *Slovenca* leta 1928 objavljen članek o Jurkovičevem spomeniku »žalujejoče Slovenke« (B. n. a. 1928: 3) in članek Damirja Globočnika o spomeniku padlim v prvi svetovni vojni v Škofji Loki in Stari Loki (Globočnik 2012: 111–124). Globočnik je tudi avtor obsežne samostojne publikacije *Likovno in simbolno. Kolektivni spomin Slovencev v likovni umetnosti* (Globočnik 2017b). O spomeniku hrabrih branilcev Rombona je pisal David Erik Pipan (Pipan 2003), o soški fronti kot pomniku in muzejskem vprašanju pa je v diplomskem delu razmišljal Damjan Resnik (Resnik 2004). Zanimivi so tudi prispevki o džamiji¹⁸ oziroma mošeji v Logu pod Mangartom, o kateri je pisal tudi Vinko Avsenak (Avsenak 2006: 45–50).

Zelo uporabni članki so bili objavljeni v regionalnem časopisu *Gorenjski glas*, ki je že pred 100. obletnico začetka prve svetovne vojne objavljal prispevke Mihe Nagliča, med drugim članek »Gorenjski spomeniki padlim v prvi svetovni vojni«,¹⁹ ki je bil pomemben vir podatkov.

Za razumevanje življenja v frontnem zaledju in življenjskih zgodb vojakov med vojno in še posebej v času vojaških dopustov je pomemben vir monografija več avtorjev *Dediščina župnije Šentjošt: Ljudje, domačije in znamenitosti* (Košir 2013), ki med drugim predstavlja vojake na nekajdnevnom dopustu, ko so si vzeli čas tudi za fotografiranje z ženo v fotografskem ateljeju v Ljubljani ali na Vrhniki. Na priloženih fotografijah pozornost zbujejo otopeli obrazi fotografiranih vojakov, ki se kljub nekajdnevnomu civilnemu življenju očitno

niso otresli spominov na grozote vojne, zato so njihove oči videti otopele, steklene in hladne.

Število člankov, monografij in najrazličnejših spletnih virov se je občutno pomnožilo ob stoletnicah začetka in konca prve svetovne vojne. Ponekod so se spominjali žrtev in usode mož in fantov v vojni ter to dogajanje predstavili z besedili in slikovnim gradivom.²⁰ Nekateri pisci so dokumentirali tudi drugod ohranjene sledi vojnih dogodkov v Julijskih Alpah (Turk 2013: 29–31). Posebej pomembne so bile tudi tematsko različne obravnave vojne in vojnega zaledja, ki so jih v obliki registrov zbrali in objavili strokovnjaki iz več slovenskih arhivov in muzejev. Ti so nato svoje metodološko usklajeno delo predstavili v pregledni razstavi in na spletnih straneh objavljenem vodniku pod skupnim naslovom *V zaledju soške fronte* (Šega 2015). V tem tematsko pestrem pregledu je objavljenega veliko slikovnega gradiva, načrtov in izvornih (faksimiliranih) besedil. Za našo rabo so pomembni zlasti prispevki »Bombardiranje civilnih objektov« (Barbara Pešak Mikec), »Skrb za begunce« (Teja Krašovec), »Vojni ujetniki« (Barbara Žabota), »Iz ognjenega pekla v zavetje bolnišnic« (Judita Šega), »Za bolnišničnimi zidovi« (Judita Šega) ter »Za sprostitev in zabavo« (Elizabeta Eržen Podlipnik).

Težkega življenja med veliko vojno so se ob 100. obletnici njenega začetka in konca z raziskovalnimi nalogami spomnili tudi v osnovnih šolah. V Cerknem so osnovnošolci izdelali raziskovalno nalogo in najpomembnejše izsledke objavili v uradnem informatorju Občine Cerkno *Ukoptiti*. Posebej zanimiv je članek »Vihar grozan, vihar strašan ...«, dopolnjen s fotografijami nekaterih najpomembnejših spomenikov in pokopališč ob soški fronti (Klasić 2014).

Za razumevanje razmer in vrste dogodkov v letih prve svetovne vojne so pomembna zlasti raziskovalna prizadevanja zgodovinarja Marka Štepca, ki je kot urednik publikacije *Take vojne si nismo predstavljali* (Štepec 2014) ter kot vodilni avtor dela *1914–1918*

17 Škofja Loka. Uršulinke Rimske Unije. Zgodovina. Dostopno na: <https://www.ursulinke.si/zgodovina/> (13. 8. 2022).

18 Po izjavah več pripadnikov islamske verske skupnosti v Sloveniji je ustrežnejši izraz za nekdanjo muslimansko versko stavbo v Logu pod Mangartom džamija in ne mošeja.

19 Naglič, Miha, 2014. Gorenjski spomeniki padlim v prvi svetovni vojni. *Gorenjski glas, spletni časopisni arhiv*, 6. 5. Dostopno na: <http://arhiv.gorenjskiglas.si/article/20140506/C/140509910/gorenjski-spomeniki-padlim-v-prvi-svetovni-vojni> (9. 9. 2018).

20 Prašnički, Martin, 2014. *Vojni luzerji 1914-1918. Usoda slovenskih mož in fantov. Spominsko-dokumentarna zgodba o slovenskih vojaki 87. pešpolka – IR.87*. Zgornja Poljskava: [Samozaložba]. Dostopno na: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-S2GNLBWU/c7c85221-01e0-447f-a6a1-b65856057da2/PDF> (12. 10. 2021).

(Štepec 2010) in članka »Bedna kritja pod planoto tik nad Sočo« v glasilu *Zgodovina v šoli*²¹ pomembno prispeval k osvetlitvi medvojnega dogajanja pred dobrim stoletjem.

Grozote vojne, razuzdano življenje, oholost vojaških poveljnikov in bedno življenje navadnih vojakov je v obliki dnevniških zapisov ohranil Filip Jankovič. V knjigi *Pa zbogom, junaki ... Vojni dnevnik Filipa Jankoviča* je častnikove dnevniške zapise objavila Radiotelevizija Slovenija, Založba kaset in plošč (Kač 2017).

Za to delo je bil pomemben vir podatkov predvsem *Vodnik po arhivskem gradivu 1. svetovne vojne*,²² ki so ga v elektronski obliki objavili sodelavci slovenskih arhivskih ustanov. Svoje gradivo je predstavilo deset slovenskih arhivskih ustanov, pri urejanju in komentiranju poglavij pa je sodelovalo 45 uglednih strokovnjakov.

Oktobra 2018 je v Ljubljani potekal dvodnevni simpozij *Jugoslovanski spomeniki, povezani s 1. svetovno vojno (1918–1941)*,²³ na katerem je sodelovalo več strokovnjakov z območja nekdanje skupne države Jugoslavije. Poudarek je bil predvsem na predstavitvi najpomembnejših in likovno najvidnejših spomenikov, ki imajo poleg avtorskih tudi velik prostorski pomen. Morda so bili nekoliko v ozadju likovno manj atraktivni spomeniki in znamenja, ki pa so z dokumentarnega zornega kota prav tako pomembni.

V zvezi s pridobivanjem podatkov o posamičnih dogodkih med vojno in postavljanju spomenikov velja omeniti vsaj dva prispevka. Prvi govori o postavitvi

džamije v Logu pod Mangartom novembra 1916, in sicer za versko oskrbo muslimanskih vojakov v enotah avstro-ogrske vojske,²⁴ prispevek »Plečnik in Koroška«, ki ga je podpisal Matija Miler, pa med drugim predstavlja postavitev Plečnikovih spomenikov žrtvam prve in druge svetovne vojne v Črni na Koroškem ter spomenika Franju Malgaju v Dobrihjah.²⁵

Za terensko delo na območju Šaleške doline in okolice je pomemben pregledni članek »Franger, non Flechter, zrušim se, a ne odjenjam! kraji spomina na veliko vojno v Šaleški dolini in okolici« (Komac 2017: 137–160) Jerneja Komaca. Avtor je predstavil vse pomembnejše spomenike in spominska znamenja, povezana z dogodki prve svetovne vojne, in besedilo opremil s slikovnim gradivom.

Pomembna je tudi topografsko zasnovana zbirka poročil in zapisov *Spomeniki prve svetovne vojne*, ki je pod mentorstvom Božidarja Jezernika in Anje Moric nastajala pri predmetu Socialni spomin ter izšla na spletnih straneh kot raziskovalna naloga študentov Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.²⁶

Izrazito topografsko naravnana je tudi na spletnih straneh dostopna zbirka *Arzenal, Zbirka spomenikov, posvečenih padlim slovenskim vojakom v svetovni vojni 1914–1918*, Zgodovinskega inštituta Milka Kosa, ki je nastajala s sodelavci Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU in Inštituta za kulturno zgodovino ZRC SAZU. Za omenjeno zbirko je arheolog Drago Svobljak napisal več vsebinsko bogatih prispevkov (na primer besedila za kraje Brezje, Rateče, Srednja vas v Bohinju idr.).

21 Štepec, Marko, 2016. »Bedna kritja pod planoto tik nad Sočo«: v strelskih jarkih soškega bojišča 1915–1917. *Zgodovina v šoli* 24 (1–2): 29–38. Dostopno na: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-05NEQBW7/b65161dc-a504-4ce7-99d4-baaa1b5d736e/PDF> (21. 4. 2020).

22 Volčjak, Jure (et al.), 2017. *Vodnik po arhivskem gradivu 1. svetovne vojne*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije. Dostopno na: http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/publikacije/2018/Vodnik_po_ar_gr_1.pdf (1. 12. 2019).

23 Žerovc, Beti (et al.), 2018. *Jugoslovanski spomeniki, povezani s 1. svetovno vojno (1918–1941)*. Simpozij Ljubljana, 18. in 19. oktober 2018. Ljubljana: Oddelek za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Dostopno na: http://www.igorzabel.org/30ta-zlozenka-a5_slo-fin.pdf (17. 10. 2018).

24 Džamija v Logu pod Mangartom. Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/D%C5%BEamija_v_Logu_pod_Mangartom (31. 3. 2023).

25 Miler, Matija, *Plečnik in Koroška*. Dostopno na: <http://www.matijamiler.net/plecnik.pdf> (12. 11. 2018).

26 Moric, Anja (ur.), 2018. *Spomeniki prve svetovne vojne. Raziskovalna naloga študentov pri predmetu Socialni spomin in kulturna dediščina*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo. Dostopno na: http://etnologija.etnoinfolab.org/dokumenti/77/2/2018/Spomeniki_padlim_v_prvi_svetovni_vojni_Oddelek_za_etnologijo_3294.pdf (26. 12. 2018).

Ob navedenih virih in literaturi naj opozorim še na nekaj vsebinsko, slikovno in oblikovno opaznih knjig, s katerimi so izdajatelji nagovarjali kupce in so bile razprodane že kmalu po spominjanju 100. obletnice konca prve svetovne vojne. Med vsestransko zanimivimi in uporabnimi so knjige *Bojevnik. Spomini vojnih veteranov prve svetovne vojne* (Žebovec 2014), *1. svetovna vojna. Veliki ilustrirani vodnik* (Grant 2014), *Prestolonaslednikova smrt* (Rahten 2014) ter *Leta strahote. Slovenci in prva svetovna vojna* (Svoljšak, Antoličič 2018). Omeniti velja tudi objavljen dnevnik avstro-ogrškega vojaka Janka Hacina *Vsi ti mladi fantje* (Hacin 2002), ki je izšel ob pomoči sorodnikov. Zanimiva je tudi kot strip zasnovana knjiga Marijana Pušavca in Gašperja Krajncja *Franjo Malgaj, mladenič, ki ga je izbrala zgodovina* (Pušavec, Krajnc 2018). Malgaju so Šentjurčani leta 1998 postavili veličasten spomenik, delo kiparja Kiarja Meška, niso pa mogli ohraniti njegove rojstne hiše.

Za širšo seznanitev s problematiko dediščine prve svetovne vojne so bili pomembni tudi dosegljivi tiskani in spletni viri iz evropskih dežel. Na Hrvaškem sta Branko Ostajmer in Vladimir Geiger v *Zborniku Muzeja Đakovštine* objavila članek o problematiki postavljanja spomenikov – kenotafov in urejanja grobov padlih vojakov v letih po veliki vojni na območju Đakova in okolice.²⁷ Podobno, a bolj topografsko naravnano raziskavo spomenikov in znamenj pa sta za koprivniški in đurđevački del hrvaške Podravine raziskali Ružica Medvarić - Bračko in Mira Kolar - Dimitrijević²⁸ ter med drugim s spomenikov zbrali podatke o padlih vojaki.²⁹

Dediščina prve svetovne vojne je tema, ki zanima družboslovne, naravoslovne in humanistične

znanstvene discipline, med njimi arheologijo. O tem je Nicholas J. Saunders leta 2007 objavil monografijo *Killing time. Archaeology and the first world war* (Saunders 2007), v kateri je ob številnih risbah in analizah slikovnega gradiva predstavil arheološka izkopavanja iz časa vojne ter odkrivanje kovinskih predmetov in drugih najdb pod flandrijskimi bojišči. Arheologi so že pred desetletji pogled usmerili na arheološke lokalitete tudi z zraka in tako je nastal obsežen zbornik *Conflict Landscapes and Archaeology from Above* (Stichelbaut, Coweley 2016), pri katerem je sodelovalo 35 avtoric in avtorjev, med njimi Dimitrij Mlekuž, Uroš Košir in Matija Črešnar iz Slovenije s člankom »Landscapes of Death and Suffering: Arcaeology of Conflict Landscapes of the Upper Soča Valley, Slovenia«.

Raziskovalne misli je strnilo 31 arheologov, kulturologov in antropologov, ki so pod uredništvom Uroša Koširja, Matije Črešnarja in Dimitrija Mlekuža pripravili 14 člankov za zbornik *Rediscovering the Great War. Archeology and enduring legacies on the Soča and eastern fronts* (Košir, Črešnar, Mlekuž 2019). V njem so poleg 3D digitalizacije predstavljene možnosti predstavitve nekoč sporne krajine v turistični ponudbi Rombona in Kolovrata.

Zanimiv in z nekaj vsebujočimi besedili blizu vsebini pričujoče monografije je 384 strani obsegajoči zbornik *First World War Centenary. The Imprint on National Memory, Social Groups, and Individual's Memories 1914-1918 as the Starting Point and Impulse for Discussion about Memory of Other Armed Conflicts in the 20th Century*,³⁰ ki obsega 18 različno obsežnih člankov, delo 19 avtorjev iz različnih evropskih držav in institucij. Med prispevki kaže izpostaviti zlasti članek znanstvenega svetnika Oddelka za ameriške študije Eberhard Karls Univerze v Tübingenu Benedicta von Bremena,³¹ ki je na 27 straneh (229–256) objavil članek *Warriors and*

27 Ostajmer, Branko, Vladimir Geiger, 2013. Spomenici – kenotafi poginulim, nestalim i od posledica rata preminulim vojnicima iz Đakova i Đakovštine u Prvom svjetskom ratu. *Zbornik Muzeja Đakovštine* 11 (1): 139–156. Dostopno na: <https://hrcak.srce.hr/file/294709> (3. 9. 2022).

28 Medvarić-Bračko, Ružica, Mira Kolar-Dimitrijević, 2015. Tragom poginulih vojnika koprivničke i đurđevačke Podravine u Prvom svjetskom ratu. U spomen palima 1914. – 1918. godine. *Podravski zbornik* 41: 41–62. Dostopno na: <https://hrcak.srce.hr/file/331072> (4. 9. 2022).

29 Za posredovanje člankov in več drugega slikovnega gradiva iskrena hvala dr. sc. Sanji Lončar z Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo filozofske fakultete zagrebske univerze.

30 Rydel, Jan (ur.), 2014. *First World War Centenary. The Imprint on National Memory, Social Groups, and Individual's Memories 1914-1918 as the Starting Point and Impulse for Discussion about Memory of Other Armed Conflicts in the 20th Century*. Dostopno na: https://enrs.eu/uploads/media/studies_2.pdf (15. 8. 2022).

31 Benedict von Bremen, 2014. *Warriors and Victims: Commemorating War on the Stadtfriedhof Tübingen – A Local-National Perspective*. N. d., 229–256. Dostopno na: https://enrs.eu/uploads/media/studies_2.pdf (15. 8. 2022).

Victims: Commemorating War on the Stadtfriedhof Tübingen – A Local-National Perspective. V članku avtor poudarja poklon bojevnikom in padlim v vojni ter opozarja na pomen urejanja njihovih pokopališč in postavljanja različnih spomenikov in spominskih znamenj. Besedilo je opremljeno z več črno-belimi fotografijami, ki v mnogočem izkazujejo podobnost ravnanja na Nemškem, drugod po Evropi in pri nas.

Metodologija

V tej raziskavi gre za obravnavo 531 enot dediščine, ki so razporejene v tematske skupine, da bi opozorili na njihovo pričevalnost, številnost ter predvsem časovni, prostorski, likovni, socialno-etnološki, materialno-tehnični, funkcionalni in izvedbeni pomen z vidika avtorjev načrtovanja in izvedbe.

Med raziskovalnim delom na terenu se je ponekod pokazalo, da je obravnavana dediščina v spominu domačinov deloma ali povsem pozabljena. O določenih lokalitetah so zelo zanesljivo pripovedovali predvsem starejši domačini in kmečki prebivalci, ki svoje delovno in življenjsko okolje zelo dobro poznajo, med drugim poimenovanja krajev z ledinskimi imeni. Značilen primer je prostor nekdanjega vojaškega pokopališča iz prve svetovne vojne ob zunanjem zahodnem pokopališkem zidu v Šentvidu nad Ljubljano, ki je že povsem zbledel iz spomina krajanov in se ohranja le v spominu lastnika zemljišča, ki ga motijo občasni obiskovalci opuščene pokopališča, zaradi česar ne dovoli fotografiranja.

Zaradi obsežnosti obravnavane dediščine v monografiji ni bilo mogoče predstaviti vseh evidentiranih enot. Tako so opisno in z njihovimi posebnostmi predstavljeni le izbrani primeri, medtem ko je glavnina zapisana le v priloženih seznamih. V arhivu raziskave so zbrani raznovrstni podatki o obravnavani dediščini, tabele za primerjalne analize, obsežno slikovno in skromnejše grafično gradivo, sezname virov in literature, izpisani citati, sezname pripovedovalcev ter obsežni spletni viri z območja Slovenije, Anglije, Avstrije, Belgije, Francije, Hrvaške, Kanade, Italije, Madžarske, Nemčije, Poljske, Srbije, Švice in Tajvana. S temi podatki je bilo mogoče izpeljati primerjave v likovno sporočilnem, prostorskem in političnem pomenu, kar

še posebej velja za spomenike zmagovitih antantnih držav, medtem ko je bilo pri figuralnih spomenikih držav in dežel centralnih sil mogoče prepoznati zamišljenost in resigniranost upodobljenih (predvsem) vojaških figur.

V raziskavi so zajete vse tiste enote kulturne dediščine, ki so navedene v naslovu te knjige. Pri tem so bila upoštevana vsa pomembna metodološka vodila sodobnega konservatorstva, kjer ni v ospredju samo atraktivni likovni ali monumentalni raziskovalni interes, temveč vsi drugi dejavniki, od prostorskega, časovnega, gradbeno-razvojnega, etnološko-socialnega in funkcionalnega do likovnega. S tem se je uveljavilo načelo, da so lahko tudi najskromnejša sporočila, v naših primerih znamenja, enakovredni del obravnave.

Življenje v zaledju fronte velike vojne na Slovenskem – ranjenci, umrli, begunci, ujetniki in druge tegobe

Raziskovalne in varstvene ustanove, posamezniki in drugi hranijo vrsto dragocenega gradiva o dogodkih pred prvo svetovno vojno, med njo in po njej. Na spletnih straneh je že nekaj let dosegljiv obsežen *Vodnik po arhivskem gradivu 1. svetovne vojne*.³² Pod vodstvom Arhiva Republike Slovenije so ga pripravili in gradivo po enotnem načrtu obdelali vsi pomembni državni in pokrajinski arhivi v Sloveniji, ki so ga pridobivali od državnih, upravnih, občinskih in šolskih ustanov, iz fondov zasebnikov in drugod. Iz seznama v omenjeni publikaciji v registih predstavljenega in v regionalnih arhivskih ustanovah hranjenega pisnega in grafičnega gradiva je bilo za potrebe te raziskave mogoče izluščiti vrsto dragocenih podatkov. To je bistveno olajšalo delo za pripravo vsaj informativne predstavitve medvojnih razmer in nenadnih političnih sprememb ob koncu prve svetovne vojne, ko je javnost pozornost in naklonjenost nenadoma preusmerila iz avstro-ogrskih monarhičnih okvirov v nastajajočo novo državo Srbov, Hrvatov in Slovencev. Odklon od starega in ponekod navdušujoče pričakovane nove državne tvorbe sta bila vidna zlasti v nekaterih šolskih ustanovah, ki so, sodeč po dosegljivem arhivskem gradivu, vzneseno praznovala nastajanje nove države; o tem pričajo šolske kronike in drugo ohranjeno gradivo, zlasti iz šolskih ustanov osrednje Slovenije. Tako so praznovanja nastajanja države SHS dokumentirana v arhivskih fondih Dekliške šole šolskih sester v Celju (Vodnik 2017: 289), Osnovne šole Vrtača iz Ljubljane (Vodnik 2017: 412–413), Vnanje ljudske šole pri uršulinkah v Ljubljani (Vodnik 2017:

413–414), Osnovne šole Janeza Mraka Vrhnika (Vodnik 2017: 440) in Šubičeve gimnazije v Ljubljani (Vodnik 2017: 465–466) ter arhivskega fonda Občine Dobrunje (Vodnik 2017: 340–341) (danes sestavni del Mestne občine Ljubljana).

O odmevu združitve oziroma »zedinjenju« v novo državo SHS pa pisni arhivski viri poročajo za več kot 15 osnovnih (na primer Horjul (Vodnik 2017: 427–428), Hotedršica (Vodnik 2017: 433), Bevke (Vodnik 2017: 438), Borovnica (Vodnik 2017: 438), Vrhnika (Vodnik 2017: 440) idr.) in drugih šol (na primer Zavod za usposabljanje Janez Levec Ljubljana, Zasebno žensko učiteljšče pri uršulinkah v Ljubljani).

Še nekaj mesecev, leto ali dve pred omenjenimi praznovanji so v nekaterih osnovnošolskih in drugih izobraževalnih ustanovah še slavili in praznovali vojaške uspehe avstro-ogrške vojske. O teh dogodkih so poročali pisci šolskih kronik Osnovne šole Tunjice (Vodnik 2017: 406), Osnovne šole Osilnica (Vodnik 2017: 407), Osnovne šole Vide Pregarc Ljubljana - Moste (Vodnik 2017: 417–418), Osnovne šole Prule, Ljubljana (Vodnik 2017: 418), Osnovne šole Franc Rozman Stane, Ljubljana - Šentvid (Vodnik 2017: 422–423), Osnovne šole Janeza Mraka Vrhnika (Vodnik 2017: 440) in zelo verjetno še drugih.

V slovenskih arhivih je ohranjeno obsežno pisno gradivo predvsem o dogodkih v frontnem zaledju, kjer je bil življenjski vsakdanjik prilagojen vojnim razmeram in predvsem dogodkom ob stopanju obveznikov v vojaško službo. Po obsegu poročil si sledijo naslednji odmevnejši dogodki: register vojaških obveznikov, kot so ga dokumentirali Občina Planina (Vodnik 2017: 144–145), Vojaški urad mesta Ljubljana (Vodnik 2017: 325) in Občina Nevlje (Vodnik 2017: 328); vpoklic šolskega osebja, o čemer so pisali delovniki Osnovne šole lška vas (Vodnik 2017: 394–395), Osnovne šole Krka (Vodnik 2017: 401–402), Osnovne šole Stična (Vodnik 2017: 402–403), Osnovne šole Zagradec (Vodnik 2017:

32 To poglavje je del metodoloških uvodnih razmišljanj, s katerimi so deloma prikazane tudi metode dela; v tem primeru gre za navedbe iz uporabljenih pisnih virov, ki jih hranijo arhivi na Slovenskem in so zbrani v vsestransko uporabljenem omenjenem vodniku. V digitalni obliki ga je na spletu objavil Arhiv Slovenije (dostopno na: http://www.zal-lj.si/files/delightful-downloads/2018/01/Vodnik_po_ar_gr_1.pdf (15. 6. 2022)). V nadaljevanju bo ta vir naveden v bistveno okrajšani obliki: Vodnik 2017 in številke strani.

403–404) in Učiteljišča Ljubljana (Vodnik 2017: 461–462), šolska kronika Osnovne šole Grahovo (Vodnik 2017: 398), Osnovne šole Tunjice (Vodnik 2017: 406), Osnovne šole Rovte (Vodnik 2017: 433–434), Osnovne šole Vrtača, Ljubljana (Vodnik 2017: 412–413), Osnovne šole osmih talcev Logatec (Vodnik 2017: 434), Osnovne šole Ribnica (Vodnik 2017: 435–436) in drugi dokumenti Osnovne šole Ledina, Ljubljana (Vodnik 2017: 409), Osnovne šole Zalog pri Ljubljani (Vodnik 2017: 416–417), Osnovne šole Franc Rozman Stane, Ljubljana - Šentvid (Vodnik 2017: 422–423), polletno poročilo Poljanske gimnazije Ljubljana (Vodnik 2017: 464), gradivo Šubičeve gimnazije v Ljubljani (Vodnik 2017: 465–466) in dokumentacija Državne dvorazredne trgovske šole v Ljubljani (Vodnik 2017: 468–469); mobilizacija učiteljev in šolskega osebja³³ je dokumentirana v arhivskem gradivu Mestnega šolskega sveta Celje (Vodnik 2017: 178–179), Marianišča Ljubljana (Vodnik 2017: 415–416), Osnovne šole Iga vas (Vodnik 2017: 394–395), Osnovne šole Grahovo (Vodnik 2017: 398), Osnovne šole Krka (Vodnik 2017: 401–402), Osnovne šole Stična (Vodnik 2017: 402–403), Učiteljišča Ljubljana (Vodnik 2017: 461–462), Osnovne šole Franca Rozmana Staneta, Ljubljana – Šentvid (Vodnik 2017: 422–423), Osnovne šole Rovte (Vodnik 2017: 433–434), Osnovne šole osmih talcev Logatec (Vodnik 2017: 434), Osnovne šole Ribnica (Vodnik 2017: 435–436), Poljanske gimnazije v Ljubljani (Vodnik 2017: 464), Učiteljišča Ljubljana (Vodnik 2017: 461–462), Šubičeve gimnazije v Ljubljani (Vodnik 2017: 465–466) in Državne dvorazredne trgovske šole v Ljubljani (Vodnik 2017: 468–469). V vojsko so bili vpoklicani tudi dijaki višjih letnikov, na primer Učiteljišča Ljubljana (Vodnik 2017: 461–462) in Učiteljišča Koper, od koder so vojaške oblasti vpoklicale kar 34 dijakov (Vodnik 2017: 163).

V *Vodniku po arhivskem gradivu 1. svetovne vojne* so pogosto omenjeni zlasti črnovojniki, obvezniki črne vojske ali *črnovojni*, kakor so o njih v treh primerih pisali viri Okrajnega glavarstva in sreskega načelstva Brežice (Vodnik 2017: 272), Občine Hrastnik - Dol (Vodnik 2017: 273–274) in Občine Trbovlje (Vodnik 2017: 277–278). Najpogosteje se v virih uporabljata izraza črnovojnik in črna vojska, ki se skupaj omenjata vsaj

33 Zelo verjetno so v navedbah šolskega osebja mišljeni predvsem učitelji.

73-krat, kar priča o odmevnosti obveznikov v javnosti in širokem krogu mobilizirancev, zlasti mlajših in starejših vojakov, delno tudi invalidnih mož in fantov.³⁴ Pod izrazoma črnovojniki in črna vojska je obsežna dokumentacija shranjena v arhivskih fondih Mestne občine Maribor (Vodnik 2017: 179–180), Občine Log, Log pod Mangartom (Vodnik 2017: 221), Občine Trenta (Vodnik 2017: 226–227), Občine Kotredež (Vodnik 2017: 274), Občine Sveti Peter v Savinjski dolini (Vodnik 2017: 276), Okrajnega glavarstva Novo mesto (Vodnik 2017: 322), Vojaškega urada mesta Ljubljana (Vodnik 2017: 325), Mestne občine Maribor (Vodnik 2017: 179–180), Občine Kamnik (Vodnik 2017: 329), Občine Dobrunje (Vodnik 2017: 340–341), Občine Moste (Vodnik 2017: 344–353), Občine Zgornja Šiška (Vodnik 2017: 354–355), Občine Trbovlje (Vodnik 2017: 277–278), Občine Hotedršica (Vodnik 2017: 355–356), Občine Ribnica (Vodnik 2017: 358), Občine Sodražica (Vodnik 2017: 358–363), Občine Dovje-Mojstrana (Vodnik 2017: 364–365), Občine Dole (Vodnik 2017: 383), Narodne čitalnice Novo mesto (Vodnik 2017: 485–486), Občine Trenta (Vodnik 2017: 226–227) idr.

Za potrebe avstro-ogrske vojske so oblasti izvedle evidenco (Vodnik 2017: Bezirkshauptmannschaft Radmannsdorf), klasifikacijo (Vodnik 2017: 58–59) ter nato mobilizacijo konj in vozov (Vodnik 2017: 343–345), ukazale oddajo konj in živine vojski (Vodnik 2017: 354) ter organizirale preskrbo vojnih in sanitetnih psov (Vodnik 2017: 323–325), ki so imeli v prvi svetovni vojni pomembno vlogo pri oskrbi ranjencev, prevažanju manjših tovorov idr.

Oblasti so po šolah in s pomočjo šolskih organov organizirale zbiranje zimskih oblek (Vodnik 2017: 152) in božičnih daril vojakom (Vodnik 2017: 186) ter spodbujale dodatno sajenje maka (Vodnik 2017: 343–345) za izdelavo morfija kot močnega analgetika za lajšanje bolečin. Sodeč po dosegljivih virih so po nekaterih

34 Črnovojniki so bili vpoklicani del avstro-ogrske vojske, sestavljen iz prestarih ali premladih ter delno tudi invalidnih mož in fantov, ki so opravljali vojaške aktivnosti vzaledju; šlo je bodisi za varovanje infrastrukture, vojaških objektov in oskrbnih središč ali za pomoč frontnim enotam. Proti koncu vojne so zaradi pomanjkanja svežih vojakov tudi črnovojnike vse pogosteje pošiljali v prve bojne vrste (Črnovojniki. Dostopno na: <https://www.kamra.si/mm-elementi/crnovojniki/> (8. 7. 2022)).

šolah organizirali vojaške vaje za dečke (Vodnik 2017: 299–300). Posebej resno je bilo vprašanje prehrane (Vodnik 2017: 89), za kar so uporabljali tudi deteljo (Vodnik 2017: 226–227). Ob očitnem pomanjkanju živil, oblačil, obutve in drugih nujnih življenjskih potrebščin, takrat na primer tudi že papirja, so bile zlasti proti koncu vojne nekatere pobude dokaj nenavadne, na primer dobrodelni nakupi spominkov za nakup podmornice (Vodnik 2017: 329).

Po nekaterih krajih so organizirali zbiranje materiala, oblek in daril za vojake (Vodnik 2017: 178–179; 273–274) ter zbiranje robidnic (Vodnik 2017: 163), volne in toplih zimskih oblačil (Vodnik 2017: 470–471; 152), najpogosteje za vojake na frontah.

Poleg tega in drugih medvojnih težav je bilo za frontna zaledja današnjega slovenskega ozemlja najznačilnejše nameščanje vojakov po različnih večjih javnih stavbah, najpogosteje po šolah (Vodnik 2017: 162), kjer so pogosto uredili vojaške bolnišnice, v njihovi bližini pa so nastajali vojaški grobovi, grobišča in večja vojaška pokopališča, pogosto v neposredni bližini civilnih pokopališč; takšno se je do danes ohranilo na primer v Logu pod Mangartom in v Soči. Ponekod so vojaški grobovi, grobišča in pokopališča še danes sestavni del civilnih pokopališč, na primer v Kranju in na Žalah v Ljubljani, kjer je poleg kostnice avstro-ogrskih vojakov zgledno urejeno pokopališče italijanskih vojakov iz leta 1931 z osrednjim obeliskom.³⁵

V arhivskem gradivu se večkrat omenja besedna zveza »rekvizicija šolskih prostorov za vojaško bolnišnico«, kar je zapisano v arhivskih fondih Osnovne šole Venclja Perka Domžale (Vodnik 2017: 470–471), Osnovne šole Stična (Vodnik 2017: 402–403) in Osnovne šole Vrtača (Vodnik 2017: 412–413), ter »preureditev šole v vojaško bolnišnico« in »opustitev bolnišnice«, kakor poroča arhivsko gradivo Krajevnege šolskega sveta v Mostah (Vodnik 2017: 344–353). Oznaka »vselitev vojaške bolnišnice« je zapisana v arhivskih fondih Osnovne šole Kranj (Vodnik 2017: 442), Osnovne šole

Škofja Loka – mesto (Vodnik 2017: 452) in Osnovne šole Ivana Tavčarja Gorenja vas, za katere viri navajajo, da se je v šoli nastanil »pruski vojni lazaret« (Vodnik 2017: 453–454), in Gimnazije Novo mesto (Vodnik 2017: 466–467). Poleg omenjenih so navedene še druge vojaške bolnišnice, in sicer vojaška bolnišnica Zavidovič (Vodnik 2017: 366–367), vojaška bolnišnica za nalezljive bolezni na Ptujju (Vodnik 2017: 509–513) in vojaška bolnišnica v Mostu na Soči (Vodnik 2017: 224–225). V fondih Osnovne šole Ivana Tavčarja Gorenja vas je med drugim omenjen »pogreb smrtno ponesrečenega pilota«.

V Idriji je delovala bolnica za vojne invalide (Vodnik 2017: 475–476), med drugim je za leta 1914–1918 o tamkajšnji poljski bolnišnici ohranjenega nekaj fotografskega gradiva (Vodnik 2017: 497–498). Zasilna vojaška poljska bolnišnica je bila še v Ribnici na Dolenjskem, ustanovljena leta 1915 (Vodnik 2017: 358).

Ranjene avstro-ogrške vojake so zdravili tudi v evropsko poznanem topliškem zdravilišču v Rogaški Slatini, kar je mogoče razbrati iz poročil o številu vojakov v zdravilišču³⁶ in iz druge zdraviliške korespondence (Vodnik 2017: 46–47). Ohranjeni so tudi drugi podatki, na primer o posredovanju glede vpoklicanih uslužbencev, namestitvi in preskrbi vojnih ujetnikov ter o njihovi zaposlitvi in premestitvah (Vodnik 2017: 302–303). V zdravilišču Rogaška Slatina, do razpada Avstro-Ogrske imenovanem Kurort Rohitsch-Sauerbrunn (Steiermark), so v zdraviliških stavbah zdravili ranjence. Bolniške postelje so bile nameščene tudi v osrednji Kristalni dvorani današnjega Grand hotela Rogaška. Tam najdemo več drugih podatkov, na primer, da je med zdravljenjem v zdravilišču več vojakov podleglo ranam. Na osrednjem slatinskem pokopališču v zaselku Prnek s podružnično cerkvijo sv. Trojice

35 Leta 1931 so severno od takratnega pokopališča odprli nov del pokopališča – del B. Tu so uredili omenjeno italijansko vojaško pokopališče, kamor so predstavili številne posamične grobove italijanskih vojakov z različnih oddelkov na delu A (na Žalah je bilo pokopanih več kot 1000 italijanskih vojnih ujetnikov iz prve svetovne vojne).

36 O zdravljenju avstro-ogrskih vojakov v Zdravilišču Rogaška Slatina je poročalo tudi glasilo *Bojevnik*, v katerem je domnevni pisec Janko Vertin zapisal: »Po dolgih vojnih letih zopet v Rogaški Slatini. Med vojno je bila Rogaška Slatina kakor velika vojaška bolnišnica. Nekateri veliki hoteli so služili v zdravilne svrhe vojaštvu. Celó v krasni reprezentančni dvorani, ki je menda najlepša v Jugoslaviji, so stale bolniške postelje. Kamorkoli si se podal, povsod si naletel na bolne vojake, ki so se sprehajali po kultiviranih stezah zdraviliških. Cela garnizijska bolnišnica iz Benešova na Češkem se je utaborila v Rogaški Slatini ...« (Vertin 1934: 3–4).

Slika 2: Rogaška Slatina, zaselek Prnek, mestno pokopališče z grobom avstro-ogrskih vojakov (foto: V. Hazler, 16. 9. 2021).

je znotraj pokopališkega obzidja ohranjen grob s 27³⁷ pokopanimi avstro-ogrskimi vojaki, ki so umrli med zdravljenjem v slatinski vojaški bolnišnici.

Poročila o umrlih vojaki v vojaških bolnišnicah so znana tudi od drugod. Iz arhivskega gradiva Občine Moste pri Ljubljani so zbrana poročila o razsajanju kolere in razglasitve o kužnih območjih ter poročila o umrlih vojaki (Vodnik 2017: 344–353).

Civilna javnost je bila med vojno dejavna na več področjih. Med drugim je Državni zbor in odbor za Kranjsko odločal o vinu za ranjence (Vodnik 2017: 33), ki so se zdravili v frontnem zaledju. Zelo dejavne so bile različne šolske ustanove, med njimi Šolski center Šentjur, ki je začel delovati leto pred prvo svetovno vojno, njegovi dijaki pa so med vojno obiskali ranjene vojake v bolnišnici v Celju.

V slovenskih arhivih so ohranjeni tudi pisni viri o padlih ali kako drugače umrlih vojaki in zapiski o njihovih pogrebi. Navedbe o padlih med drugim

hranijo arhivski fondi Občine Moste pri Ljubljani (Vodnik 2017: 344–353), Osnovne šole Naklo (Vodnik 2017: 443) in Osnovne šole Kropa (Vodnik 2017: 445).

Arhivi hranijo tudi podatke o smrti številnih nekdanjih učencev, ki so kot avstro-ogrski vojaki padli na frontah. O tem za vojno obdobje 1914–1918 na primer poroča kronika Osnovne šole Sladka Gora (Vodnik 2017: 294).

Arhivsko gradivo Pogrebnega zavoda Celje navaja natančne podatke o imenih in priimkih padlih vojakov, njihove tekoče številke ter datume smrti in pokopa (Vodnik 2017: 309). Ponekod, na primer v Brežicah, je tamkajšnje okrajno sodišče objavljalo smrtovnice padlih vojakov (Vodnik 2017: 280). V Pokrajinskem arhivu Koper hranijo dokument o pogrebu padlih vojakov (Vodnik 2017: 164–165), po smrti vojakov pa so ponekod, kot na primer na Vranskem, potekale »zapuščinske zadeve za umrli vojaki« (Vodnik 2017: 284–285).

37 Od 27 so štirje neznani vojaki.

Begunci

Številni pisni viri slovenskih arhivov omenjajo vojne begunce, ki so med vojno in še prva leta po njej značilni za življenje številnih krajev. Na ozemlju današnje Slovenije so prevladovali predvsem begunci z območja soške fronte, ki so morali zapustiti svoje domove in jih prepustiti brutalnostim vojne, zato so številni begunci svoje domove našli podrte ali izropane – ne dotaknjen ni ostal noben begunski dom.

Z odhodom v mirnejše kraje so si begunci rešili življenje, toda pogosto so prišli na območja, kjer je bila raven življenja skromna, pogosto z omejenimi možnostmi preživetja. Marsikateri begunec je za vedno ostal daleč od svojega doma, njegov grob pa je bil kmalu pozabljen.³⁸

Zanesljive podatke o beguncih hranijo arhivi (Vodnik 2017: 626), ki med drugim navajajo njihov različen izvir; govor je o koroških beguncih (Vodnik 2017: 57), vojnih beguncih (Vodnik 2017: 57–58) ali zgolj o beguncih (Vodnik 2017: 58–59; 179–180), kar je sicer najpogostejša pojmovna oznaka nenadnih in pogosto začasnih prišlekov v določen kraj. Poročila o njih hranijo arhivski fondi okrajnih glavarstev (na primer Kranj, Ljubljana okolica, Logatec, Postojna idr.), mestnih občin (na primer Maribor) ter več drugih medvojnih in povojnih občin (Avče (Vodnik 2017: 215–216), Dobrunje (Vodnik 2017: 340–341), Drežnica (Vodnik 2017: 217–218), Hrastnik – Dol (Vodnik 2017: 273–274), Dovje-Mojstrana (Vodnik 2017: 364–365), Hotedršica (Vodnik 2017: 355–356), Kamnik (Vodnik 2017: 329), Moste (Vodnik 2017: 344–353), Sodražica (Vodnik 2017: 358–363), Sv. Lucija, Most na Soči (Vodnik 2017: 224–225), Šentviška gora (Vodnik 2017: 225–226), Škofja Loka (Vodnik 2017: 373–381), Tolmin (Vodnik 2017: 226), Trbovlje (Vodnik 2017: 277–278), Trenta (Vodnik 2017: 226–227), Tržič (Vodnik 2017: 369) in Zgornja Šiška (Vodnik 2017: 354–355)). Zelo verjetno so begunci bivali še v drugih takratnih občinah.

Kakor omenjeno, je bilo največ beguncev iz Posočja, od koder so se s soške fronte umikali v zaledje proti

vzhodu in severovzhodu. V različnih arhivskih virih so bili poimenovani *goriški begunci* (Vodnik 2017: 416–417) ali *begunci z drugih območij* (tako so pribežniki med vojno poimenovani v arhivskem gradivu občin Sv. Lucija, danes Most na Soči (Vodnik 2017: 224–225) in Šentviška gora (Vodnik 2017: 225–226)). Med drugim viri omenjajo begunce iz daljnih severovzhodnih dežel Evrope, na primer *begunce iz Galicije* (Vodnik 2017: 344–353), kar navajajo pisni viri za Moste (danes sestavni del Ljubljane), *poljske begunce*, ki so našli zatočišče v občini Škofja Loka (Vodnik 2017: 373–381), pa tudi *Poljake in Jude* v Gorišnici pri Ptujju, kar je zapisano v šolski kroniki (1897–1973) tamkajšnje osnovne šole (Vodnik 2017: 517–518). Domnevno je marsikateri od njih za vedno omagal na našem ozemlju, spomin domačinov nanj (ali morebiti celo skromna nagrobna znamenja) pa je že zdavnaj zbledel.

Poleg omenjenih arhivskih virov o beguncih je treba v zvezi z njimi z območja zahodne Slovenije omeniti knjigo goriškega pesnika, kulturnega delavca in literarnega zgodovinarja Alojza Resa (1893–1936) z naslovom *Ob Soči. Vtisi in občutja iz mojega dnevnika*. Gre za zbirko črtic, nekakšen vojni dnevnik, nastal na Goriškem v prvih dneh vojne. Prvič je knjiga izšla leta 1916, nato še 1917, 1993 in 2004. V njej Res »v živih barvah« opisuje »beg naših Bricev, trpljenje Gorice, boje za Dobrdo, tolminsko bojišče itd.« (Res 1917: 428).

Postavljanje spomenikov in kapel

Vojne so ob vsej nesmiselnosti nekaterim prinašale dobiček, kar razkriva gradivo arhivskih fondov Občine Moste pri Ljubljani, kjer je med drugim ohranjena ponudba za izdelavo vojaških grobov in spominskih plošč (Vodnik 2017: 344–353). Zavedanje ohranjanja spomina na padle tovariše je postavljanje spomenikov in spominskih znamenj spodbudilo deloma že ob koncu vojne, zlasti pa v 20. in 30. letih 20. stoletja. Dosežek te postavitvene vneme je tudi spomenik (Vodnik 2017: 369) v Tržiču iz leta 1925, ki so ga postavili na pokopališču, jugovzhodno ob župnijski cerkvi Marijinega oznanenja.

V arhivu Kraljevske banske uprave Dravske banovine je med vojaškimi zadevami poleg poizvedb, pogrebov, prekopov, grobišč, spomenikov in kostnice mogoče

38 V 80. letih 20. stoletja so avtorju pričujočega besedila o tem pripovedovali domačini iz več krajev pod južnim Pohorjem in v Dravinjski dolini, kjer je spomin na med vojno umrlega begunca kmalu zbledel.

najti podatke o povojnem postavljanju kapel padlim vojakom (Vodnik 2017: 50). Takšnih kapel je v različnih krajih Slovenije nastalo več kot 50. Njihovo dokončno število še ni znano, saj še nimamo temeljitega pregleda; postopoma se dopolnjuje seznam, v katerem je trenutno skupaj z nekaj manjšimi cerkvicami, kapelami in kamnitimi ali lesenimi križi 72 enot.

Iz arhivske dokumentacije je razvidno, da se je po prvi svetovni vojni najbolj okrepilo postavljanje spomenikov, ponekod tudi v sestavu vojaških pokopališč, kot na primer v Hotedršici (Vodnik 2017: 355–356) in Sežani (Vodnik 2017: 143–144). Pogosteje so spomenike različnih oblik in velikosti postavljali samostojno, zlasti v bližini cerkva in pokopališč, deloma tudi znotraj pokopališč, kjer spominjajo na nagrobnike. Ponekod so tam vojaki pokopani, kot na primer v Vojščici na Krasu, večinoma pa ne.

Velika vojna Evrope – prva velika vojna sveta

Prvi veliki spopad narodov v zgodovini človeštva se je ob spletu več različnih okoliščin uradno začel v nedeljo, 28. junija 1914, ko je v Sarajevu srbski atentator Gavrilo Princip s strelji iz pištole smrtno ranil avstro-ogrskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegovo soprogo Sofijo. Vnel se je vojaški spopad med centralnimi silami in silami antante, ki je trajal do ponedeljka, 11. novembra 1918. V spopade so bile vpletene štiri velike države centralnih sil in sedemnajst antantnih sil, torej večina pomembnejših svetovnih držav.³⁹ V spopadu, ki so ga po izbruhu doslej največje, druge svetovne vojne pričeli imenovati prva svetovna vojna, je po nekaterih podatkih⁴⁰ umrlo 9.911.000 vojakov, pogrešanih je bilo 7.750.000 in ranjenih 21.219.500 vojakov; tako je dejansko mogoče govoriti o svetovni vojni, kakršne do takrat še ni bilo. V veliki vojni so bila prizadeta predvsem frontna območja oziroma frontne linije, kjer je bilo mogoče zaradi razmeroma statičnega vojskovanja zgraditi vso potrebno vojaško infrastrukturo, ceste in železnice, oskrbovalna središča in poljske bolnišnice, ob katerih so se širila številna vojaška pokopališča in grobišča.

Posledice vojne so bile grozovite. Ob frontah je bil svet razdejan in razrit od prepleta obrambnih jarkov, v skalovju tudi kavern, in prerešetan od izstrelkov granat, ki jih je do takrat ob vsem drugem sodobnem orožju izumljal bojujoči svet. V neposredni bližini so postavljali vojaške bolnišnice in ob njih zadnja počivališča padlih vojakov, ki so jih ponekod vojaki že med vojno zgledno urejali (na primer v Štanjelu) in opremljali z veličastnimi spomeniki (na primer v Logu pod Mangartom). Ponekod drugod so nekoliko

odmaknjeno od frontne črte ob bolnišnicah in pokopališčih postavljali verske stavbe, kakršni sta katoliška cerkev sv. Duha v Javorci nad strugo Tolminke in kmalu po koncu vojne propadla kapelica ob vojaški bolnišnici in pokopališču v Lepeni, pa tudi muslimanska džamija v Logu pod Mangartom, ki je stala nedaleč stran od velikega vojaškega pokopališča, kjer so že med vojno postavili veličasten spomenik z likoma muslimanskega in katoliškega vojaka, ki se ozirata proti Rombonu.

Ob nekdanjih daljnih in Sloveniji bližnjih zahodnih bojiščih in ob zaledjih soške fronte je tudi v Italiji ohranjenih več velikih vojaških pokopališč in predvsem kostnic, kjer počivajo tako italijanski kot avstro-ogrski vojaki. V Foljanu Sredipolju (it. Fogliano-Redipuglia), kraju severno od Tržiča (it. Monfalcone), je ohranjeno obsežno avstro-ogrsko pokopališče z grobovi 14.550 vojakov. Le v kilometer oddaljenem Sredipolju (Sacratio di Redipuglia) je na pobočju griča Monte Sei Busi postavljena kostnica, ki je obenem največji in najveličastnejši spomenik večinoma italijanskim padlim vojakom v prvi svetovni vojni. Kostnica, ki so jo svečano odkrili 18. septembra 1938, je izdelana po načrtih arhitekta Giovanni-ja Greppija in kiparja Giannina Castiglionija. Mogočna je tudi kostnica v Oslavju (it. Oslavia), ki so jo po načrtih rimskega arhitekta China Venturija zgradili leta 1938. V kostnici v obliki mogočne trdnjave s stolpom je pokopanih 57.200 italijanskih in 539 avstro-ogrskih vojakov.

Poleg omenjenih so med Trstom in Gorico ohranjena še veličastna pokopališča italijanskih vojakov v Proseku (it. Prosécco) in avstro-ogrskih vojakov na pokopališčih v Nabrežini (it. Nabresina),⁴¹ Vidmu (it. Udine)

39 Centralne sile: Avstro-Ogrska, Nemško cesarstvo, Osmanško cesarstvo (med poveljniki tudi poznejši veliki reformator sodobne Turčije Mustafa Kemal Atatürk) in Bolgarija. Sile antante: Rusija, Francija, Združeno kraljestvo, Italija, Združene države Amerike, Srbija, Romunija, Grčija, Črna gora, Japonska, Belgija, Portugalska, Avstralija, Nova Zelandija, Kanada, Južnoafriška republika in Indija.

40 Prva svetovna vojna. Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Prva_svetovna_vojna (1. 4. 2023).

41 V Nabrežini, ki je v svetu poznana zlasti po prvovrstnih kamnosekih in kamnarjih, je ohranjeno avstro-ogrsko vojaško pokopališče, na katerem počiva 1934 vojakov, ki so med prvo svetovno vojno padli na območju med Tržičem (Monfalcone) in Grmado (Monte Ermada). Na kamnitih nagrobnikih v obliki križev so vklesani osebni podatki padlih. Med avstro-ogrskimi vojaki so pokopani tudi italijanski, na primer Giovannino Driolo, pripadnik 56. pehotnega polka. Pokopališče je zelo dobro

in na obrobju Citadelle severno od Benetk, kjer so pokopališče uredili leta 1937 in tam pokopali posmrtno ostanke 21.478 padlih avstro-ogrskih vojakov. Za to pokopališče so značilni nagrobniki v obliki enakokrakih avstrijskih vojaških križev z vgrajenimi črnimi napisnimi ploščicami.

Tudi drugod po Evropi je ohranjenih in redno vzdrževanih veliko vojaških pokopališč in kostnic. Ena najslabotnejših je v Rancourt-Bouchavesnesu severno od Pariza in severovzhodno od Amiens, kjer pokopališko območje poudarja kapela, v virih imenovana tudi francoska nacionalna nekropola in kapela francoskega spomina na bitko na Sommi leta 1916,⁴² ki so jo Francozi v štirih mesecih in pol bojevanja osvojili z najmanj 190.000 žrtvami.

Kar 300 dni in noči trajajoča bitka pri Verdunu se je v zgodovino zapisala kot ena najdaljših in najbolj krvavih bitk prve svetovne vojne ne le v Franciji, temveč tudi v Evropi. V spomin nanjo so med letoma 1920 in 1932 na izpostavljenem kraju Douaumont-Vaux⁴³ severno od Verduna uredili veliko vojaško pokopališče in postavili eno največjih kostnic na svetu s polkrožnimi strehami in visokim osrednjim stolpom v obliki granate. V bitki, ki je trajala od 21. februarja do decembra 1916, so vojaki centralnih in antantnih sil izstrelili skupno 26.000.000 granat, torej kar šest granat na m². Življenje je izgubilo 600.000 nemških in prav toliko francoskih vojakov, okoli 300.000 nemških in francoskih vojakov pa je ostalo pogrešanih.⁴⁴ Veličastno kostnico so na ogled javnosti predali na svečanosti ob navzočnosti predsednika republike.⁴⁵

vzdrževano. V letih 1974 in 1975 je obnovitvena dela vodilo Združenje mladih gasilcev Zgornje Avstrije, v letih 1993 in 1996 pa jih je nadaljevalo Združenje Avstrijski črni križ, ki skrbi za obnavljanje in vzdrževanje vojaških pokopališč svojih rojakov.

42 Rancourt-Bouchavesnes. Secteur mémoriel de Rancourt-Bouchavesnes. Dostopno na: <https://www.paysages-et-sites-de-memoire.fr/site/rancourt/> (20. 11. 2022).

43 Douaumont. Da ne pozabimo: kostnica Douaumont, Verdun. Dostopno na: <https://www.francetraveltips.com/douaumont-ossuary-verdun/> (21. 11. 2022).

44 Bitka pri Verdunu. Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Bitka_pri_Verdunu (20. 11. 2022).

45 Douaumont-Vaux. Nastanek pokopališča in kostnice Douaumont. Dostopno na: <https://www.cheminsdememoire>

V javnosti je pogosto omenjena tudi kostnica Haute Chevauchée (fr. Ossuaire de la Haute-Chevauchée) v gozdu zahodno od kraja Butte de Vouquois, približno na polovici poti med Reimsom in Metzom. Kostnico poudarja visok stebrni spomenik z doprtnim kipom francoskega vojaka na vrhu. Na vsaki strani spomenika, ki so ga slovesno odkrili 30. julija 1922, so vgravirana imena francoskih, italijanskih in ameriških polkov.⁴⁶

Priče velike vojne v prostoru so še danes vidne tudi na območju ob francosko-belgijski meji, zlasti blizu mesta Montmédy z ohranjeno znamenito trdnjavo, citadelo (fr. Dominant la ville, la citadelle de Montmédy), ki dominira na griču nad mestom. Na območju mesta in v njegovi okolici je ohranjeno vojaško pokopališče, ki so mu sodeč po dosegljivih slikovnih virih doslej že nekajkrat preuredili podobo nagrobnih križev, o čemer poročajo spletni viri z besedili in slikovnim gradivom o vojni, vojaki in vojaških bolnišnicah.⁴⁷

Južno od Montmédyja, zlasti v smeri proti Verdunu in njegovi širši okolici, je ohranjenih še več vojaških pokopališč. Toda številni vojaki obeh vojskujočih se strani so zadnje počivališče dobili na območju med Montmédyjem in Verdunom, kjer so številna vojaška pokopališča z večinoma nemškimi in avstro-ogrskimi vojaki. Takšna pokopališča so tudi v krajih Apremont in Fort Douaumont, poleg njih pa tudi pokopališča s posmrtnimi ostanki vojakov večinoma antantnih sil, kakršna so v krajih Séchault, Verdun okolica, Séchault, Lisse, Amel-sur-l'Étang, Monthois, Monthois (pokopališče s piramidalno zasnovanim osrednjim spomenikom), Hautecourt-lès-Broville, Amel-sur-l'Étang, Hautecourt-lès-Broville, Buzancy, Vouziers (vojaško pokopališče z nagrobno stelo Rolanda Garrosa), Consenvoye idr.⁴⁸

gouv.fr/en/douaumont-national-cemetery-and-ossuary (21. 11. 2022).

46 Butte de Vouquois, Argonna, Ossuaire de la Haute-Chevauchée. Dostopno na: https://fr.wikipedia.org/wiki/Ossuaire_de_la_Haute-Chevauch%C3%A9e (21. 11. 2022).

47 Montmédy. Der soldatenfriedhof in Montmédy. Dostopno na: <https://www.verdun14-18.de/category/sehenswerter/soldatenfriedhoefe/> (26. 8. 2022).

48 Prav tam.

Tudi Slovenci so se borili in umirali v daljnih in sosednjih deželah

V zgodovino prve svetovne vojne so zapisani tudi slovenski vojaki, ki so se večinoma borili v vrstah avstro-ogrske vojske, predvsem na soški fronti, v Galiciji, mnogi tudi na južnem Tirolskem⁴⁹ ter nekateri na zahodni fronti ob belgijsko-francoski meji in na Balkanu. Številni so na frontnih bojiščih izgubili življenje, tako da so jim v domačem okolju že med vojno, večinoma pa po njej, postavljali spomeniška znamenja najrazličnejših oblik. Napisi na nekaterih spomenikih (Šebrelje) in spominskih ploščah (Rova) navajajo, kdaj in kje so v bojih padli njihovi sorodniki, sovaščani, sotržani in someščani, ter epitafe, ki večinoma v verzih izražajo občutja žalujočih, o čemer je več zapisanega v poglavju o epitafih.

Iz napisov in besedil na nekaterih spomenikih in spominskih ploščah je mogoče razbrati, kje vse so se bojevali slovenski vojaki. Glede na zapise so se bojevali v Karpatih, Galiciji, pri Labodu, Beljaku na Koroškem, v Komarnu na Ogrskem, nekateri so umrli v Ljubljani in na Dunaju, drugi so padli v Tirolih, spet drugi so umrli v Rusiji, Brucku ob Muri in drugod.

Podatke o padlih vojakih na različnih evropskih bojiščih navaja tudi spominska plošča v cerkvi v Ločah v Rožu na avstrijskem Koroškem. Tam je vpisanih petnajst priimkov in imen Slovencev, ki so padli na Monte Assolone v Italiji,⁵⁰ na Dunaju, v Ločah, v Corbolone v Italiji, na Ruskem, v Taškentu v Turkestanu, v Karpatih, Galiciji, Chobsentu v Turkestanu, pri Gorici, v Ryiblo v

Galiciji in v Namanganu na Ruskem.

Podobne navedbe lokalitet padlih vojakov vsebuje spomenik na pokopališču pri župnijski cerkvi sv. Jurija v Šebreljah, kjer zapisi navajajo, da so šebreljski vojaki umirali na dvaindvajsetih različnih evropskih bojiščih, kot so Brücks (današnja Nemčija), Čedad, Doberdob, Dunaj (vojak domnevno umrl v bolnišnici), Galicija, Gorica, Gradec, Harson (današnja Ukrajina), Italija, Koroška, Ogrska, Osek, Rusija, Stryi (današnja Ukrajina) in Tirolska, v današnji Sloveniji pa Bilje, Bovec, Gradišče, Ljubljana (vojak domnevno umrl v bolnišnici), Renče, Solkan in Šebrelje.

Nekateri ranjenci so bili odpuščeni iz vojske v domačo oskrbo in so za posledicami ran, bolezni ali okužb umrli doma, kakor na primer vojaka Ivan Avsenik iz Begunj na Gorenjskem⁵¹ in Ivan Laharnar iz Šebrelj št. 149.

Ob 100. obletnici prve svetovne vojne je slovenska oblast s postavitvijo spomenikov počastila spomin na številne padle Slovence po bojiščih severovzhodne Evrope. Predsednik Republike Slovenije Borut Pahor in ministrica za obrambo Andreja Katič sta se 6. junija 2018 udeležila slovesnega odkritja spomenikov na vojaških pokopališčih v Galiciji⁵² – v Gorlicah na Poljskem in Lvovu v Ukrajini.⁵³ Dve leti prej, 26. oktobra

49 Po poročanju Jožeta Košnjeka v *Gorenjskem glasu* so leta 2011 člani Združenja vojaških gornikov obiskali kraje pod goro Ortigaro in nad mestom Asiago na južnem Tirolskem, kjer se je bojeval 17. pehotni polk avstro-ogrske vojske, ki so ga večinoma sestavljali Slovenci (Košnjek, Jože, 2017. General sameva na trgu. Člani Društva general Maister iz Kranja bodo vztrajali, da se za njegov doprni kip na Maistrovem trgu najde primernejše mesto. *Gorenjski glas*. Dostopno na: <http://www.gorenjskiglas.si/article/20170410/C/170419997/1002/general-sameva-na-trgu> (1. 3. 2019)).

50 Lokalitete so zapisane po zaporedju navedb na plošči.

51 To je bil Ivan Avsenik (25. 2. 1873–23. 6. 1917), prvi zgoraj vpisani na nagrobnik glasbene družine Avsenik na pokopališču v Begunjah. Njegovo ime je navedeno tudi na spomeniku padlim v prvi svetovni vojni na istem pokopališču.

52 V Galiciji so slovenski vojaki dobili obeležji. Dostopno na: <https://100letkobarid.potmiru.si/2018/06/06/v-galiciji-so-slovenski-vojaki-dobili-obelezji/> (20. 11. 2018).

53 Pobudo za postavitve spomenikov padlim slovenskim vojakom v avstro-ogrski vojski v poljskem mestu Gorlice in ukrajinskem mestu Lvov je »podal slovenski Nacionalni odbor za obeležitev 100-letnice prve svetovne vojne (2014–2018)«. Svečanega odkritja spomenika se je 16. junija 2018 na vojaškem pokopališču št. 91 v poljskih Gorlicah udeležil predsednik Republike Slovenije Borut Pahor. Sočasnega odkritja spomenika padlim slovenskim

2016, pa sta Borut Pahor in italijanski predsednik Sergio Mattarella slovesno odkrila spomenik slovenskim vojakom v Doberdobu (it. Doberdò del Lago),⁵⁴ in sicer ob 100. obletnici začetka krvave morije na goriškem krasu.

Slovenci so tako kot številni drugi vojaki avstro-ogrške vojske krvaveli tudi na planotasti Debeli griži pri Doberdobu v Italiji. Tam so Madžari že leta 1917 padlim rojakom postavili spomenik v obliki prisekane piramide. Podoben mu je leto mlajši spomenik v Novi vasi na Krasu (današnja občina Miren-Kostanjevica), ki so ga prav tako postavili Madžari v spomin na vojake 4. madžarskega kraljevskega pešpolka iz Nagyvárada (danes Oradea v zahodni Romuniji).

Slovenski vojaki so pokopani tudi na obsežnem pokopališču avstro-ogrške vojske v Foljanu - Sredipolju (it. Fogliano Redipuglia), ki je le kilometer oddaljeno od velike kostnice v Sredipolju (it. Sacrario di Redipulia). Po pokopališču so po geometrijsko natančnih vrstah razporejeni enako oblikovani betonski nagrobniki z nagnjenimi čelnimi stranicami, na katerih so pritrjene ploščice s priimki in imeni pokopanih vojakov. Na pokopališču je pokopanih 14.550 vojakov, med njimi so tudi Slovenci. Padlim vojakom se je 13. septembra 2014 poklonil papež Frančišek.

Več slovenskih vojakov počiva na avstro-ogrskem vojaškem pokopališču v Nabrežini pri Trstu, kjer so

grobovi opremljeni z betonskimi nagrobniki v obliki stiliziranih malteških križev.

Slika 3: Nova vas na Krasu, spomenik padlim madžarskim vojakom v prvi svetovni vojni iz leta 1918 (foto: V. Hazler, 27. 5. 2021).

vojakom se je v ukrajinskem Lvovu udeležila ministrica za obrambo Andreja Katič. Oba spomenika je zasnoval oblikovalec Janez Suhadolc. Izklesana sta iz pohorskega tonalita, naravnega kamna iz kamnoloma Cezlak nad Oplotnico. Oba sta ročno delo slovenskih kamnosekov in sta bila izdelana v delavnici Mužina v Selu pri Črničah v Vipavski dolini. Na obeh spomenikih je poleg poljskega oziroma ukrajinskega vklesan še slovenski napis: »Slovenskim vojakom 1914–1918 v spomin hvaležna domovina Republika Slovenija 2018.«

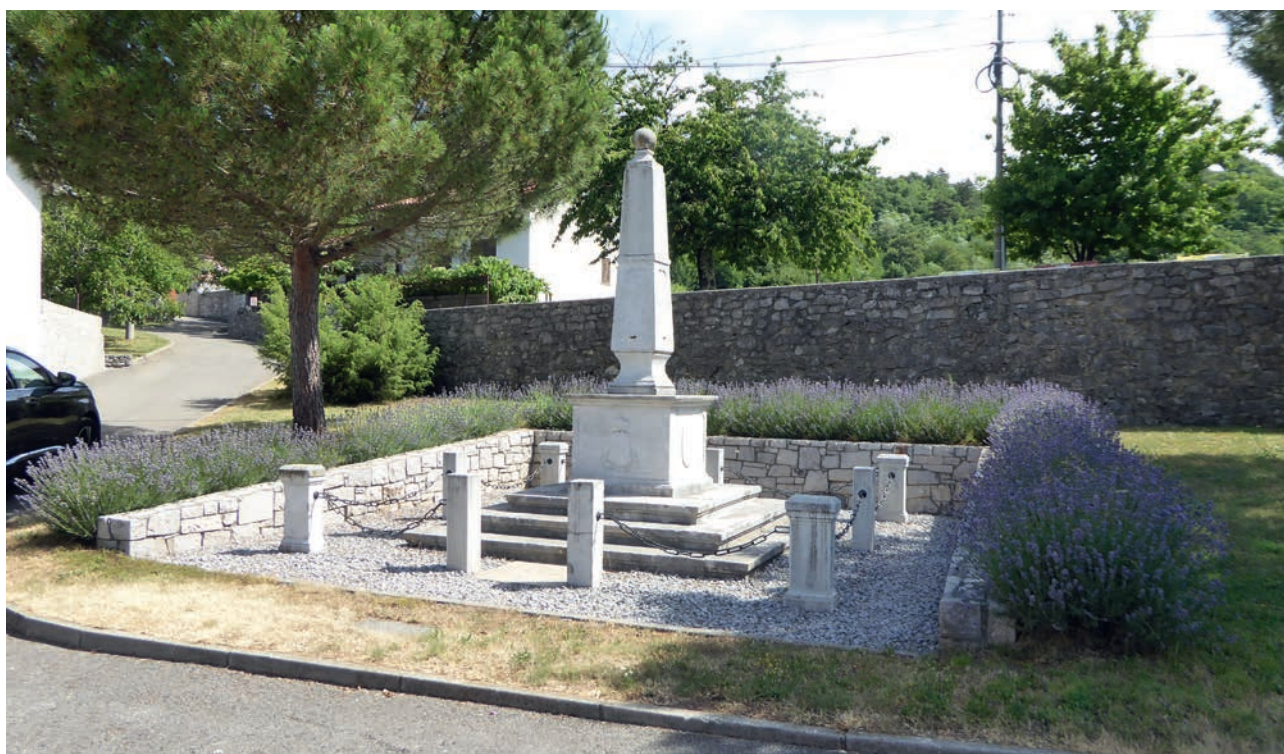
54 Slovenija je v Doberdobu šele leta 2016 postavila spomenik v spomin številnim slovenskim vojakom, ki so padli na bojiščih Debelega Griča, Doberdoba in okolice. Pobudo za postavitev spominskega znamenja je dal zdravnik in odlični poznavalec soške fronte Vasja Klavara. Zasnoval ga je slovenski arhitekt Jože Cej, oblikovali so ga v podjetju Kamen Kras v Opatjem Selu (Doberdob s spomenikom našim vojakom piše zgodovino. Dostopno na: <https://old.delo.si/novice/slovenija/v-doberdobu-odkrili-spomenik-slovenskim-vojakom-s-soske-fronte.html> (12. 3. 2020)).

Že med veliko vojno so vojaki spomenike postavljali tudi izven pokopališč

Soška fronta je bila bojišče, kjer se frontne črte niso bistveno spreminjale tudi po več mesecev. Zato je bilo v razmeroma mirnem frontnem zaledju obeh vojskujočih se strani dovolj časa in očitno tudi volje za postavitev vidnejših spomenikov in znamenj. Vojaki so jih kot zaznambne oznake postavljali na vidnih mestih ob cestah, cestnih križiščih ali na obrobjih vasi. Nekaj teh spomenikov in znamenj se je ohranilo do danes ter so pomemben del kulturne krajine. Večina jih je vsaj na avstro-ogrski strani nastala v drugi polovici bojev ob Soči. Kakovost zasnove in izdelave dokazuje, da so jih načrtovali in večinoma iz kamna izklesali ali s kamnom pozidali tehnično večji vojaki, ki so se s takim delom izločili iz frontnega bojevanja in si tako zelo verjetno rešili življenje.

Ob bojiščih je nastalo več izvorno oblikovanih spomenikov, kar dokazuje, da so bili med vojaki tudi izvrstni kamnoseki in kiparji, večji obdelave kraških in alpskih apnencev. Nastajali so tudi izvorno oblikovani spomeniki v obliki obeliskov, kakršen je spomenik v Klanecu pri Komnu (1915–1916), ki so ga postavili v spomin madžarskim enotam na Klanecu in je še danes ena glavnih značilnosti te vasi.

Veličasten je tudi iz kamnitih blokov pozidan in okoli 4 m visok spomenik v obliki obeliska, ki stoji ob cestnem križišču severno od Bovca. Proti koncu bojev ob Soči so ga postavili avstro-ogrski vojaki v spomin na padle tovariše, branitelje soške doline. Spomenik ima na podstavku v secesijsko oblikovanih črkah vklesan

Slika 4: Klanec pri Komnu, spomenik madžarskim enotam na Krasu (foto: V. Hazler, 29. 6. 2021).

napis DEN GEFALLENEN HELDEN DES FLITSCHER BECKENS 1915-1917.

Za polovico manjši je prav tako iz kamnitih blokov pozidan spomenik v obliki obeliska, ki stoji tik pod cestnim zavojem v zgornjem delu raztresene vasi Gorenja Trebuša pri Tolminu. Leta 1917 so ga postavili ruski ujetniki v spomin na umrle tovariše, ko so z velikimi napori gradili to cesto. Besedilo na plošči je že slabo berljivo, prav tako pa tudi pojasnjevalno besedilo na leseni plošči pred spomenikom. Vendar gre kljub temu za pomemben spomin na trpljenje ljudi v nesmiselnem svetovnem spopadu.

Slika 5: Bovec, okolica, spomenik prve svetovne vojne ob cestnem križišču proti Trenti in Logu pod Mangartom (foto: V. Hazler, 13. 4. 2015).

Slika 6: Gorenja Trebuša, spomenik ruskim vojnim ujetnikom iz leta 1917 (foto: V. Hazler, 6. 7. 2021).

Vojaška pokopališča ob frontah in v zaledju – med izvornostjo in posodabljanjem

Zaledje prvih frontnih linij je poleg načrtovanja neposredno vojaških dejavnosti obsegalo strategije intendantskih nalog oskrbe s hrano, vodo, orožjem in strelivom ter izgradnje cest, železniških tirov in visokogorskih žičnic, pa tudi izbiro razmeroma varnih krajev za vojaške bolnišnice ter najpogosteje ob njih ali v bližini določitev mest za pokop na fronti padlih ali za posledicami ran in okužb v bolnišnicah umrlih vojakov. Takšnih vojaških bolnišnic in ob njih sproti nastalih vojaških pokopališč je bilo veliko neposredno ob frontnih črtah, precej pa tudi v bližnjem in globokem frontnem zaledju. Sicer pa so vojake pokopavali tudi na bližnjih civilnih pokopališčih (na primer Log pod Mangartom), ko pa se je število padlih povečevalo, so skrbno načrtovali postavitve vojaških.

Že prvotne oznake grobov vojakov avstro-ogrške vojske so bile po pravilih natančno določene, zato so za vojake katoliške veroizpovedi iz lat izdelali latinske križe, za muslimane *nišane* iz desk⁵⁵ z označbo polmeseča, za jude pa lato ali desko z Davidovo zvezdo.⁵⁶ V hribovitem svetu so tesarske in mizarske skupine vojakov križe in pokopališke ograje izdelovale le iz lesenih kolov (na primer avstro-ogrsko vojaško pokopališče v Lepeni, Mrzli vrh, planina Medrje vzhodno od Krna idr.), saj bi bilo tovorjenje desk ali lat iz doline prezahtevno. Po vojni so italijanske, avstrijske, nemške in druge oblasti posmrtno ostanke vojakov

z visokogorskih pokopališč in grobov večinoma prenesle v dolino ter vojake tudi z drugih manjših dolinskih pokopališč prenesle v večja dolinska oziroma jih shranile v kostnicah v Tolminu (Nemce), Kobarižu (Italijane) ali v današnji Italiji v Oslavju (Italijane, tudi avstro-ogrške vojake), Sredipolju (Italijane, tudi avstro-ogrške vojake), Vidmu (avstro-ogrške vojake) in drugod. Posmrtno ostanke avstro-ogrskih vojakov različnih veroizpovedi so prenesli na vojaška pokopališča po soški dolini in drugam.

V letih po koncu vojne se je podoba vojaških pokopališč vidno spremenila. V Zgornjem Posočju so lesene križe nadomestili železni križi z značilno razklanimi tremi konci, medtem ko so muslimanski *nišani* ostali leseni.⁵⁷ Takšna podoba grobnih označb je danes najvidnejša na pokopališču v Logu pod Mangartom, kjer vsaj četrtino pokopališča zavzemajo grobovi muslimanskih Bošnjakov, medtem ko so bili drugi katoličani. Povsem drugačna je podoba drugih dveh avstro-ogrskih vojaških pokopališč v Soči in Trenti, kjer povsem prevladujejo železni katoliški križi – (očitno) pripadniki drugih veroizpovedi tam niso pokopani oziroma so Italijani tudi to pokopališče po vojni preurejali nekoliko po svoje in na grobove nekatoliških vojakov niso nameščali izvirne verske označbe.

Po končani vojni so vojaške oblasti razpusile bolnišnice ob frontnih črtah. Ostala so le vojaška pokopališča, grobišča in grobovi, ki so jih italijanske civilne in vojaške oblasti urejale in preurejale šele v letih po vojni. Ohranjena in redno vzdrževana vojaška pokopališča so opremljali z obzidji in vsaj enim likovno

55 Po pripovedovanju predstavnika Islamske verske skupnosti v Ljubljani se za islamsko nagrobno znamenje uporabljata izraza *nišan* in *bašluk*. V pogovornem jeziku je pogostejše v rabi *nišan*, medtem ko so na spletnih straneh bistveno večkrat omenjeni *bašluki*.

56 V letih povojnega urejanja vojaških grobov so v Spodnjem Posočju prvotne lesene katoliške križe zamenjali z betonskimi in kamnitimi spomeniki na častniških grobovih, *nišani* oziroma *bašluki* so ostali vsi leseni, medtem ko so na grobove judovskih častnikov postavljali kamnite spomenike v obliki obeliskov z vklesano Davidovo zvezdo v zgornjem delu čelne ploške.

57 Po navedbah Erika Davida Pipana so lesene križe zamenjali železni že med italijanskim preurejanjem pokopališč, torej kmalu po končani veliki vojni. *Nišanom* očitno niso posvečali pretirane pozornosti, saj so se po Pipanovih navedbah *nišani* na pobudo muslimanske skupnosti ponovno pojavili komaj v sodobnem času. O tem se je pred leti veliko in kritično pisalo.

Slika 7: Log pod Mangartom, avstro-ogrsko vojaško pokopališče (foto: okrog 1916, neznani avtor, fotografijo posređoval Erik David Pipan).

Slika 8: Log pod Mangartom, avstro-ogrsko vojaško pokopališče z železnimi katoliškimi križi in lesenimi muslimanskimi nišani (foto: V. Hazler, 31. 7. 2012).

poudarjenim vhodom, predvsem pa so na grobna mesta pokopanih vojakov nameščali posebej v ta namen dokaj enovito izdelane armiranobetonske križe s cinkastimi napisnimi ploščicami, kakršni so na primer značilni za pokopališča v Brjah pri Komnu, Bukovici, Dutovljah, Gorjanskem, Grgarju, Lipi na Krasu, Oševljeku, Prvačini, Renčah - Žigonih, Renčah - Lukežičih, Sežani, Soči, Vogrskem (likovno bolj členjena podoba križa) in domnevno še kje. Grobovi častnikov in oskrbnega osebja so že med vojno sproti dobili vidnejše, večinoma kamnite nagrobne spomenike.

Na več drugih vojaških pokopališčih so na grobove vojakov postavljali betonske kvadre z nagnjeno zgornjo ploskvijo, kamor so v dve luknjici s svinčcem nasadili železna žeblja za pritrditev cinkaste napisne ploščice. S takšnimi nagrobniki so opremljena avstro-ogrška vojaška pokopališča na Banjšicah, v Bovcu, Črničah, Gorjanskem (tudi betonski križi), Komnu (poenostavljena oblika), Ločah pri Tolminu, Lokah pri Kromberku, Modrejcah, Podnanosu, Solkanu, pod Vipavskim Križem, v Volčji Dragi in morebiti še kje.

Poleg betonskih križev in betonskih kvadrov, ki kot nagrobniki poudarjajo predvsem grobove vojakov, so na nekaterih avstro-ogrskih pokopališčih v zaledju soške fronte postavljeni nagrobniki častnikom ter medicinskemu in oskrbnemu osebju. Ti nagrobniki so praviloma večji od vojaških, različnih oblik in likovno bogatejši ter izklesani iz kamna ali uliti iz betona. Nima jo vgrajenih svinčenih ploščic, temveč so vsa besedila vklesana v kamen, obsegajo pa priimek, ime, letnici rojstva in smrti, čin pokojnika in v nekaterih primerih krajše poslovilno besedilo. Oblika in velikost sta dokaj različni, na kar je, kot se zdi, vplivala višina doseženega vojaškega čina pokojnika. Zelo opazni častniški nagrobniki so na avstro-ogrskih vojaških pokopališčih ohranjeni v Ajdovščini, Ajševici, na vseh štirih vojaških pokopališčih v Brjah pri Komnu, v Črničah, Dutovljah, Gorjanskem, Grgarju, Kidričevem, Komnu, Ločah pri Tolminu, Modrejcah, Oseku pri Gorici, Prvačini, Renčah - Žigonih, Renčah - Lukežičih, Sežani, Svetem, Škofji Loki (na edinem ohranjenem povojnem nagrobniku je napis *postamtsdiener*; prevod: poštni uradnik), Štanjelu, pod Vipavskim Križem in morebiti še kje.

Med vojno sta bila v večini primerov glavni gradivi za označevanje grobov in ograjevanje vojaških

pokopališč les in deloma grobo obdelan kamen. Ponekod so že proti koncu bojevanja na soški fronti na nekaterih pokopališčih postavljali osrednje spomenike in ograje predvsem iz klesanega kamna in lesa. Opaznejša sta spomenik v Logu pod Mangartom, ki ga je leta 1917 izdelal češki kipar Ladislav Kofránek (1880–1954), in spomenik s stopniščem na vojaškem pokopališču pod Štanjelom, kjer je veličasten spomenik s štirimi stebri stal že leta 1917. Takrat je štanjelsko pokopališče že imelo iz kamna izklesana vhodna podboja z letnicama 1915 in 1917, niz kamnitih stebrov in med njimi kot dvokapne strehe oblikovano leseno ograjo; vsi nagrobni križi in *nišani* so bili leseni, kar je razvidno iz slikovnega gradiva.

Iz obsežnega dosegljivega slikovnega gradiva je torej razvidno, da so armiranobetonske nagrobnike v obliki križev in kvadrastih znamenj začeli izdelovati šele v letih po vojni. Na pokopališčih v zaledju soške fronte so jih nameščali na grobove vojakov, medtem ko so na sicer redkih ohranjenih vojaških pokopališčih v notranjosti dežele šele v času SHS grobove označevali zelo različno, bodisi z enim osrednjim spomenikom v obliki križa (Mekinje pri Kamniku) ali spomenika (Škofja Loka), z več skupnimi nagrobniki (Rogaška Slatina), ali pa je po prekopih v kostnice (Šentvid nad Ljubljano) spomin na grobove že povsem zbledel.

Ob dokaj množični izdelavi betonskih križev so povojni urejevalci grobov uporabljali razrezano bodečo železno žico iz ostankov med vojno nameščenih španskih jezdecev, izdelanih iz žic in bodečih klinov. Tehnično takšne izdelave je mogoče še danes opaziti na propadajočih ostankih križev na nekaterih pokopališčih v zaledju soške fronte, zlasti v Ajševici, Braniku, Brjah pri Komnu, Bukovici, Dutovljah, Grgarju, Komnu, Lipah na Krasu, Oševljeku, Prvačini, Renčah - Žigonih, Renčah - Lukežičih, Sežani, Soči in morebiti še kje.

Slika 9: Ajševica, ostanki armiranobetonskih križev z nišani in kovinskimi ploščicami na avstro-ogrskem vojaškem pokopališču (foto: V. Hazler, 24. 6. 2021).

Vojaški grobovi na Slovenskem v arhivskih virih

Že med prvo svetovno vojno, zlasti pa po njenem koncu in v naslednjih letih je potekalo iskanje trupel padlih vojakov. Med vojno so te naloge opravljale predvsem vojaške oblasti, po vojni pa tudi civilne, kar je razvidno na primer iz arhivskega gradiva Občine Trenta (Vodnik 2017: 226–227), kjer so med splošnimi spisi za čas od leta 1919 do 1928 tudi zapiski o iskanju trupel padlih vojakov, vojaških pokopališčih, pa tudi o vračanju beguncev, zagotavljanju stanovanj za begunce, obnovi v vojni poškodovanih stavb in infrastrukture ter o drugih dejavnostih obnove Trente.

Različni dokumenti navajajo podatke o pokopih, prepokopih (Vodnik 2017: 50) in grobiščih tako na ravni Dravske banovine (Vodnik 2017: 50) kot na lokalni ravni, na primer v Hotedršici (Vodnik 2017: 433), kjer je vojaško grobišče ob civilnem.

Viri različnih ustanov pogosto omenjajo vojaške grobove. Takšne spise hranijo arhivski fondi Občine Kamnik (Vodnik 2017: 329), Okrajnega glavarstva Logatec (Vodnik 2017: 58–59), Občine Črnuče (Vodnik 2017: 340) in Osnovne šole Brezovica pri Ljubljani (Vodnik 2017: 424–425), kjer so na vaškem pokopališču pod župnijsko cerkvijo sv. Antona takoj po vojni postavili spomenik padlim faranom. Za Novo mesto viri omenjajo vojne grobove žrtev prve svetovne vojne (Vodnik 2017: 322), za več drugih krajev pa je ohranjeno gradivo o vojnih grobovih in pokopališčih, na primer za Občino Kamnik (Vodnik 2017: 329) idr.

Vojaške bolnišnice so bile tudi v Bohinju in na Bledu, kjer so bila tudi vojaška pokopališča, od katerih sta ohranjena in redno vzdrževani le pokopališči nad Bohinjsko Bistrico in v Ukancu. Na Bledu je bila po dosegljivih virih vojaška bolnišnica, vojaško pokopališče pa je obstajalo v letih 1915–1933, ko je bilo opuščeno in so izvedli prekope posmrtnih ostankov. Za Bled je ohranjen seznam grobov (Vodnik 2017: 368).

V Zgodovinskem arhivu Ljubljana hranijo obsežno dokumentacijo Osnovne šole Brezovica pri Ljubljani, kjer so med drugim navedeni podatki o žrtvah med

nekdanjimi učenci, dan vojnih grobov (Vodnik 2017: 424–425) ter zbiranje prispevkov za vojne sirote in vdove padlih vojakov (Vodnik 2017: 424–425). Viri za Mestno občino Novo mesto poleg vojnih invalidov, preskrbe beguncev in vojnih ujetnikov omenjajo oskrbo vojnih grobov (Vodnik 2017: 370–371). V ta namen so na Osnovni šoli Zalog pri Ljubljani (Vodnik 2017: 416–417), Osnovni šoli Hotedršica (Vodnik 2017: 433) in Osnovni šoli Brežice (Vodnik 2017: 287) izvedli zbiranje prispevkov za vojaške grobove.

Vojake so med vojno pokopavali v naključnih grobovih, grobiščih in na že med vojno urejenih pokopališčih ter tudi na civilnih pokopališčih ali tik ob njihovem robu. Pri Komunalnem podjetju Žale v Ljubljani so vodili podatke o številu pokopanih vojnih oseb in prepokopih vojakov (Vodnik 2017: 481–482). V arhivskem fondu Zgodovinskega arhiva Ljubljana so med dokumenti Občine Mekinje ohranjeni zapisi o dveh italijanskih vojaških grobovih v Mekinjah (Vodnik 2017: 327), medtem ko Zgodovinski arhiv Ptuj hrani arhivski fond Osnovne šole Gorišnica z dokumentom, v katerem so navedeni podatki o grobovih padlih Poljakov in Judov (Vodnik 2017: 517–518).

V pretežno pisnem gradivu različnih arhivskih ustanov je ohranjenih vsaj 14 zapisov o vojaških pokopališčih in tamkajšnjih grobovih. Takšna besedila hranijo fondi Okrajnega glavarstva Kranj (Vodnik 2017: 57), Okrajnega glavarstva Radovljica za vojaško pokopališče na Bledu (1915) (Vodnik 2017: Bezirkshauptmannschaft Radmannsdorf), Občine Kanal (Vodnik 2017: 218–220), Občine Mekinje (Vodnik 2017: 327), Občine Jesenice (Vodnik 2017: 364), Občine Škofja Loka (Vodnik 2017: 373–381), Občine Sv. Lucija, Most na Soči (Vodnik 2017: 224–225), Občine Šentviška Gora (Vodnik 2017: 225–226), Občine Tolmin (Vodnik 2017: 226) ter Občine Ježica (Vodnik 2017: 343–345), kjer sta v fondu *Vojaštvo* omenjena vojaško pokopališče pri sv. Križu in njegova razširitev.

Arhivske ustanove hranijo načrte vojaških pokopališč, kakršno so med prvo svetovno vojno zasnovali v

Črnem Vrhu⁵⁸ nad Idrijo, in situacijski načrt pokopališča na Trati (Vodnik 2017: 372) pri Škofljici. Obenem so se krepila prizadevanja za ureditev vojaških grobov in pokopališč ter pobude za postavljanje spomenikov, kar je med drugim razvidno iz arhivske dokumentacije Prosветnega oddelka Kraljevske banske uprave Dravske banovine (Vodnik 2017: 51), dokumentacije Občine Sežana (Vodnik 2017: 143–144) idr. V zvezi s tem so se zlasti v 20. in 30. letih 20. stoletja krepile nadaljnje pobude za zbiranje prispevkov za ohranitev vojaških grobov tudi zunaj mestnih središč, na primer v Sodražici (Vodnik 2017: 358–363), ter prizadevanja na državni ravni za postavitev kostnice (Vodnik 2017: 50) na pokopališču Žale v Ljubljani.

58 Načrt vojaškega pokopališča v Črnem Vrhu nad Idrijo hrani Škofljiški arhiv Koper (ŠAK) (Vodnik 2017: 587–589).

O izvirnosti grobne opreme in oznak

Ob vsem zapisanem se odpira vprašanje izvirnosti, torej avtentičnosti podobe vojaških pokopališč in oznak grobnih polj, saj se današnja podoba na več pokopališčih občutno razlikuje od izvirne, kar sodi v problematiko strokovne in predvsem konservatorske obravnave takšne kulturne dediščine.

Ob zelo raznovrstnih predstavitev kulturne dediščine bi bila nadvse potrebna in koristna strokovno utemeljena pojasnila, ki pa jih v javno dostopnih besedilih ni prav veliko – za napačne prezentacije so prevečkrat krivi drugi, ne pa tudi strokovna dejavnost, ki jo pri nas institucionalno zastopata Zavod za varstvo kulturne dediščine in Zavod za ohranjanje narave.

Poleg že omenjenega opuščanja izvirnih lesenih križev gre za poenostavljanje podobe domnevno starejših talnih armiranobetonskih nagrobnikov z nagnjenimi čelnimi stranicami, kamor je bila izvirno v dve luknji pritrjena napisna ploščica. Nadomestni nagrobniki so brez teh luknjic in napisov, kar je najbolj vidno na novih nagrobnikih na vojaškem pokopališču Loče pri Tolminu. V tem in podobnih primerih torej ne gre več za rekonstrukcijo 1 : 1, temveč za poenostavljeno novost (*sic!*). Strokovnjaki bi morali ob takšnih poenostavitvah odločno povzdigniti glas.

Mnenje pristojnega spomeniškovarstvenega zavoda očitno ni bilo upoštevano – ali pa ga sploh ni bilo – tudi

Slika 10: Loče pri Tolminu, starejši betonski nagrobnik z utoroma za pritrnitev napisne ploščice na avstro-ogrskem vojaškem pokopališču (foto: V. Hazler, 6. 7. 2021).

Slika 11: Loče pri Tolminu, mlajši betonski nagrobnik brez utorov za napisno ploščico na avstro-ogrskem vojaškem pokopališču (foto: V. Hazler, 6. 7. 2021).

pri oblikovanju in vgrajevanju dotrajanih lesenih križev na vojaškem pokopališču Rebro nad Bohinjsko Bistrico. Tam so pred leti belo obarvane lesene križe nadomestili z lesenimi križi v naravni barvi in jim dodali lesene dvokapne strešice, imena padlih vojakov pa podobno kot pred obnovo vpisali na nove ovalne kovinske (?) ploščice, ki so jih na les pritrdili z industrijsko izdelanimi *spax* vijaki (*sic!*). Lesene strešice so na lesene križe namestili tudi na vojaškem pokopališču v bližnjem Ukancu.

Po dosegljivih virih v tujini leseni križi s strešicami niso pogosti. Imajo jih na vojaškem pokopališču v kraju St. Michael na Zgornjem Štajerskem, severovzhodno od Gradca, na grobovih manjšega vojaškega pokopališča.

Poleg postopnih in spornih sprememb prvotnega videza grobnih oznak večine vojaških grobov so potekale spremembe grobnih oznak častniškega kadra, ki

so, sodeč po dosegljivih virih, nastajale v prvih letih po vojni. Za nekatera avstro-ogrška vojaška pokopališča v bližnjem zaledju soške fronte je namreč značilno, da imajo več osrednjih spomenikov različnih oblik, nekatera pa tudi več opaznih nagrobnih spomenikov padlim častnikom. Zaradi njihove poudarjene oblikovne zasnove, pogosto tudi videza in likovne izraznosti je težko pričakovati, da bi takšni nagrobniki nastajali že med vojno, še posebej če imajo vgrajene železne člene ali pa so oblikovani kot križi in v celoti iz železa, torej gradiva, ki so ga med vojno vojaške oblasti po pravilu namenjale za izdelavo orožja in streliva. Med vojno so namreč tako pri nas kot po Evropi vojaške oblasti zbirale železo in bron za vojsko; tako so iz številnih cerkva pobrali na desetine zvonov (na primer župnijska cerkev sv. Štefana na Gomilskem, cerkve v nemškem Tübingenu).

Slika 12: Bohinjska Bistrica, grič Rebro z avstro-ogrskim vojaškim pokopališčem. Ovalna ploščica je na križ pritrdjena z dvema *spax* vijakoma (foto: V. Hazler, 13. 1. 2019).

Slika 13: St. Michael na Zgornjem Štajerskem. Vojaško pokopališče iz leta 1915 z lesenimi križi in dvokapnimi strešicami (foto: Peter Taurer, prevzeto 15. 9. 2022).

Kamnoseško in likovno poudarjeni nagrobniki pove-ljujočega osebja so se ohranili na vojaških pokopališ-čih v Ajdovščini, Ajševici, Brjah pri Komnu, Črničah, Gorjanskem, Grgarju, Kidričevem, Klavžah v občini Tolmin, Komnu, Ločah pri Tolminu, Oseku pri Gorici, Ravnici, Renčah - Žigonih, Renčah - Lukežičih, Sežani, Svetem, Škofji Loki, Štanjelu, pod Vipavskim Križem in morebiti še kje.

V spomin na padle častnike so se na več avstro-ogr-skih vojaških pokopališčih poleg kamnitih ohranili tudi železni nagrobniki s kamnitimi ali betonskimi podstavki. Podobno kot kamnite so jih postavljali v le-tih po vojni, ob pomoči različnih veteranskih združenj, posameznikov in družin padlih. Njihova oblikovna za-snova je zelo različna, pogosto je osrednji poudarek takšnega nagrobnika latinski križ.

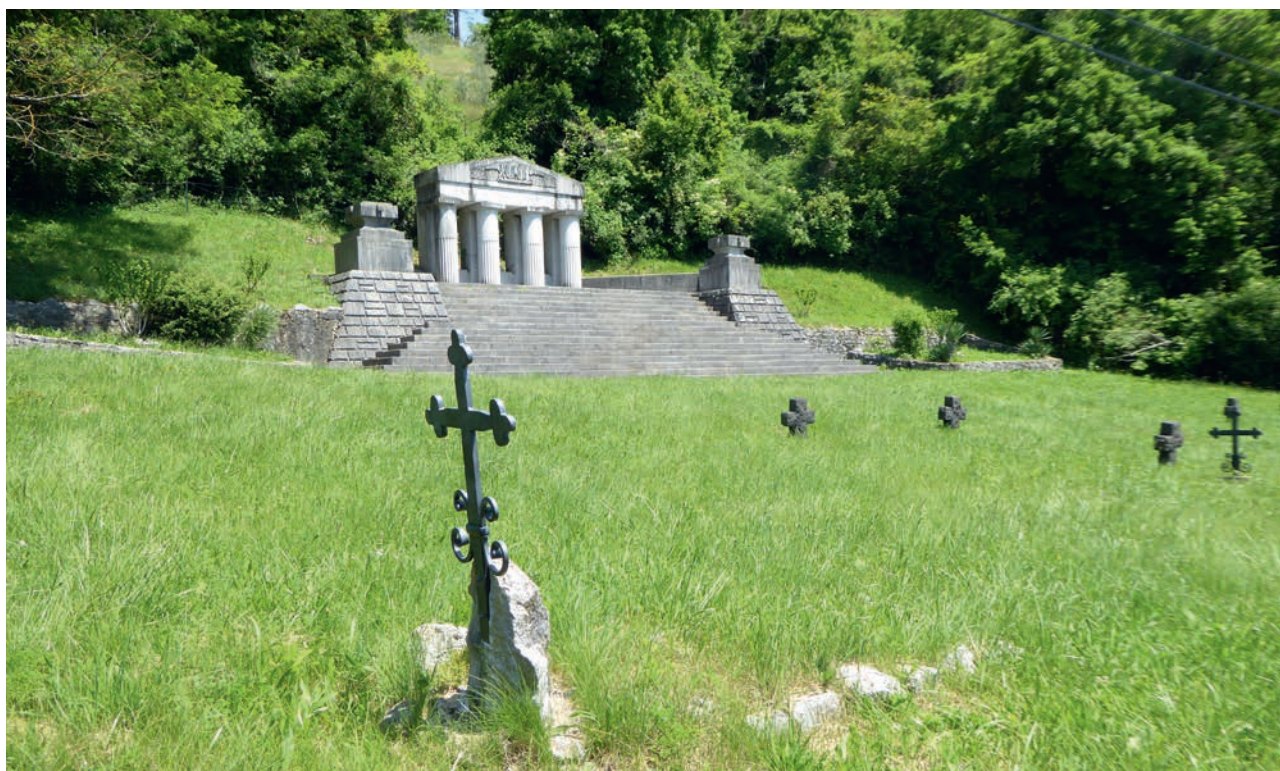
Kovaško in likovno raznovrstno obdelani železni ča-stniški nagrobniki so redki tako pri nas kot v tujini.

Pri nas so se ohranili na pokopališčih v Braniku (nag-robnik Jánosa Patakija), Svetem pri Komnu (grob ma-džarskega častnika) in Štanjelu, v tujini pa po dosegljivih podatkih v Oberdrauburgu v Dravski dolini blizu Špitala na avstrijskem Koroškem.

V dobrem stoletju od pokopov se je vidno spremenila tudi podoba grobov, grobnih polj in enot, saj so se sprva dvignjene grobne enote z leti pogreznile in izravnale z zemljo, tako da jih večinoma prerašča trava in so grbine le še redke. Še najizrazitejše so v Logu pod Mangartom, kjer so na vsakem grobu nasajeni železni križi in *nišani*, medtem ko so na številnih vojaških pokopališčih grob-na polja ravninsko izenačena s pohodnimi površinami, kar upravljavcem pokopališč olajša letno košnjo trave in druga vzdrževalna dela. Tudi v podobi grobnih polj vojakov in častnikov večinoma ni bistvenih razločkov; ti so ponekod le v podobi nagrobnikov, kot na primer na vojaških pokopališčih v Svetem in Štanjelu na Krasu.

Slika 14: Črniče, nagrobnik narednika Antona Janeša na avstro-ogrskem pokopališču (foto: V. Hazler, 27. 5. 2021).

Slika 15: Štanjel, Kobdilj, avstro-ogrsko vojaško pokopališče z železnim nagrobnikom na grobu padlega častnika (foto: V. Hazler, 2. 6. 2021).

Železni in armiranobetonski nagrobniki so se na vojaških pokopališčih pojavljali šele po vojni. Železni so zelo raznovrstnih oblik in velikosti, domnevno pa so jih priskrbeli sorodniki in rojaki padlih vojakov, zlasti Madžari, ki še danes redno obiskujejo pokopališča in na nagrobnike navezujejo trakove v nacionalnih barvah.⁵⁹

Nekaj več razlik med grobnimi polji častnikov in vojakov je vidnih le na vojaškem pokopališču v Sežani, kjer so nekatera grobna polja častnikov ločena s pravokotnimi betonskimi okvirji, medtem ko so grobovi vojakov strnjeni v več enot po 12 grobov, ki so omejene z nizko pravokotno ograjo iz klesanih kamnov. S tem se je na sežanskem pokopališču ohranila redka razporeditev grobnih enot vojakov, častnikov in drugega vodstvenega kadra. Med drugimi vidnimi nagrobniki je ohranjen secесиjsko oblikovan kamniti nagrobnik inženirja Bernharda Rothfelda, rojenega v takrat poljskem naselju Bukaczowce⁶⁰ (ubit 1. junija 1917 v 10. soški bitki).

Podobne razlike med vojaškimi in častniškimi grobovi so tudi na enem od štirih avstro-ogrskih pokopališč v Brjah pri Komnu, kjer so častniška grobna polja omejena s kamnitimi kvadri in so ponekod postavljena tesno drugo ob drugem. Podobna razporeditev vojaških in častniških grobov se je ohranila na pokopališču v gozdnati Dragi pri Komnu, kjer ima več grobov poveljniškega kadra nagrobne spomenike in s kamni ograjene grobove, med njimi grob madžarskega bobnarja Loranta Hadnacyja, ki je umrl 17. avgusta 1916. Na podoben način je urejen grob poročnika Franca Podlešaka, ki je padel 10.

septembra 1916, strojevodje Ferdinanda Hafnerja, ki je padel 11. oktobra 1916, in drugih. Vojaški grobovi so na enem mestu postavljeni v treh nizih in označeni s kvadrastimi betonskimi bloki z nagnjenimi čelnimi stranicami. Oznake s priimki in imeni vojakov so se porazgubile, bloki razpadajo, podobno tudi betonski križi značilnih oblik, ki sta jih na več mestih že prekrila zemlja in trohneče odpadlo listje.

Slika 16: Sežana, avstro-ogrsko vojaško pokopališče. Nagrobnik inženirja Bernharda Rothfelda (foto: V. Hazler, 2. 6. 2021).

59 Takšno krašenje je priljubljeno tudi med italijanskimi obiskovalci grobov, na primer pokopališča v Zagori pri Plavah, kjer se je ohranila le zgledno obnovljena kapela sv. Alojzija, medtem ko so bili posmrtni ostanki padlih preneseni v bližnje kostnice v Italiji.

60 Mestece Bukaczowce leži v zahodni Ukrajini, približno 120 km južno od Lvova. Ob cesti sredi naselja stoji spomenik iz leta 2018, ki ga sestavljajo iz belega kamna izklesan visok ženski kip v narodni noši na levi, podolgovat osrednji del spomenika iz sivega kamna in vklesanima letnica 1918–2018 ter napisi in malteški križ na visokem podstavku (podaljšek spodnjega kraka) na desni, v ozadju pa v nižjo betonsko ograjo vgrajene vsaj tri napisne plošče padlih vojakov. Domnevno je med njimi tudi ime inženirja Bernharda Rothfelda.

Slika 17: Sežana, avstro-ogrsko vojaško pokopališče. Skupina dvanajstih vojaških grobov z nizko kamnito ograjo (foto: V. Hazler, 2. 6. 2021).

Slika 18: Komen, gozd Draga z avstro-ogrskim vojaškim pokopališčem, kjer počiva strojevodja Ferdinand Hafner (foto: V. Hazler, 2. 6. 2021).

Kostnice in grobnice so spomin in opomin

Med simbolno, pomensko in prostorsko najbolj izstopajočimi pričevalci prve svetovne vojne so poleg pokopališč in grobišč tudi kostnice in grobnice s posmrtnimi ostanki padlih vojakov. Prostorsko izrazito dominantne kostnice so gradili predvsem v letih med svetovnim vojnama tako na strani nekdanjih antantnih kot centralnih sil, prevladuje pa ocena, da jih je največ v Italiji oziroma tam, kjer so večinoma pokopani italijanski vojaki.

Med najbolj znane in danes turistično obiskane sodita kostnica v gozdu Haute-Chevauchée v Argonnu v bližini vasi Lachalade in veličastna kostnica z vojaškim pokopališčem v kraju Douaumont-Vaux, obe v severovzhodni Franciji, v bližini meje z Luksemburgom, kjer so med prvo svetovno vojno potekali najsrdejši boji med antantnimi in centralnimi silami. V prvi so shranjeni pokopani posmrtni ostanki približno 10.000 neznanih vojakov, ki so jih po končanih bojih

nabrali po tamkajšnjih bojiščih, v kraju Douaumont-Vaux pa sta ohranjena obsežno vojaško pokopališče z belimi križi in velika kostnica s stolpom.

Veličastne kostnice imajo tudi v Bologni v Italiji, kjer so na tamkajšnjem pokopališču Certose 4. novembra 1933 odkrili kostnico, zgrajeno po načrtih Artura Carpija in Filippa Burianija. V njej so posmrtni ostanki približno 3000 bolonjskih in italijanskih vojakov ter trupla več sto avstro-ogrskih vojakov, ki so umrli v različnih taboriščih na območju Bologne.⁶¹ Osrednji likovni poudarek bolonjske kostnice je kip vzravnano stoječega in na puško oprtega vojaka.

⁶¹ Bologna. Il monumento ossario ai caduti della grande guerra nel cimitero della Certosa. Dostopno na: https://www.bibliotecasalaborsa.it/bolognaonline/cronologia-di-bologna/1933/il_monumento_ossario_ai_caduti_della_grande_guerra_nel_cimitero_della_certosa (21. 8. 2022).

Slika 19: Gozd Haute-Chevauchée v Argonnu v bližini vasi Lachalade, kostnica s spomenikom (foto: Flickr, prevzeto 10. 8. 2022).

Slika 20: Douaumont-Vaux, kostnica s stolpom in vojaško pokopališče
(foto: iStock, prevzeto 10. 8. 2022).

Slika 21: Bologna, kostnica s spomenikom italijanskega vojaka
(foto: Wikipedia, prevzeto 20. 8. 2022).

Slika 22: Bari, kostnica iz leta 1924 (foto: bari.repubblica.it, prevzeto 21. 8. 2022).

Po zasnovi posebna je tudi iz belega marmorja zgrajena kostnica v Bariju, ki so jo zgradili po načrtih mladega arhitekta Saverija Dioguardija. Slovesno so jo odkrili 19. januarja 1924 ob navzočnosti italijanskega kralja Viktorja Emanuela III. V njej so hranjeni posmrtni ostanki 3000 vojakov iz Barija in okolice.⁶²

Več arhitekturno zelo izvirnih in v prostoru dominantnih kostnic so v 30. letih postavili tudi v severni Italiji, zlasti na območjih, kjer so v prvi svetovni vojni potekali najhujši vojaški spopadi. V Trentu (it. Trentino) so vrh mestnega hriba postavili okroglo kostnico in vanjo iz različnih okoliških vojaških pokopališč prenesli posmrtne ostanke približno 20.000 italijanskih in avstro-ogrskih vojakov.

Naslednja, po oblikovni in prostorski zasnovi posebna je kostnica iz prve svetovne vojne (it. ossario della prima guerra mondiale) na gorskem masivu Pasubio v Benečiji (provinca Vicenza), na hribu Bellavista, ki se dviguje nad dolino Leogra, tik pod goro Cornetto. Kostnica v obliki kvadratastega stolpa je pozidana v kamnu in skupaj s še tremi podobno dominantnimi

svetišči tvori grb province Vicenza.⁶³ Na njem je upodobljena tudi bližnja kostnica Grappa, ki sodi med najveličastnejša svetišča v spomin in poklon padlim vojakom v prvi svetovni vojni. Kostnico, ki jo označujejo kot vojaško svetišče hriba Grappa (it. Sacrario militare del monte Grappa), so zgradili na višini 1776 m in sodi med najdominantnejše gorske zgradbe v tem delu severne Italije. V šestih polkrogih zasnovano stopeničasto svetišče, ki se podaljšuje v plato s sedmimi pari kvadratnih stebričev in osrednjo zgradbo kostnice, je zasnoval arhitekt Giovanni Greppi ob sodelovanju kiparja Giannina Castiglioniya; za javnost so jo odprli 22. septembra 1935.⁶⁴

62 Bari. Quando a Bari venne costruito il Monumento Ossario degli eroi della Grande Guerra. Dostopno na: <https://www.pugliain.net/quando-a-bari-venne-il-monumento-ossario-degli-eroi-della-grande-guerra/> (21. 8. 2022).

63 Sacrario militare del Pasubio. Dostopno na: https://it.wikipedia.org/wiki/Sacrario_militare_del_Pasubio (9. 12. 2022).

64 Monte Grappa. Sacrario militare del monte Grappa. Dostopno na: https://it.wikipedia.org/wiki/Sacrario_militare_del_monte_Grappa (9. 12. 2022).

Slika 23: Trento, okrogla kostnica vrh mestnega hriba (foto: Zintek, prevzeto 21. 8. 2022).

Slika 24: Grb province Vicenza. Kostnica na hribu Bellavista je levo zgoraj, kostnica in obenem vojaško svetišče na hribu Grappa pa desno spodaj (foto: Wikipedia prevzeto 9. 12. 2022).

Slika 25: Hrib Bellavista v gorskem masivu Pasubio s kostnico v obliki kvadratastega stolpa (foto: Wikipedia, prevzeto 17. 8. 2022).

Slika 26: Hrib Grappa (it. Sacrario militare del monte Grappa), italijanska kostnica kot vojaško svetišče s čelne strani⁶⁵ (foto: Wikipedia, prevzeto 12. 4. 2022).

Tudi v neposrednem zaledju soške fronte so italijanske oblasti v 30. letih postavile kostnici v Oslavju (it. Oslavio) in Sredipolju (it. Redipuglia). V Oslavju v bližini Gorice so vrh griča leta 1938 postavili veliko kostnico padlih italijanskih vojakov, delo rimskega arhitekta Ghina Venturija. Zasnovana je v obliki pokončno stoječega valja in mogočne trdnjave. Zgrajena je iz istrskega in nabrežinskega kamna (Nabrežina je že od antike eden najpomembnejših kamnolomov v tem delu Evrope). Od dostopne oziroma dovozne ploščadi je do kostnice na 153 m nadmorske višine speljano stopnišče s cipresami na vsaki strani. V kostnici je pokopanih 57.200 italijanskih vojakov 2. armade (od tega 20.760 znanih in 36.440 neznanih) ter 539 avstro-ogrskih vojakov (138 znanih in 401 neznanih), katerih posmrtno ostanke so prenesli v kostnico z italijanskih pokopališč med Banjško planoto, reko Vipavo in Gorico.⁶⁶

Kostnica v Sredipolju (it. Sacrario di Redipuglia) je največji in najveličastnejši spomenik padlim v prvi svetovni vojni v Italiji. Zgradili so jo po načrtih arhitekta Giovannija Greppija in kiparja Giannina Castiglioni (tudi avtorja kostnice v Kobaridu) ter jo svečano odkrili 18. septembra 1938. Kostnica hrani posmrtno ostanke 100.187 vojakov, ki so padli na tem območju soške fronte. Sestavni del kostnice sta tudi manjša muzejska prostora, kjer so shranjene fotografije prve kostnice v Sredipolju, dokumenti in vojni material.⁶⁷

65 Sacrario militare del monte Grappa. Dostopno na: Sacrario militare del monte Grappa (12. 4. 2022).

66 Kostnica na Oslavju (Oslavia). Dostopno na: <http://www.itinerarigrandeguerra.com/code/41723/Kostnica-na-Oslavju> (23. 12. 1918).

67 Kostnica v Sredipolju (Redipuglia). Dostopno na: <http://www.itinerarigrandeguerra.com/code/41719/Kostnica-v-Sredipolju-Redipuglia> (25. 6. 2022).

Slika 27: Oslavje (it. Oslavia); kostnica je ena najmogočnejših zgradb, posvečenih padlim italijanskim vojakom v prvi svetovni vojni. V njej so hranjeni tudi posmrtni ostanki avstro-ogrskih vojakov (foto: Wikimedia Commons, prevzeto 21. 12. 2018).

Slika 28: Sredipolje (it. Sacrario di Redipuglia), stopničasto zasnovana kostnica z v kamnite plošče vklesanimi imeni in priimki padlih vojakov (foto: Wikimedia Commons, prevzeto 21. 10. 2018).

Za prostorsko postavitev kostnic so načrtovalci izbirali različne kraje. Nemci so svojo kostnico v Tolminu postavili vrh levega brega Soče, v Kobaridu so Italijani kostnico postavili vrh hriba okrog dominantne cerkve sv. Antona, na Jesenicah je kostnica padlih avstro-ogrskih vojakov v Spominskem parku na Plavžu, drugi dve pa sta v sestavu civilnih pokopališč na Žalah v Ljubljani in na Pobrežju v Mariboru.

Tolmin, nemška kostnica

Nemška kostnica pri Tolminu je povezana z dogodki odločilne 12. soške bitke, poznane pod imeni prodor pri Kobaridu, kobariški preboj in kobariška bitka. Potekala je od 24. do 28. oktobra 1917. Avstro-ogrsko-nemške enote so ofenzivo nadaljevale do 16. novembra 1917, ko so se ustavile šele na reki Piavi. V veliki ofenzivi je poleg 1. in 2. soške armade, razporejene ob Soči, sodelovalo dodatnih 12 divizij 14. skupne nemško-avstrijske armade, v ofenzivi pa naj bi sodelovala

tudi 10. avstro-ogrška armada.⁶⁸ Po 888 dneh bojevanja se je v Posočje in na Kras vrnil mir. Na kraju, kjer je bilo prvotno vojaško pokopališče z 931 grobovi, je v letih 1936–1938 nemška država zgradila kostnico po načrtih nemškega arhitekta Roberta Tischlerja, ki je bil do leta 1959 glavni arhitekt organizacije Volksbund für Kriegsgräberfürsorge (Nemška zveza za urejanje vojaških grobov).⁶⁹ Tischler je kostnico zasnoval kot utrdbo, v njej pa so pokopani posmrtni ostanki okrog 1000 nemških vojakov. Gradbeni material so pripeljali iz južne Tirolske, izvajalec del pa je bilo nemško gradbeno podjetje iz Münchna. Osrednji del kostnice je kapela, razdeljena na dva dela ter opremljena s ploščami in imeni padlih vojakov.

⁶⁸ Prodor pri Kobaridu – 12. soška bitka (od 24. do 28. oktobra 1917). Dostopno na: http://www.100letprve.si/mejniki/soska_fronta/12_soska_bitka/index.html (2. 7. 2022).

⁶⁹ Tolmin. Nemška kostnica. Tolminski muzej. Dostopno na: <http://www.tol-muzej.si/spomeniki/nemaska-kostnica> (9. 1. 2023).

Slika 29: Tolmin, nemška kostnica iz leta 1938 (foto: V. Hazler, 6. 7. 2021).

Slika 30: Kobarid, italijanska kostnica na Gradiču s cerkvijo sv. Antona (foto: V. Hazler, 9. 7. 2021).

Kobarid, italijanska kostnica

Na Gradiču nad Kobaridom so takratne italijanske oblasti v letih 1935–1938 ob cerkvi sv. Antona (1669) zgradile največjo kostnico na današnjem slovenskem ozemlju. Vanjo so preneseni posmrtni ostanki okrog 7760 padlih vojakov,⁷⁰ ki so jih tja prenesli z okoliških vojaških pokopališč v Kobaridu, Bovcu, Tolminu in Rambonu. Kostnico sta oblikovala kipar Giannino Castiglioni in arhitekt Giovanni Greppi, ki sta zasnovala tudi kostnico v Sredipolju v Italiji. V kostnico sta vključila tamkajšnjo cerkev ter jo obdala z osmerokotno in tristopenjsko kamnito kostnico. V njej so v dveh koncentričnih krogih nameščene niše z imeni, priimki in čini vojakov in častnikov. Ob poti iz Kobarida do kostnice so postavljene postaje križevega pota. Na stopnišču kostnice je napis *Onore A Voi Che Qui Cadeste Valorosamente Combattendo* (Čast vam, ki ste tu padli v pogumnem boju). Viri navajajo, da je bil na slovesnosti ob odprtju kostnice navzoč Benito Mussolini.⁷¹

70 Po nekaterih navedbah 7014 italijanskih vojakov, od tega 2748 neznanih.

71 Kobarid. Italijanska kostnica nad Kobaridom. Dostopno

Jesenice, spominski park na Plavžu

V spominskem parku na Plavžu je ohranjena kapela s kostnico »padlih vojakov v prvi svetovni vojni 1914–1918. Zgrajena je bila v letih 1927–1929 po načrtih Gerharta Luckmanna. Leta 1931 so v kostnico prenesli posmrtne ostanke 28 vojakov domačinov z jeseniškega pokopališča, leta 1937 posmrtne ostanke 50 vojakov z vojaškega pokopališča v Kranjski Gori in posmrtne ostanke 9 ruskih vojakov z vojaškega pokopališča na Hrušici.«⁷² Kapela je pravokotnega tlorisa s štirikapno streho in stolpičem s križem na slemenu. Pred vhodom ima odprto lopo z ravno streho, na katero je postavljen kip krilatega angela. V notranjosti kapelice stojijo veliko razpelo, lesena oltarna miza z napisom Marija, ambon in nekaj klopi. Na prekladi nad vhodom sta letnici 1914 in 1919.⁷³

na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Italijanska_kostnica_nad_Kobaridom (6. 12. 2018).

72 Prilagojen prepis besedila s pojasnjevalne table v parku.

73 Kapela s kostnico je razglašena za kulturni spomenik lokalnega pomena (Uradni list RS, št. 58/2006).

Slika 31: Jesenice, spominski park na Plavžu s kapelo s kostnico padlih vojakov v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 5. 7. 2023).

Ljubljana, kostnica na pokopališču Žale

Ljubljana je bila med prvo svetovno vojno, zlasti pa med letoma 1915 in 1917, glavno logistično središče soške fronte, kar je močno zaznamovalo življenje meščanov. Na pokopališču pri Sv. Križu so pokopavali vojake in že med vojno se je porodila zamisel o postavitvi ustreznega spominskega znamenja. Delo za postavitve vidnega spomenika, ki se ga je pozneje prijelo ime spomenik kranjskega Janeza, so zaupali kiparju Svetoslavu Peruzziju, ki je z delom začel leta 1916, kip pa je leta 1917 dokončal kipar Lojze Dolinar. Leta 1923 so kip postavili na grob judenburških žrtev na ljubljanskih Žalah.⁷⁴ Pozneje je bil prestavljen

⁷⁴ Globočnik, Damir, 2015. Kranjski Janez na spomeniku padlih vojakov v prvi svetovni vojni. *Revija SRP* 23 (123/124): 162–169. Dostopno na: <http://www.revijasrp.si/knevrsrp/revsrp123/damgl123/kranj123.htm> (10. 11. 2018).

pred kostnico žrtev prve svetovne vojne, ki so jo zgradili v letih 1938 in 1939 po načrtih arhitekta Edvarda Ravnikarja. Poznana je tudi pod imenom Kostnica kranjskih Janezov. Je valjaste oblike in v celoti iz kamna. Na vsaki strani križne zasnove je po eno kamnito stopnišče, pred čelno stran pa so po dograditvi stavbe postavili Peruzzijev oziroma Dolinarjev spomenik zamišljenega vojaka (kranjskega Janeza), ki v vojaški uniformi, s puško v desni roki in brez čelade na glavi nemo zre proti tloom. Nad vhodom v kostnico je napis: »Na soncu postavili smo vam hram Pa mrtvi norci boste bliže nam In ti popotnik, ki odpreš ta vrata od koderkoli si, tu najdeš brata.«

Slika 32: Ljubljana, pokopališče Žale. Kip kranjskega Janeza iz leta 1917 na čelnem stopnišču kostnice iz leta 1939, kjer so hranjeni posmrtni ostanki padlih avstro-ogrskih vojakov v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 24. 2. 2022).

Slika 33: Ljubljana, pokopališče Žale. Zadnja stran kostnice iz leta 1939 (foto: V. Hazler, 24. 2. 2022).

Maribor, Pobreško pokopališče, kostnica

V Mariboru so v začetku prve svetovne vojne premislili vojake sprva pokopavali na Mestnem, nato na Pobreškem pokopališču, ki je bilo leta 1914 blagoslovljeno in je postalo osrednje pokopališče mesta.⁷⁵ Tam so pokopavali vojake iz različnih vojaških bolnišnic in vojne ujetnike. Na pokopališču je bilo pokopanih okoli tisoč padlih vojakov, Slovencev, Avstrijcev in Nemcev ter Rusov in Italijanov kot ujetnikov. Leta 1932 so za vse padle in umrle vojake uredili skupno kostnico, kamor so prenesli ostanke 954 avstro-ogrskih vojakov, ki so jih med vojno pokopavali na različnih delih pokopališča, pa tudi na Mestnem pokopališču. Leta 1933 so izkopali ostanke 119 padlih vojakov in jih prepeljali v Italijo.

⁷⁵ Vpisi pokopališkega paznika se začnejo s 4. decembrom 1914 (Travner, Vladimir (1936). Pokopališče v Mariboru. *Kronika slovenskih mest* 3 (3): 215–218. Dostopno na: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-8MNWFM5E/7342a09b-4036-4b78-9196-cf66c8e7d0d9/PDF> (15. 6. 2020)).

Vojaška pokopališča so nastajala glede na dogodke na frontah. Že med vojno jih je bila večina tik za frontnimi črtami, večinoma tam, kjer so bile poljske vojaške bolnišnice za najnujnejšo oskrbo ranjencev. Tudi na soški fronti je bilo veliko takšnih bolnišnic, pa tudi mest, kjer so pokopavali na fronti ubite vojake in tiste, ki so za posledicami ran umrli v vojaški bolnišnici. Različni viri omenjajo več takšnih bolnišnic in grobišč oziroma pokopališč, ki so bila bolj ali manj začasna, saj so jih po končani vojni opustili ter posmrtno ostanke umrlih prenesli na druga, pogosto večja pokopališča v dolini, v nekaterih primerih pa tudi v kostnice. Toda po dosegljivih virih se je ena vojaška kostnica ohranila tudi v visokogorju in skupaj z njo piramidalni spomenik. Spomeniškovarstvena stroka je eno takšnih kostnic in ob njej spomenik evidentirala (EŠD 16925) na Komni, na planini Na Kraju. Do danes se kostnica ni ohranila, ostal je le iz kamna pozidan spomenik piramidalne oblike.

Slika 34: Maribor, Pobreško pokopališče, kostnica s posmrtnimi ostanki 954 padlih in umrlih avstro-ogrskih vojakov (foto: V. Hazler, 11. 9. 2021).

Likovno sporočilo spomenikov in znamenj na vojaških pokopališčih

Značilnost velikih vojaških pokopališč so bodisi kapele na nekoliko privzdignjenem mestu (na primer italijansko pokopališče v Zagori pri Plavah, avstro-ogrsko pokopališče na Gorjanskem, neobaročna kapela Marije Pomočnice v Njivercah pri Kidričevem) bodisi osrednji spomenik, ki stoji kot dominantna pokopališča v središču oziroma osrednjem delu vojaškega pokopališča.

Po dostopnih podatkih ima od 83 evidentiranih vojaških pokopališč le 31 pokopališč prostorsko in likovno opaznejše znamenje oziroma osrednji spomenik, ki je v nekaterih primerih edina materialna priča nekdanjega pokopališča, kakor na primer pri Avčah,⁷⁶ v Čepovanu, kjer so bili nagrobniki po prvi svetovni vojni uporabljeni kot gradbeni material,⁷⁷ v Klavžah, kjer sta ohranjena dva spomenika,⁷⁸ zgodovinsko območje in nekdanje pokopališče Mengore⁷⁹ in drugi.

76 Južno nad Avčami in jugozahodno pod Levpo je nad nekdanjim italijanskim vojaškim pokopališčem ohranjen le okrog 5 m visok monumentalni spomenik, medtem ko je pokopališče opuščeno.

77 V Čepovanu se avstro-ogrsko vojaško pokopališče drži civilnega. Ohranjen je le piramidast spomenik, pozidan iz kamna in betona.

78 V času bojev na soški fronti so bila v Klavžah tri vojaška pokopališča, danes sta ohranjeni le dve in dva večja spomenika. Na pokopališčih je pokopanih 1220 avstro-ogrskih vojakov, ki so večinoma umrli v bližnji vojaški bolnišnici, nem. Feldspital 15/3 (Avstro-ogrsko vojaško pokopališče, Klavže. Dostopno na: <https://www.thewalkofpeace.com/sl/locations/klavze/> (8. 7. 2022)).

79 Ohranjen je le iz kamna pozidan spomenik v obliki priskane piramide s križem na vrhu. V bližini je pojasnjevalna tabla z naslednjim besedilom: *Zgodovinsko območje Modrejce. Spomenik 1. svetovne vojne. Ta spomenik je stal na pokopališču tu padlih avstro-ogrskih vojakov v vojnih letih 1915–1917. Po vojni so bili posmrtni ostanki prekopani na vojaško pokopališče v Modrejce. Preko območja Mengore je potekala prva frontna linija soške fronte. Ohranjeni in vidni so strelski jarki, kaverne in spomenik (Z informativne table na lokaciji 2017).*

Nekatera vojaška pokopališča padlih vojakov avstro-ogrške vojske imajo poleg osrednjega spomenika ohranjenih nekaj nagrobnikov. Takšno je na primer pokopališče v Oseku pri Gorici, kjer je v delu vasi z ledinskimi imenom »na Polanah« ohranjen osrednji spomenik in nekaj nagrobnikov.⁸⁰ Podobno ohranjeno je avstro-ogrsko vojaško pokopališče v delu Renč (do leta 1997 Žigoni), kjer so nagrobniki pritrjeni na pokopališki zid, dominanten osrednji, iz kamna pozidan spomenik pa sestavljajo štiri stebri na stopničastem podstavku.⁸¹

Med likovno najatraktivnejše in prostorsko dominantne sodita že omenjeni spomenik na opuščnem italijanskem pokopališču nad Avčami, postavljen okrog leta 1916, in kamnit spomenik na Rebru nad Bohinjsko Bistrico iz leta 1995, ki mu je podoben iz kamnitih blokov pozidan spomenik v Sežani. Oba imata na vrhu križ, ki je na Rebru enostavnejših pravokotnih oblik, medtem ko je v Sežani oblikovan kot malteški križ. Podobno oblikovan križ stoji tudi na vrhu piramidasto zgrajenega osrednjega spomenika na pokopališču v Modrejcah pri Tolminu.

Prostorsko dominanten in oblikovno poseben je spomenik v Ločah pri Tolminu, zasnovan v obliki piramide, ki jo poudarja orel z razpetimi krili na vrhu spomenika. Na čelni strani troje stopnic vodi do širokega podstavka, kamor sta postavljena napol klečeča lika pol gole ženske in moškega, ki z obema rokama držita lovorov venec. Na pokopališču je ohranjenih več deset nizkih, iz betona ulitih nagrobnikov vojakov ter 11 častniških grobov z nagrobniki različnih oblik in velikosti.⁸²

80 Vojaško pokopališče Osek je bilo urejeno poleg večje bolnišnice. Prvi vojak je bil tu pokopan 23. marca 1916, zadnji pa 27. oktobra 1917. Na pokopališču ima grob 763 avstro-ogrskih vojakov. V 80. letih 20. stoletja je bilo pokopališče zgledno urejeno.

81 Renče, vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne v Žigonih. Dostopno na: <http://www.potmiru.si/magyar/rence-zigoni> (12. 6. 2021).

82 Vojaško pokopališče Loče je urejeno in opremljeno s pojasnjevalno tablo z naslednjim besedilom: »LOČE

Slika 35: Sezama, spomenik na vojaškem pokopališču, postavljen okrog leta 1916 (foto: V. Hazler, 2. 6. 2021).

Med najznačilnejše spomenike na vojaških pokopališčih sodi spomenik v Logu pod Mangartom, kjer je v štirih terasah pokopanih več kot 800 vojakov. Iz trakastih palic izdelani železni križi so postavljeni na grobove vojakov katoliške vere, na grobovih vojakov muslimanske vere pa so postavljene široke nagrobne plošče. Na vseh nagrobnikih so pritrjene kovinske ploščice z zaporedno številko, imenom in priimkom vojaka ter datumom smrti. Podobne oznake imajo tudi nekatera druga vojaška pokopališča v Posočju, toda zdi se, da so preprosto oblikovani križi in muslimanska znamenja pokopališča v Logu pod Mangartom likovno med najbolj sporočilnimi, ko sredi gozda oblikujejo prostorsko in geometrijsko urejen ambient, ki

– vojaško pokopališče padlih v 1. svetovni vojni. Na pokopališču je pokopanih okoli 6000 avstro-ogrskih vojakov, padlih na bojiščih med Vodil vrhom in Krnom. Imena padlih na tem pokopališču so izpisana v spominski kapelici sv. Duha na Javorci.«

Slika 36: Loče pri Tolminu, osrednji spomenik na avstro-ogrskem vojaškem pokopališču (foto: V. Hazler, 6. 7. 2021).

ga povsem spodaj sklone osrednji spomenik. Leta 1917 ga je izdelal češki kipar Ladislav Kofránek (1880–1954), ki je tedaj na soški fronti sodeloval kot vojak. Po mnenju nekaterih piscev avstro-ogrsko vojaško pokopališče v Logu pod Mangartom velja »daleč na okrog za najlepše in najbolj ohranjeno vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne ...«.⁸³

V monumentalni velikosti upodobljena vojaka različnih narodov sta edini primer takšne likovne upodobitve na naših tleh. Upodobljena sta nekje na frontni črti, ko oprezujeta za sovražnikom. To je edini primer t. i. dinamične upodobitve, saj so vsi drugi liki vojakov na spomenikih ali spominskih ploščah upodobljeni

83 Misel iz povzetka: Pipan, David Erik, 2003. Spomenik hrabrim braniteljem Rombona. *Na fronti, revija za vojaško zgodovino*, št. 2. Dostopno na: <https://www.sistory.si/11686/41150> (17. 9. 2022).

Slika 37: Log pod Mangartom, Kofránekov spomenik iz leta 1917 na avstro-ogrskem vojaškem pokopališču (foto: V. Hazler, 25. 7. 2012).

kot statične, resignirane osebe v togi stoji,⁸⁴ klečeče ter prežete z žalostjo in trpljenjem,⁸⁵ utrujene in zamišljene⁸⁶ ali v trenutku, ko je vojaka zadel strel.⁸⁷

Vojaška pokopališča in grobišča so nastajala tudi globlje v zaledju frontnega bojevanja, večinoma ob vojaških bolnišnicah ter po prekopavanjih in urejanju skupnih grobišč. Na Slovenskem je takšnih počivališč vojakov različnih narodov več. Med najbolj poznanimi so vojaško pokopališče v Škofji Loki, italijansko pokopališče v Ljubljani in grobišči na Pobreškem pokopališču v Mariboru, grobišče v Mekinjah in drugod.

84 Na primer Dovje – spomenik iz leta 1925, Polje pri Ljubljani – Dolinarjev spomenik iz leta 1926, Šmartno ob Paki – Čamernikov spomenik iz leta 1927.

85 Na primer Dolinarjev spomenik v Preski pri Medvodah iz leta 1926.

86 Na primer Pengovov spomenik v Stari Loki iz leta 1930.

87 Na primer Videm Dobropolje, kip Franceta Kralja iz leta 1930.

Ljubljana, Žale, italijansko vojaško pokopališče

Na ljubljanskih Žalah je ohranjeno vojaško pokopališče z geometrično razporejenimi križi okoli osrednjega spomenika. Tu so pokopali italijanske vojne ujetnike iz različnih delov zaledja fronte. Leta 1963 so po predhodni razširitvi pokopališča izvedli popolno ekshumacijo več kot 1000 italijanskih vojakov, katerih posmrtno ostanke so prepeljali v Italijo. Ohranili so se le nagrobniki z imeni in priimki vojakov ter več kot 6 m visok osrednji spomenik v obliki obeliska, na katerega je postavljen orel z razpetimi krili. Pokopališče s spomenikom je znamenitost Žal ter je redno vzdrževano in pietetno oskrbovano, čeprav na njem ni več pokopanih vojakov.

Slika 38: Ljubljana, pokopališče Žale. Italijansko vojaško pokopališče z ohranjenimi nagrobniki v obliki križa in osrednjim obeliskom. Leta 1963 so posmrtno ostanke vojakov prenesli v Italijo (foto: V. Hazler, 24. 2. 2022).

Škofja Loka

Vojaško pokopališče leži vzhodno vzdolž obstoječega mestnega pokopališča v Škofji Loki. Nekateri pisni viri ga označujejo kot grobišče vojakov, drugi, zlasti domačini v pogovoru, ga poznajo kot vojaško pokopališče.⁸⁸ Tu so pokopani avstro-ogrski vojaki, umrli v vojaških bolnišnicah v letih 1915–1918. Danes je na pokopališču, brezovem gaju, ohranjen le en nagrobnik vojaka z napisom: »Heinrich Pavlik K. u. K Postamtsdiener geb. 1876 gest. 1916 die Kameraden des 15. K. K«.

Osrednji poudarek pokopališča je 3 m visok, kot herma zasnovan spomenik, delo kiparja Ivana Jurkoviča. Svečano so ga odkrili 7. oktobra 1928, o čemer je poročal tudi dnevnik *Slovenec*.⁸⁹ Na štirikotni podstavek je postavljen »dopsrni kip slovenske matere v narodni noši in s sklenjenimi rokami«.

Slovenska mati ali *žalostna Slovenka*, kakor navajajo nekateri današnji spletni viri, je prva in edina v t. i. narodno (gorenjsko) nošo odeta ženska na javnem spomeniku, posvečenem padlim vojakom v prvi svetovni vojni. Mlajša ženska z močnimi obrvmi ima povešen pogled in sklenjene roke. Škofja Loka je bila prvo slovensko mesto, ki je postavilo tak spomenik padlim vojakom. Na njem so napisana imena padlih ter verzi Otona Župančiča in Tineta Debeljaka: »Prah Križem razmetan duh v naši misli zbran«. Napis na zadnji strani (obrnjeni proti pokopališču): »Nihče vam na srca rož ne sadi, mrzli so grobovi zemlje tuje, le naša bolečina vas obiskuje, v grozi vaših smrti nema trpi, in sklepa roke za mir sveta. V naši molitvi ste spet vsi doma.«

88 Označba povzeta po izjavah domačinov.

89 *Slovenec* 56 (231), 9. 10. 1928: 3. Dostopno na: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-GA8MRNL9/debc7666-075e-46c7-8413-f23cca43699d/PDF> (3. 11. 2021).

Slika 39: Škofja Loka, avstro-ogrsko vojaško pokopališče z osrednjim spomenikom žalostne Slovenke in edinim ohranjenim starejšim nagrobnikom Heinricha Pavlika na travniku levo od spomenika. Grobove so sprva označevali leseni križi (foto: V. Hazler, 22. 4. 2023).

Mekinje pri Kamniku

Med prvo svetovno vojno so vojake zdravili tudi v uršulinskem samostanu Mekinje pri Kamniku. Umrle vojake so pokopavali na grobišču severno ob Cankarjevi cesti, ki pelje iz Mekinj proti Jeranovem. Grobišče je urejeno in vzdrževano, na osrednjem delu je postavljen betonski križ s pozneje dodano marmorno ploščo z napisom: »Na tem pokopališču počiva 109 vojakov avstro-ogrške vojske, ki so se zdravili v mekinjskem samostanu in tukaj umrli v letih 1914–1918.«

Slika 40: Mekinje, vojaško grobišče z ostanki avstro-ogrskih vojakov, ki so umrli med zdravljenjem v bližnjem uršulinskem samostanu (foto: V. Hazler, 20. 4. 2021).

Drugi monumentalni objekti vojaških pokopališč

Na nekaterih vojaških pokopališčih na Slovenskem so monumentalni objekti, na primer pokopališki mavzolej, ki prostorsko in likovno prevladuje nad vsemi pokopališkimi sestavinami. Takšen pokopališki mavzolej imata vojaški pokopališči v Gorjanskem in Štanjelu na Krasu.

V Gorjanskem je pokopališki mavzolej postavljen na najvišji robni del pokopališča, od koder so po več pokopnih poljih razporejeni grobovi z nagrobniki padlih vojakov. Osrednji mavzolej so začeli graditi že med vojno, julija 1916, in ga v celoti s kraškim kamnom dokončali v obliki osrednjega, s kupolo poudarjenega objekta, ki je s čelne strani odprt, levo in desno pa se ga skorajda dotikata arkadi s po štirimi loki. Zgrajen je iz geometrijsko obdelanih blokov in blokov z rustiko.

Slika 41: Gorjansko, avstro-ogrsko vojaško pokopališče (foto: V. Hazler, 14. 3. 2014).

Po nekaterih navedbah velja za največje vojaško pokopališče na območju soške fronte. Tam naj bi bilo pokopanih 10.000 vojakov,⁹⁰ po drugih navedbah 6015⁹¹ in po tretjih 14.000 avstro-ogrskih vojakov.⁹²

Značilno osrednjo in dominantno stavbo na zgornji robni strani ima avstro-ogrsko vojaško pokopališče v Štanjelu. Značilna sta geometrijska razporeditev grobnih polj in dominantni položaj osrednje pokopališke stavbe, ki je v nekem spletnem viru označena kot »večji skupni spomenik oz. dorski tempelj s secesijskimi elementi«. ⁹³ Isti vir navaja, da je »zasnova pokopali-

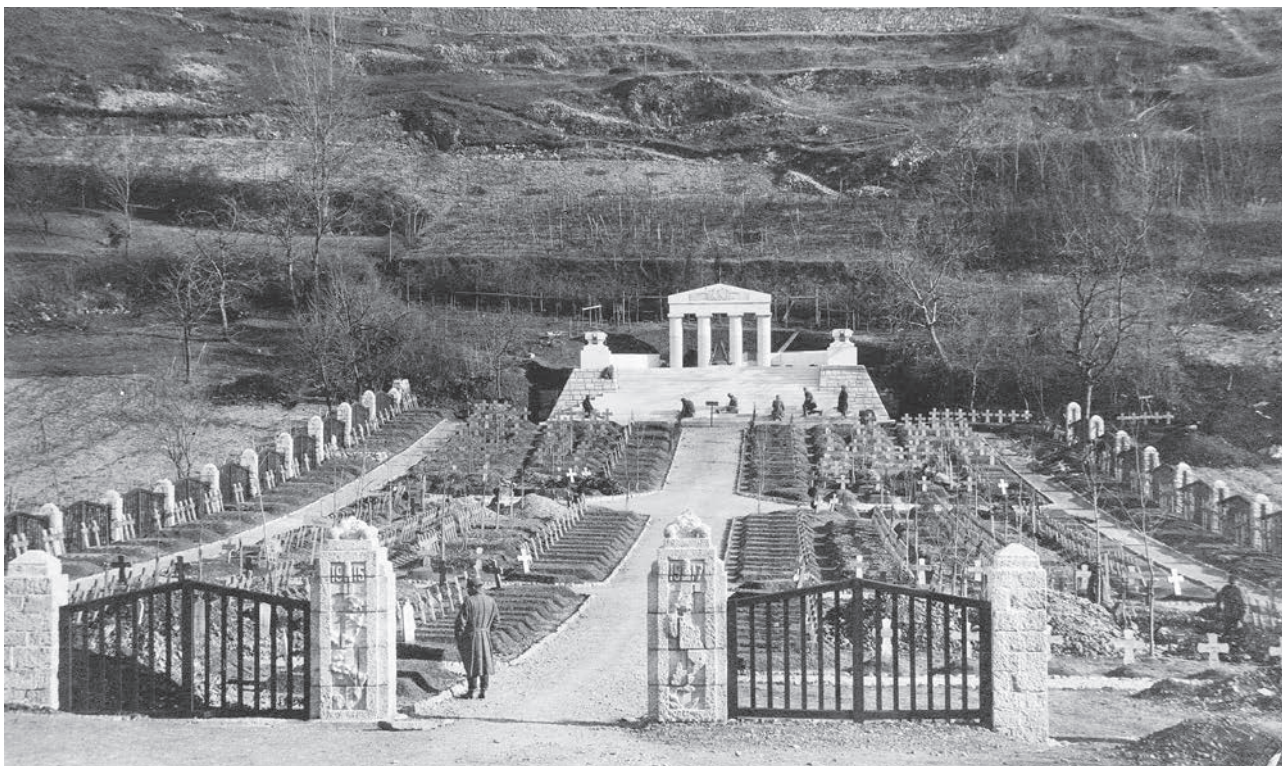
šča [...] delo arhitekta Josepha Ullricha, nadporočnika v cesarjevi-kraljevi vojski, medtem ko je arhitekt Fabiani oblikoval ograjo in vhod na pokopališče. Na os templja je postavil dva kamnita stebra, okrašena s tako imenovanimi Siegfriedovimi sabljami, akantovim listom in letnicama 1915–1917. Železna vrata se niso ohranila.«

90 Gorjansko, vojaško pokopališče iz 1. svetovne vojne. Dostopno na: http://krajie.eu/slovenija/vojasko_pokopalisce_gorjansko/slo (19. 10. 2018).

91 Prav tam.

92 Seznam dediščine prve svetovne vojne, vključene v register nepremične kulturne dediščine. Dostopno na: http://www.potmiru.si/unesco/Seznam_vojaskih_pokopalisce_in_kostnic_2017.pdf (4. 12. 2018).

93 Štanjel. Vojaško pokopališče iz 1. svetovne vojne v Štanjelu. Dostopno na: <https://www.travel-slovenia.si/slo/location/vojasko-pokopalisce-iz-1-svetovne-vojne-v-stanjelu/> (28. 9. 2021).

Slika 42: Štanjel, avstro-ogrsko vojaško pokopališče, v podobi domnevno leta 1917. V ospredju si avstro-ogrski vojak ogleduje pokopališče, v ozadju pa skupina vojakov dokončuje gradnjo stopnišča (foto: okrog 1917; <https://ww1sites.eu/>, prevzeto 19. 10. 2018).

Slika 43: Štanjel, avstro-ogrsko vojaško pokopališče z osrednjo stavbo, zasnovano kot »dorski tempelj s secesijskimi elementi« (foto: V. Hazler, 2. 6. 2021).

Kapele, kapelice in džamija so krepile upanje vojakov

Na današnjem slovenskem ozemlju je bilo mogoče evidentirati 31 znamenj in stavb, ki so neposredno povezane z dogajanjem med prvo svetovno vojno in leta po njej. So sakralne ali zgolj simbolne vsebine, postavljene pa so bile predvsem zato, da bi opozarjale na nesmiselnost uničevanja življenj in vojskovanja.

Osnovno spoznanje pri obravnavanju omenjenih 31 enot je, da je vsaka unikat. Nekaj več podobnosti v zasnovi in videzu je mogoče ugotoviti le pri kapelicah daleč v zaledju fronte, ker so del lokalne tradicije izražanja verskih – katoliških – simbolov. Pri vseh drugih je mogoče videti izvirnost oblikovanja in obenem upoštevanja sodobnih slogovnih prvin, na primer secesije (kapela sv. Duha v Javorci), modernizma (kapela v Gabrjah pri Tolminu), prvin tradicije (ruska kapelica pod Vrščem in muslimanska džamija⁹⁴ v Logu pod Mangartom) in historicizma (Obrh pri Dravogradu in več drugih kapelic s klasicističnimi slogovnimi prvinami).

Za potrebe verske oskrbe med vojno je na obeh straneh bojne črte na slovenskem ozemlju po dostopnih podatkih nastalo vsaj devet takšnih objektov. Nekatere kapelice so zgledno ohranjene (Javorca), druge so ohranjene v propadajočem stanju (kapela v Kosoveljah), nekatere pa so propadle že kmalu po vojni (muslimanska džamija v Logu pod Mangartom). Pri vseh, še posebej tistih, ki so nastajale tik ob fronti ali v njenem zaledju, je mogoče odkriti veliko ustvarjalne iznajdljivosti načrtovalcev in izvajalcev ter kljub vojnim razmeram velik čut za estetiko (Javorca) ter izražanje tradicionalnih verskih dogem in značilnega gradbenega izročila (ruska kapelica pod Vrščem).

Med likovno in prostorsko najimenoitnejše sakralne stavbe iz časa prve svetovne vojne sodi kapelica (imenovana tudi kapela, cerkev) sv. Duha v Javorci nad

Zatolminom, zgrajena med marcem in novembrom 1916. Postavljena je bila v spomin na padle avstro-ogrške vojske na soški fronti, njen avtor pa je dunajski arhitekt, slikar in scenograf Remigius Ceyling, ki je takrat kot nadporočnik služil domovini. Vodja del je bil Madžar Geza Jablonsky, zgradili pa so jo vojaki, ki so bili mojstri različnih gradbenih obrti. Kapela je pretežno zgrajena iz lesa. V notranjščini prevladujejo odtenki modre in bele barve ter secesijske likovne prvine. Posebna vrednost so velike lesene plošče z vrezanimi priimki in imeni padlih vojakov in častnikov. Kapela je od leta 2018 uvrščena na seznam evropske kulturne dediščine.⁹⁵

Slika 44: Javorca, kapelica sv. Duha (foto: V. Hazler, 6. 7. 2021).

⁹⁴ V pisnih virih se za nekdanjo islamsko versko stavbo uporabljata izraza mošeja in džamija, v nekaterih virih celo oba hkrati. Po posvetu z Islamsko skupnostjo iz Ljubljane smo izbrali izraz džamija.

⁹⁵ Cerkev sv. Duha, Zatolmin. Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Cerkev_sv._Duha,_Zatolmin (10. 12. 2018).

V Kosoveljah pri Sežani so leta 1917 avstro-ogrski vojaki iz kamna in lesa zgradili kapelo. Stala je v sklopu poljske vojaške bolnišnice. Danes je ohranjen le kamniti del, sicer pa je imela leseno vhodno lopo, strmo streho z visokim piramidastim sklepom in lesen oltar.

Slika 45: Južno od vasi Kosovelje so sredi travnika ohranjeni kamniti ostanki nekdanje kapelice ob avstro-ogrski vojaški bolnišnici. Kapelica, ki je po vojni domačinom služila kot vremensko zavetišče, se je obdržala do druge svetovne vojne. Že močno izprana napisa na stranskih stenah pojasnjujeta imena arhitekta in glavnih zdravnikov (foto: V. Hazler, 5. 11. 2021).

Tik ob zahodnem robu vasi Ladra pri Kobaridu je ohranjena in pred leti načrtno obnovljena kapela, ki jo je v letih 1916 in 1917 zgradila italijanska vojska za lastne verske potrebe. Zgradili so jo iz kamna in lesa po načrtih italijanskega arhitekta Giovannija Micheluccija. Posvetili so jo 30. maja 1917. Pod vodstvom novogoriškega zavoda za varstvo kulturne dediščine je bil v letih 1993 in 2005 ta pomemben in oblikovno izviren sakralni kulturni spomenik temeljito obnoven.

Slika 46: Ladra, italijanska kapelica po zadnji obnovi leta 2005 (foto: V. Hazler, 6. 11. 2021).

Log pod Mangartom je med prvo svetovno vojno sodil v bližnje zaledje soške fronte. V vasi je od leta 1755 katoliška cerkev sv. Štefana, v kraju so bili nastanjeni vojaki, tam so pokopavali umrle tovariše in tam so po nekaterih virih novembra 1916, po drugih pa v začetku leta 1917, postavili džamijo za versko oskrbo muslimanskih vojakov, ki so sloveli kot izjemno pogumni in vztrajni borci. Morda so tudi zaradi tega dobili priložnost za postavitve svojega svetišča, džamije. Zasnovali so jo kot pritlično stavbo kvadratastega tlorisa s pločevinasto kupolo in odprto lopo pred vhomom ter štiristranim (?) minaretom z vitko stožčasto strešico. Vse kaže, da so graditelji uporabili okoliški apnenec, za prekritje kupole in stožčaste strehe na minaretu pa odsluženo vojaško pločevino.⁹⁶ Očitno so bili tudi

⁹⁶ Po vrnitvi domov so domačini na nekdanjih bojiščih soške fronte našli velike količine zapuščene vojaške opreme, med drugim pločevine, ki so jo domiselno uporabili za pokrivanje svojih bivališč, gospodarskih poslopij ter pastirskih stanov in staj na planinah.

Slika 47: Log pod Mangartom, džamija iz novembra 1917 (foto: okrog 1917; Wikipedia, prevzeto 11. 12. 2018).

med temi avstro-ogrskimi vojaki, Bošnjaki, izvrstni zidarski in drugi mojstri, ki so si na tak način zgradili svoje svetišče. Džamija je domnevno propadla kmalu po vojni, saj zanjo ni nihče več skrbel, domačinom povratnikom pa je bila popolna novost in tujek v prostoru (Avsenak 2006: 45–50). Od leta 2005 Islamska skupnost v Sloveniji v Logu pod Mangartom organizira vsakoletna srečanja pred spomenikom in pokopališčem ter obišče tudi lokacijo nekdanje džamije.

Pogorje Mrzli vrh z najvišjo točko 1359 m se dviguje od Tolmina nad levim bregom Soče. Med prvo svetovno vojno je postalo pomembno že leta 1915, ko je italijanska vojska nameravala osvojiti pomembne strateške položaje na vrhovih Zgornjega Posočja. Poskus se Italijanom ni povsem posrečil, avstro-ogrski branilci pa so imeli dovolj časa za okrepitev vojaških enot in utrditev položajev. Oblikovala se je frontna linija, ki se je ohranila v obliki številnih utrdbenih jarkov in kavern, kjer so vojakom omogočili versko oskrbo.

Slika 48: Log pod Mangartom, travnik zahodno nad vasjo, kjer je stala džamija (foto: V. Hazler, 6. 11. 2021).

Leta 1917 je v eni izmed tamkajšnjih kavern madžarski vojak 3. bataljona 46. avstro-ogrskega pehotnega polka vgradil betonski oltar, posvečen Devici Mariji.⁹⁷ Na oltarno mizo je danes postavljen manjši Marijin kipec, na čelni strani mize pa je ohranjen prvotni napis v madžarščini in nemščini z navedbo graditeljev in letnico 1917.⁹⁸

Na Planici, na planini Kuhinja, je na nadmorski višini 1220 m ohranjena italijanska vojaška kapela iz prve svetovne vojne. Stoji nad manjšo pečino med Planino in Plečami, od koder se odpira lep razgled proti dolini reke Soče. Imenuje se po italijanskem stotniku

97 Muzej na prostem Mrzli vrh. Dostopno na: <https://www.soca-valley.com/sl/iskanje-dogodivscin/kultura/2021011322320436/muzej-na-prostem-mrzli-vrh/> (23. 3. 2019).

98 Turk, Matija. Mrzli vrh, pomnik soške fronte. Dostopno na: <https://www.gore-ljudje.si/Vse-objave/mrzli-vrh-pomnik-soske-fronte> (8. 3. 2020).

Slika 49: Planica na planini Kuhinja, kjer so okrog leta 1916 Italijani zgradili kapelo za versko oskrbo svojih vojakov (foto: V. Hazler, 28. 9. 2023).

Celestinu Besu, poveljniku istoimenskega posebnega planinskega bataljona, ki se je izkazal v bojih na Rombonu in naj bi dal kapelo zgraditi v spomin na svoje padle vojake.⁹⁹ Domnevno so jo zgradili okrog leta 1916, je pravokotnega tlorisa z apsidalno zaključenim zadnjim oltarnim delom. Banjasta streha se s plitkim strešnim zidcem povezuje z ostenjem fasade in ima na obeh stranskih fasadah po tri šilaste line. Osrednji poudarek kapele je dimenzijsko izstopajoča, bogato členjena čelna fasada, okrašena s prekrižanimi puškami in s po eno kamnito granato na vsaki strani. Na vrh srednjega šilastega loka je pritrjen kip orla z razpetimi krili, povsem na vrhu pa je latinski križ. V dokaj svetli in barvno bogati notranjosti je na oltarni mizi kip *pietà*. Kapelo je med letoma 1993 in 1996 obnovil Kobariški muzej.

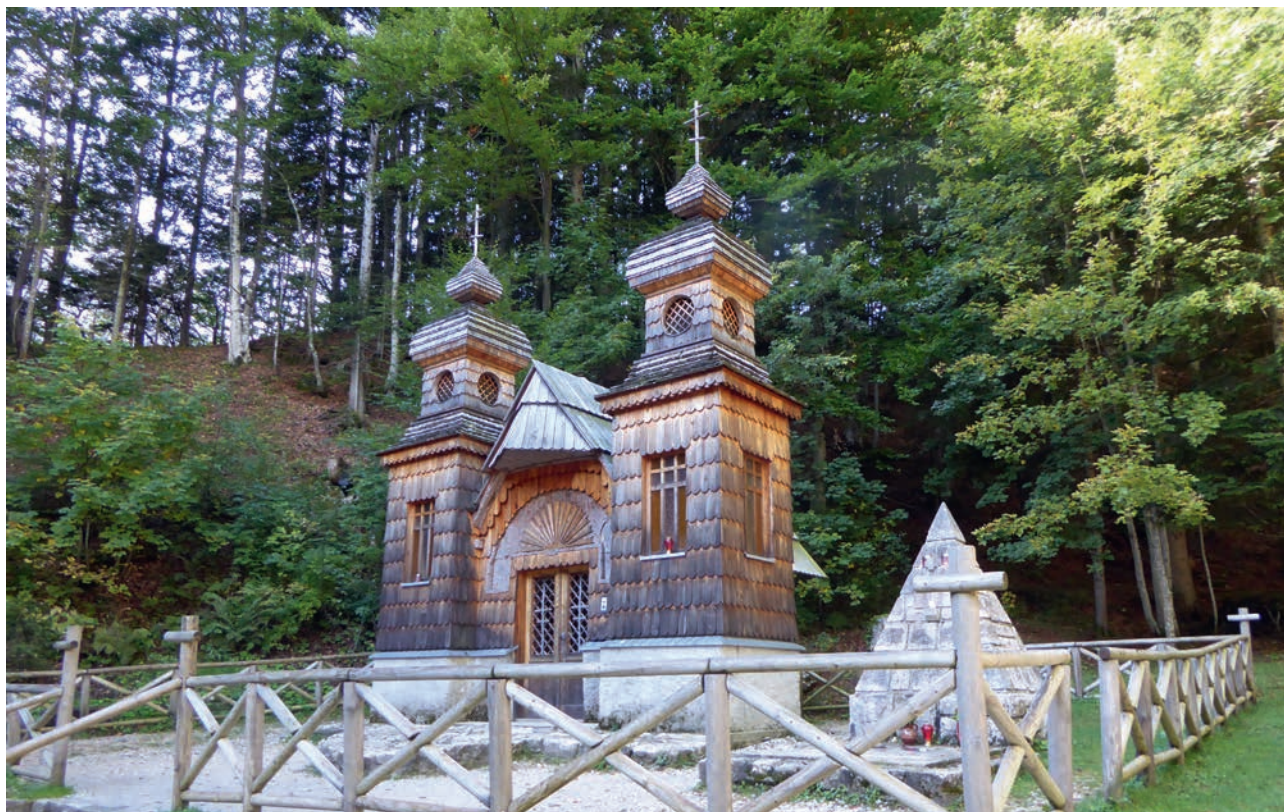
Na planini Lapač v Krnskem pogorju je v poškodovanem stanju ohranjen prostostoječi oltar, ki ga je leta 1917 postavil 147. pehotni polk italijanske vojske. Avtor oltarja je P. Barta. Danes je oltar kljub slabemu stanju evidentiran kot objekt kulturne dediščine.

Med najbolj znanimi sakralnimi spomeniki iz prve svetovne vojne je lesena ruska kapelica nad cesto proti gorskemu prelazu Vršič (1611 m). Leta 1916 so jo postavili ruski vojni ujetniki; ti so sicer gradili cesto čez Vršič, ki naj bi pomembno prispevala k izboljšanju oskrbovanja avstro-ogrskih vojaških enot na soški fronti. Zgrajena je bila v spomin na tragično preminule rojake, ko se je 12. marca 1916 s strmin Mojstrovke utrgal snežni plaz in pod seboj pokopal od 170 do 300 ruskih in od 10 do 80 avstrijskih vojakov. Zasnovana je v slogu ruskih pravoslavnih cerkva, v celoti je iz lesa, saj ima leseno osnovno konstrukcijo, zunanost in streha pa sta prekrite z deščicami. Ob strani kapele sta grob z betonskim križem in v obliki piramide zasnovana kamnita grobnica. Na grobnici je napis »Synam

⁹⁹ Italijanska vojaška kapela na Planini. Dostopno na: <https://pdkobarid.com/italijanska-vojaska-kapela-na-planici220-m/> (2. 12. 2020).

Russii« (Sinovom Rusije). Leta 1985 so kapelico razglasili za kulturni spomenik in jo leta 2005 temeljito obnovili pod vodstvom konservatorke Renate Pamić iz Območne enote Kranj Zavoda za varstvo kulturne dediščine Republike Slovenije. Takrat je izšla obsežna monografija o kapelici, leta 2018 pa je Franc Pogačar izdelal njeno maketo (Škodič 2016: 4–9).

Med znamenja, ki so nastajala med prvo svetovno vojno, sodi tudi zidana kapela v zaselku Mišček, v vasi Zapotok v Brdih (občina Kanal), tik ob slovensko-italijanski meji. Kapelo so zgradili italijanski vojaki za svojo versko oskrbo. Ima kvadratast tloris in dvokapno streho, prekrito s korci. V notranjosti so ohranjeni sledovi poslikave, oltar je podrt.

Slika 50: Ruska kapelica pod Vršičem je po temeljiti obnovi v letih 2005 in 2012 ponovno na ogled obiskovalcem (foto: V. Hazler, 27. 9. 2019).

Kapele in kapelice, križi in nišani so bili del vojaških pokopališč

Na ali ob nekaterih vojaških pokopališčih iz prve svetovne vojne so ohranjene kapele, praviloma posvečene izbranemu svetniku. Zgradili so jih vojaki v zaledju frontne linije na mestih, kjer so bile vojaške bolnišnice in se položaji bojujočih se strani daljše obdobje niso spreminjali. To je poleg različnih logističnih ukrepov omogočalo graditev pokopaliških kapelic, ki so bile oblikovno in konstrukcijsko izvirne in posebne, zato si večina zasluži podrobnejšo obravnavo, še posebej v primerih, ko je na razpolago dovolj pisnega in slikovnega gradiva. Prepoznanih je osem takšnih pokopaliških stavb, ki pokopališču praviloma dajejo značilen prostorski in predvsem verski poudarek. Med najprepoznavnejšimi so kapele v Gaberjah pri Tolminu, Lepeni, Lokvici, Njivercah pri Kidričevem, Ukancu in Zagori pri Plavah. Po dosegljivih podatkih je bila lesena kapela tudi na avstro-ogrskem pokopališču na Planini na Kraju in na italijanskem vojaškem pokopališču v Plavah, kjer po podatkih novogoriškega spomeniškovarstvenega zavoda kapela še obstaja, vendar je močno poškodovana, saj je brez strehe in stavbnega pohištva.¹⁰⁰ Bila je sestavni del italijanskega vojaškega pokopališča, ki je bilo pozneje prekopano. Vhodna fasada je bogato ornamentirana. V notranjosti so ohranjene napisne plošče padlim vojakom.

Predstavitev šestih, za vojne razmere zelo reprezentančnih stavb le potrjuje izjemno ustvarjalnost vojakov, ki so v izjemno težkih razmerah imeli moč in voljo postaviti sakralno stavbo, ki jim je med drugim omogočala duhovno pomiritev, spomin na dom in upanje na srečno vrnitev.

V vasi Gabrje pri Tolminu je ohranjena kapela, ki jo je leta 1920 zgradil 4. polk alpinov, italijanske gorske enote, ob takrat še ohranjenem italijanskem pokopališču.

¹⁰⁰ Seznam dediščine prve svetovne vojne, vključene v register nepremične kulturne dediščine. Dostopno na: http://www.potmiru.si/unesco/Seznam_vojaskih_pokopalisc_in_kostnic_2017.pdf (4. 12. 2018).

Kapela je zasnovana kot pravokotna enoprostorna stavba s štirimi vitkimi stebriči na vhodni strani, ki podpirajo v osnovi ravno ostrešno ploščo z nizko dvokapno streho, prekrito s korci. Na prekladi nad stebriščnim vhodom je napis TORNERANNO (Vrnili se bodo). Notranjost kapele odpira širok vhod, zavarovan z železno ograjo, ki sega skoraj do stropa. V notranjosti je ob steni nizka štiristo-pničasta menza, na kateri je podstavek s križem na sredini, na desni pa okrog meter visok lesen kip razoglavega vojaka – alpina, delo kiparja Giuseppeja Rifesserja. Vojak se pred grobom klanja padlemu tovarišu. Kip je z reliefno upodobitvijo groba kakovosten kiparski izdelek, v celoti obarvan v naravnih barvnih tonih. V notranjosti je še osem marmornih plošč, na katerih so zapisana imena 219 padlih vojakov. Kapela je bila po drugi svetovni vojni uporabljena v gospodarske namene ter pozabljena vse do konca 90. let, ko je bila obnovljena. Pod cesto lahko vidimo ostanke bivalne utrdbe, ki so jo italijanski vojaki poimenovali Ridottino. Posmrtno ostanke vojakov, padlih med majem 1915 in marcem 1916 v bojih na Mrzlem vrhu in Vodel vrhu, so v letih med svetovnima vojnoma prenesli v Oslavje nad Gorico.¹⁰¹

V Lepeni, enem najslikovitejših predelov doline ob Soči, so ohranjeni ostanke nekdanjega pokopališča avstro-ogrskih vojakov, kjer je stala lesena kapela, zgrajena leta 1916, potem ko je na božič leta 1915 območje Lepene zasul plaz in pokopal 38 vojakov 2. linškega polka. Njihova trupla so pokopali v Lepeni na zemljišču št. 1092, k. o. Soča. Pozneje so ostanke prekopali in prenesli na skupno grobišče v Sočo. Kapela je bila zgrajena iz lesa, imela je ladjo in majhen prezbiterij, oba dela kapele je prekrivala strma streha, kritina pa je bila (domnevno) vojaška pločevina. Vrh slemena ladje je stal kvadratast stolpič s piramidasto streho. Kapela je po vojni kmalu propadla in sledov o njej danes skorajda ni več – razen

¹⁰¹ Gabrje. Italijanska kapela. Dostopno na: <https://www.thewalkofpeace.com/sl/locations/italian-chapel-gabrje/> (20. 3. 2019).

Slika 51: Gabrje pri Tolminu, kapela iz leta 1920 stoji tik nad nekdanjim italijanskim vojaškim pokopališčem (foto: V. Hazler, 6. 7. 2021).

Slika 52: Lepena, od nekdanjega vojaškega pokopališča v bližini domačije Lepena 26 se je ohranil le naravni balvan z vklesanimi tremi ploskvami z napisi (foto: V. Hazler, 6. 11. 2021).

Slika 53: Lepena, nad pokopališčem in jugozahodno od domačije Lepena 26 je že sredi gozda postavljeno nizko znamenje s podolgovato kamnito ploščo in slabo berljivim napisom GUT UND BLUT FÜR UNSERE KAISER GUT UND BLUT FÜRS FATERLAND, zunaj okvirja pa domnevno UT. ET. K. 2/50 E (foto: V. Hazler, 6. 11. 2021).

Slika 54: Lepena, ohranjeni temelji (okrog 9,5 x 4,5 m) kapelice, oporni zid in pojasnjevalna tabla na nekdanjem avstro-ogrskem vojaškem pokopališču (foto: V. Hazler, 6. 11. 2021).

Slika 55: Zahodno od Lokvice v občini Miren-Kostanjevica so ohranjeni ostanki kapelice na nekdanjem italijanskem vojaškem pokopališču. Pred kapelico je ohranjena le še ležeča kamnita spominska plošča z napisom ALLA MEMORIA DELLI EROI CADUTI IMMOLANDO LA GIOVINE VITA PER LA GRANDIZZA DELLA PATRIA¹⁰³ (foto: V. Hazler, 27. 5. 2021).

ostanki temeljev. Ostala je le velika ledeniška skala, v katero so vklesana pravokotna polja z besedili.

Na nekdanjem italijanskem vojaškem pokopališču v Lokvici v občini Miren-Kostanjevica je ohranjena že močno razpadajoča kapelica iz leta 1916, visoka le okrog 150 cm. Krasi jo bogata rustika v ometu, nizka dvo-kapna strešica in ostenje pa kažeta znake postopnega propadanja. Pred kapelico je položena napisna plošča s posvetilom padlim italijanskim vojakom v prvi svetovni vojni. Prav na tem območju so med septembrom in oktobrom 1916 potekali ostri boji sedme in osme soške ofenzive. Italijani so hoteli osvojiti izpostavljeni avstro-ogrski bastion na koti 265, ki jim je preprečeval napredovanje proti Fajtjemu hribu. Več italijanskih brigad (Granatieri di Sardegna, Lombardija, Toscana,

Pinerolo in Trapani) je večkrat poskušalo prebiti avstro-ogrsko obrambno črto, kar pa jim je uspelo v deveti soški ofenzivi, ko so zavzeli Cerje, Pečinko in Pečino ter si tako odprli pot proti Fajtjemu hribu.¹⁰²

V Njivercah pri Kidričevem je sredi borovega gozda in južno od župnijske cerkve sv. Družine ohranjeno vojaško pokopališče. Razdeljeno je bilo na 12 različno velikih polj, na katera so pokopavali vojake po veroizpovedi in narodnosti, in sicer vojake iz Avstrije, Bosne

¹⁰² Lokvica – Kapelica na nekdanjem italijanskem vojaškem pokopališču. Dostopno na: <http://register.prohereditate.com/sl/object/A0005/> (31. 1. 2019).

¹⁰³ Prosti prevod: V SPOMIN NA PADLEJUNAKE, KI SO SVOJE MLADO ŽIVLJENJE DAROVALI ZA VELIČINO DOMOVINE.

in Hercegovine, Bukovine, Češke, Slovaške, Francije, Galicije, Hrvaške, Italije, Madžarske, Nemčije, Poljske, Romunije, Rusije, Slovenije, Srbije, Šlezije idr. Polja so ohranjena le deloma. V dobrem gradbenem stanju sta vhodna portala na pokopališče z napisoma K. u. K. MILITÄRFRIEDHOF (vojaško pokopališče). Vrh arkadno oblikovanega vhoda je (domnevno) litoželezni okras v obliki malteškega križa, ki je vpet v lovorov venec, v sredini venca pa je nameščen medaljon z napisom VITAM PRO PATRIA (življenje za domovino).

Dobro je ohranjena tudi med letoma 1916 in 1917 zgrajena kapela Marije Pomočnice, delo arhitekta, narednika Ludvika Lepušiča. Pri graditvi so pomagali avstro-ogrski vojaki, izučeni za kamnoseški, plesarski, rezbarski, mizarski, slikarski, tesarski in ključavničarski poklic. S prostovoljnimi prispevki so jo dokončali naslednje leto. Na veliki svečanosti 24. oktobra 1917, na dan sv. Rafaela, jo je v navzočnosti cerkvenih dostojanstvenikov in predstavnikov avstro-ogrške vojske posvetil knezoškof lavantinske škofije, dr. Mihael Napotnik. Kapela obsega manjšo ladjo in prezbiterij z oltarjem. Zgrajena je iz opeke in je v celoti ometana. Njeni značilnosti sta dvostopenjska streha, krita z borovcem, in osmerokotni stolpič s čebulasto strešico. Ob zadnjih preureditvah je stolpič izgubil prvotno pričevalnost, saj je na vseh osmih poljih izgubil značilne ovalne line. Sodeč po fotografiji iz leta 1917 je bila takrat streha kapele prekrita z deščicami.

Iz dostopnih slikovnih in grafičnih virov je mogoče razbrati, da je bilo severovzhodno od tega pokopališča in jugovzhodno od cerkve sv. Družine še eno vojaško pokopališče, ki pa ga zadnja desetletja prerašča gozd.

V Št. Vidu nad Ljubljano je bila v delu Zavoda sv. Stanislava med prvo svetovno vojno vojaška bolnišnica.¹⁰⁴ Učenci višjih letnikov so bili vpoklicani v vojsko. Preminule avstro-ogrške vojake so pokopavali na zahodni zunanji strani pokopališkega zidu ob župnijski cerkvi sv. Vida. Posmrtno ostanke vojakov so prekopalili, ko so leta 1939 na Žalah v Ljubljani zgradili kostnico kranjskih Janezov.

Slika 56: Njiverce pri Kidričevem. Kapela Marije Pomočnice na nekdanjem avstro-ogrskem vojaškem pokopališču (foto: V. Hazler, 2. 3. 2019).

V Ukancu v Bohinju je tik nad cesto proti Savici in pod žičnico na Vogel avstro-ogrsko vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne. Tam so v letih 1915 in 1917 pokopavali vojake iz bolnišnice na Komni in iz zalednih frontnih krajev v Bohinju. Grobovi so oštevilčeni – zadnji nosi številko 296. Z imeni in priimki je označenih 221 grobov, znano pa je, da je v nekaterih grobovih po več vojakov, torej je na tem pokopališču zelo verjetno pokopanih nekaj več kot 300 avstro-ogrskih vojakov. Večina padlih vojakov je bila iz pešpolkov ogrskega dela države. Tam so pokopani Čehi, Madžari, Poljaki, Romuni, Slovaki, Srbi, Ukrajinci in Slovenci. Pokopališče leži na blagem pobočju, na njegovi desni zgornji strani pa stoji lesena kapelica sv. Križa (1916 ?) z dvokapno in s skodlami prekrito streho. Na slemenu strehe nad odprto lopo in vhodom v kapelo je umeščen štiristrani stolpič s piramidasto streho, prekrito s skodlami. Skeletna konstrukcija kapele je zunaj obdana z oblimi deščicami različnih geometrijskih oblik.

¹⁰⁴ Zavod svetega Stanislava. Zgodovina. Dostopno na: <https://www.stanislaw.si/zavod-sv-stanislava/> (23. 6. 2021).

Nad vodom v kapelico je napis: »Potomci! Ostanite si edini, da zaman nismo našo kri prelili.« Notranje stene so obdane s pokončno pritrjenimi deskami. Ob zadnji steni je pred okencem oltarna miza, nad okencem križ z Jezusom Kristusom, nad njim pa kipec Matere Božje.

V manjši vasi Zagora v bližini Plav v občini Kanal so tik pod glavno cesto in med reko Sočo ohranjeni ostanke nekdanjega italijanskega vojaškega pokopališča iz prve svetovne vojne, ki ga je v dnevniku *Potovanje na Fronto* opisoval Giacinto De Caroli (skupaj z Mario Luiso De Caroli). De Caroli je bil vojaški zdravnik in tik ob bojnih črtah je spoznaval vse grozote vojskovanja. Na straneh 178 in 180 je opisal *Koto 383: Koto smrti* in objavil fotografijo pokopališča, ki se je raztezalo od brežine pod cesto do Soče. Danes so tam travnik, nekaj nizkih betonskih nagrobnikov ob zgornjem robu nekdanjega pokopališča, betonsko pralno korito, ploščato znamenje in kapelica, ki spominjajo na obsežno zadnje počivališče italijanskih vojakov. Kapelica je že

nekaj let zgledno obnovljena, v nekaterih starejših zapisih pa je predstavljena še kot razpadajoča stavba z udrto streho in brez stavbnega pohištva.¹⁰⁵

Vhodna fasada kapele je bogato okrašena. Nad širokim vhodom je napis CHIESA DI SAN LUIGI – kapela je namreč posvečena sv. Alojziju. V notranjosti so ohranjene napisne plošče padlim vojakom, oltarna miza in oltarna menza z nišo, v kateri je kip sv. Alojzija.

Vojaških pokopališč s kapelicami je bilo na obeh straneh soške fronte zagotovo še nekaj. Nekatero se niso ohranile, tako da so nanje ostali le spomin in zapisi v virih. Ena takšnih je lesena kapela na Planini na Kraju, ki je stala v neposredni bližini vojaškega taborišča in pokopališča.

¹⁰⁵ Seznam dediščine prve svetovne vojne, vključene v register nepremične kulturne dediščine. Dostopno na: http://www.potmiru.si/unesco/Seznam_vojaskih_pokopalisc_in_kostnic_2017.pdf (4. 12. 2018).

Slika 57: Na jugovzhodnem obrobju vojaškega pokopališča v Njivercah pri Kidričevem so pokopani tudi ruski vojni ujetniki. Ohranjenih je še nekaj grobnih polj, poleg pojasnjevalne table je z deskami ograjen grob z lesenim žalnim ruskim križem (foto: V. Hazler, 2. 3. 2019).

Slika 58: Ukanc, vojaško pokopališče z leseno kapelico sv. Križa. Konec leta 2011 leseni križi še niso imeli ozkih dvokapnih strešic (foto: V. Hazler, 13. 1. 2019).

Slika 59: Zagora, kapela sv. Alojzija na nekdanjem italijanskem vojaškem pokopališču iz prve svetovne vojne (foto: V. Hazler, 15. 11. 2018).

O kapelicah in križih, ki jih je že med vojno in po njej gradilo civilno prebivalstvo

Vojake, ki so po številnih evropskih bojiščih doživljali grozote svetovne vojne, je ta zaznamovala za vedno. Nekateri so po vrnitvi svojim in znancem pripovedovali o doživljanju vojne, drugi so molčali, ker je bilo gorja preveč. Negotovost in strah pred smrtjo sta zarisana v očeh in obrazih fotografiranih vojakov, ko so na dopustih za nekaj dni utekli vojni in se s svojci, večinoma z ženami, fotografirali v bližnjem civilnem fotografskem ateljeju. Nekaj takih fotografij vojakov steklenih oči, negotovosti in strahu je objavljenih v obsežni monografiji Toneta Koširja in sodelavcev *Dediščina župnije Šentjošt: Ljudje, domačije in znamenitosti* (Košir 2013: 284). Zato so se vojaki in njihovi svojci pogosteje kot kadar koli poprej zatekali k zaobljubam Bogu in svetnikom za srečno vrnitev domov. In mnogi so potem v zahvalo obiskovali romarska svetišča, se udeleževali shodov Zveze bojevnikov svetovne vojne ali pa so na svojem domu postavili zahvalno znamenje v obliki zidane kapelice oziroma lesenega ali kamnitega križa. Takšna zahvalna znamenja so ponekod nastajala že med vojno, v večjem številu pa ob njenem koncu in v letih po njej.

Nekatere kapelice in križi so se ohranili do današnjih dni in z njimi tudi družinski spomini na grozote svetovne vojne, ki ni prizanesla niti tistim na fronti niti tistim, ki so ostali doma. Zato prav ta grajena zahvalna znamenja izražajo trpljenje in čustvovanje preprostih ljudi, ki so bili pričevalci najtežjih življenjskih preizkušenj.

Večina kapelic in križev v zasebni lasti je nastala v prvih letih po končani vojni, a nekaj so jih svojci in zaobljubljeni vojaki domnevno zgradili že v prvem vojnem letu in pred vpoklicem v vojsko. Ena takšnih zgodnjih kapel (EŠD 8154, Lehen 17) stoji v raztreseni vasi Lehen na severnem Pohorju v občini Podvelka, ob gozdnem robu, tik nad kmetijo Urbanc. Po družinskem izročilu je kapelo že leta 1914 dal postaviti Jakob Urbanc st. kot priporočilo za srečno vrnitev sinov iz svetovne vojne. Kapelica kvadratastega tlorisa čokate

oblike s štirikapno strešico ima globoko in križno obokano nišo z lesenim kipom Križanega na zadnji steni. Nišo zapira novejša kovinska ograja, druga oprema je preprosta: na nizki menzi sta prislonjeni novejši svetniški sliki, na tleh pa vaza in nekaj sveč.

Slika 60: Lehen na Pohorju 17, lastnik Jakob Urbanc. Urbančeva domačija ohranja kapelo iz leta 1914 kot spomin na priporočilo za srečno vrnitev iz vojne (foto: V. Hazler, 15. 10. 2021).

V prvem letu vojne naj bi nastal zaobljubni in zahvalni obcestni Mehajov križ v vasi Mirtoviči v občini Osilnica, tik ob južni slovensko-hrvaški meji. Po pripovednem izročilu družine Štimec je postavitvev kamnitega križa povezana z zaobljubo lastnika kmetije Antona

Štimca, ki se je leta 1914 namenil postaviti znamenje, če se bo srečno vrnil iz vojne. To se je res zgodilo in po vrnitvi domov je Anton na občestni grbini postavil več kot 2 m visok kamniti križ, ki so ga pred leti nekoliko posodobili s pohorskim tonalitom. Napis na novi kamniti ploški nad razširjenim podstavkom se glasi: JEZUS SIN BOŽJI. KER SI NAS ODREŠIL CELI SVET, USMILI SE NAS POSTAVIL ZA SPOMENIK V BOŽJE IME ŠTIMEC ANTON. MIRTOVIČI 6 1914. Mehajovega križa verjetno niso zgradili na začetku vojne, torej sočasno z gospodarjevo zaobljubo, temveč šele po njegovi vrnitvi in koncu vojne, ko je dejavnost na kmetiji ponovno zaživela ter je bilo mogoče izvesti tehnično in finančno zahtevno nalogo.

Slika 61: Mirtoviči v občini Osilnica. Mehajov občestni križ z letnico 1914 (foto: V. Hazler, 21. 7. 2021).

Med zgodnejše kapele prve svetovne vojne sodi tudi Repnikova kapela v vasi Rep nad Slovensko Bistrico. Po družinskem izročilu sta jo že leta 1914 dala pozidati Antonija in Franc Pliberšek, ker se sin ni vrnil iz vojne. Kapela stoji na robu travnika vzhodno od

domačije in je obrnjena proti dolini. Čelno stran krajšo kosi glinene ornamentike, medtem ko so druge stene gladke. Zasnovana je kot tip zaprte kapele z globoko notranjostjo, zato je zadnja stena trikrat zalomljena navzven, tako da se dvokapna strešica v tem zadnjem delu podaljša v trikraten piramidast zalom. Streha je v celoti prekrita z bobrovcem. Sprva je bila kapela posvečena Sv. Družini. Pred leti so jo neznanci oropali in od takrat je v njej likovno skromnejši kip Matere Božje ter več manjših svetniških figuric in nabožnih slik. Kapelo je sprva obdajala lesena ograja iz pokončnih lat, zadnja leta je zavarovana z verigo in električnimi pastirji.

Slika 62: Rep nad Slovensko Bistrico, Repnikova kapela iz leta 1914 (foto: V. Hazler, 11. 9. 2021).

Podatki o še kakšni na začetku ali med vojno zgrajeni kapelici ali postavljenem križu niso na voljo, kar si je mogoče pojasniti s težkimi življenjskimi razmerami civilnega prebivalstva, ki se je iz dneva v dan in iz leta v leto srečevalo z vse hujšim pomanjkanjem hrane in

oblačil ter se marsikod borilo za golo preživetje. Zato si je postavitev omenjenih treh kapelic že v prvem letu vojne ali kako leto pozneje mogoče razložiti z gmotnim položajem graditeljev, ki so bili vsi vsaj srednji kmetje in zato gmotno manj ranljivi. Kakor že omenjeno, so med vojno kapele, kapelice, križi in druga verska znamenja nastajala le v povezavi z vojsko, torej večinoma za versko oskrbo vojakov.

Leta 1918 in večji del obdobja do druge svetovne vojne se je povečevalo število gradenj zasebnih družinskih kapelic in križev. V večjem številu so jih postavljali le na nekaterih geografskih območjih, za kar nimamo ustrezne razlage. Uveljavila se je domneva, da je zgoščenost postavljanja bolj posledica zgedovanja po bližnji soseščini ter predvsem osebnih in družinskih zaobljub. Gmotni položaj graditeljev pri tem ni bil odločilen, saj so tako kapelice kot križe postavljali premožnejši kmetje in tisti, ki so si na skromnih gospodarskih temeljih šele ustvarjali dom (na primer Brezni Vrh 4, Lidijenkova kajža in kapela ob njej iz leta 1918).

Razporeditev družinskih kapelic in križev po zemljevidu Slovenije je pokazala, da je bilo na nekaterih območjih postavljanje intenzivnejše kot drugod. Po številu so v ospredju območje Mislinjske doline s hribovjem, kjer po dosegljivih podatkih stoji sedem takšnih kapel, in sicer v današnjih občinah Slovenj Gradec pet in občini Mislinja dve, na območju Zgornje Dravske doline jih je vsaj pet, in sicer na območju občine Dravinja ena, po dve pa na območju občine Muta in občine Radlje ob Dravi. Razmeroma številne, sicer pa ne izrazito zgoščene so kapelice v Slovenskih goricah: na območju občine Benedikt in občine Lenart po ena in na območju občine Gornja Radgona dve. Številne so bile družinske kapele na Krškem gričevju, kjer jih je v občini Sevnica sedem, v Šaleški dolini sta na območju občine Velenje dve, na Idrijskem v občini Idrija tri, na Notranjskem na območju občine Logatec dve in v Škofjeloškem hribovju v občini Škofja Loka prav tako dve.

Le po ena kapelica stoji na območjih občin Vrhnika, Trbovlje, Žalec, Polzela, Šmartno ob Paki, Vitanje in Hajdina. Na območju drugih slovenskih občin zasebne kapelice niso znane.

Kot že omenjeno, so leta 1918 med prvimi zgradili Lidijenkovo kapelo na Breznem Vrhu v občini Radlje ob

Dravi. Zgrajena je iz opeke ter znotraj in zunaj gladko ometana in pobeljena. Na čelni strani vhod zapirajo enokrilna lesena vrata, zadnja stena je oblikovana polkrožno, prav tako tudi dvokapna in s skodlami prekrita streha. Notranjost kapele ima zaokrožen tloris in raven strop, na zidano oltarno mizo je postavljen na poloblastem podstavku dober meter visok kip Matere Božje z napisom MEĐUGORJE 26. VI. 1981. Po pripovedovanju je kapelo postavil Alojz Hiter, nekdanji lastnik posestva pri Lidijenkovi kajži.¹⁰⁶ Kot vojak se je ob hudem trpljenju zaobljubil Devici Mariji, da bo ob srečni vrnitvi domov postavil kapelico. Obljubo je držal, saj so kapelo že leta 1918 slovesno blagoslovili, leta 2004 pa so jo temeljito obnovili sedanji lastniki, družina Petelin.

Slika 63: Brezni Vrh 4, Lidijenkova kapela iz leta 1918 ob nekdanji kajži (foto: V. Hazler, 26. 5. 2022).

V Planinski vasi nad Trbovljami so nekdanji lastniki Pintarjeve kmetije ob cestnem razpotju leta 1918

¹⁰⁶ Na besedilu, zapisanem z velikimi črkami, je Lidijenkova domačija označena kot kajža.

postavili kapelico v spomin na gospodarja, ki se ni vrnil iz vojne. Pozneje so se lastniki zamenjali; tako vaščani kot današnji lastniki se le še blede spominjajo vzroka za postavitev kapele. Zdi se, da zanjo poskrbijo le občasno, čeprav je potrebna temeljite obnove. Zasnovana je kot kapela zaprtega tipa, ima dokaj globoko nišo in dvokapno strešico, prekrito z opečnim zareznikom. Na timpanonu ima narisani križ, notranjo, dokaj globoko in široko nišo pa zapirajo enokrilna lesena vratca. Na zadnji notranji steni kapele sta razpelo s Križanim in kipec Brezmadežne Marije. Pred leti so domačini ob kapeli pripravljali blagoslov velikonočnih jedil in občasno šmarnične molitve.¹⁰⁷ Prvotni kip v kapeli se je domnevno izgubil. Nadomestili so ga veliko razpelo s Križanim, glinen kip Brezmadežne Marije, venec in nekaj šopkov umetnega cvetja.

V Lenartu v Slovenskih goricah stoji na Cmureški cesti Lorbekova kapela, ki jo je leta 1918 postavil domačin v zahvalo za srečno vrnitev iz vojne. Kapela kvadratnega tlorisa je pozidana iz opeke in gladko ometana, dvokapna strešica pa je prekrita z bobrovcem. V zadnjih letih so kapelo že nekajkrat popleskali z disperzijskimi barvami in ji ob zadnji obnovi dodali figuralno poslikavo. Na dveh zunanji stenah je po ena plitka apsidalno oblikovana vdolbina z novejšimi poslikavami svetopisemske motivike.

Z letom 1919 se je število zgrajenih zasebnih in javnih kapel in križev povečalo na sedem zagotovo datiranih, zelo verjetno pa jih je bilo postavljenih bistveno več, saj jih kar nekaj ni označenih z letnicami ali pa se je spomin na vzrok postavitve že izgubil.

Med njimi je nekaj zanimivih po načinu gradnje, likovni izraznosti ter zaradi redne oskrbe s svežim cvetjem in vzdrževanja. Te kapele in križi večinoma stojijo na vidnih mestih ob cestah, le manjša Lešnikova kapelica v Selah pri Slovenj Gradcu je močno odmaknjena, stoji ob cesti pred domačijo, kjer se cesta konča.

Vse kapele, zgrajene leta 1919, so po zasnovi zaprtega tipa, pozidane iz opeke in gladko ometane; večina jih ima dvokapne strehe, prekrite z glineno kritino. Notranjost je opremljena s svetniškimi kipci raznovrstnih

oblik in velikosti. Nekatere krasijo še poslikave, predvsem pa je tam veliko novih okraskov, večinoma spominkov z romarskih poti. Na čelnih vhodnih straneh ima večina kapel vrisano letnico postavitve, torej leto 1919, nekatere pa tudi krajše pojasnjevalno besedilo, kakor na primer kapeli v Rovah in Placarju.

Slika 64: Planinska vas nad Trbovljami, Pintarjeva (Tekavčeva) kapela iz leta 1918 (foto: V. Hazler, 21. 8. 2021).

Kapela v Rovah stoji ob cestnem križišču, ob njej sta klop in oglasna tabla. Posebna je zaradi ozke in visoke zasnove, kar še poudarja že sicer opazno višino, po oceni skupaj s križem na slemenu okrog 4 m. Zaradi polkrožne oblike strehe in členjene čelne strani spominja na baročne slogovne oblike, čeprav so jo zgradili leta 1919 in obnovili 1979. V dokaj globoki niši je na oltarni mizi in podstavku kip Jezusa Kristusa v ikonografiji, poznan kot presveto Srce Jezusovo. Na desnem stranskem talnem zidcu, zoklu, je vstavljena bela ploskev z napisom Ant. Urbanija zidarski mojster Žiče 14./15. 1919.

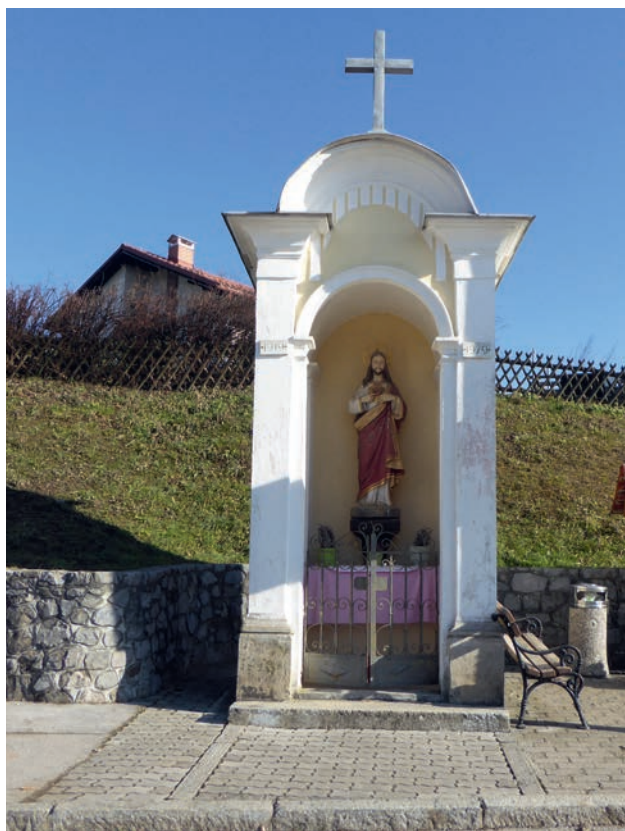
¹⁰⁷ Znamenja v župniji Trbovlje. Dostopno na: <http://zupnija-trbovlje-martin.rkc.si/znamenja-v-zupniji-trbovlje-6/> (9. 9. 2020).

Slika 65: Lenart, Cmureška cesta, Lorbekova kapela iz leta 1918 (foto: V. Hazler, 11. 9. 2021).

Z napisi in letnico je opremljena že omenjena Lešnikova kapelica v Selah pri Slovenj Gradcu. Kapelica stoji ob končni cesti, tik pred kmetijo Lesnik. Tloris je kvadratast, zunanje stene so gladko ometane in na vogalih rustikalno členjene. V globoki notranjosti je na zadnji steni še manjša niša s kipcem Matere Božje z detetom na desnici. Nad nišo so v loku naslednji napisi POSTAVIL . V . SPOMIN . JETNIK . V . RUSIJI; 1917–1918; POZDRAVLJENA - KRALJICA. Po hišnem izročilu naj bi Lešnikova družina kapelico postavila leta 1919 v spomin na srečno vrnitev Valentina Kranjčana iz ruskega ujetništva, ki ga je preživel med letoma 1917 in 1918.¹⁰⁸

¹⁰⁸ V obsežnem dokumentarnem zborniku *Spomeniki in kulturna dediščina v občini Slovenj Gradec* (Oder, Štajnbaher, 2013. *Spomeniki in kulturna dediščina v občini Slovenj Gradec*. Dostopno na: <https://www.kpm.si/wp-content/uploads/2021/03/spomeniki-in-kulturna-dediscina-v-mestni-obcini-slovenj-gradec.pdf> (12. 5. 2021)) evropskega projekta »Biseri naše kulturne krajine«, izvedenega v sklopu OP Slovenija–Avstrija 2007–2013, je na strani 111 navedena

Slika 66: Rova pri Radomljah, velika obcestna kapela iz leta 1919, postavljena v spomin padlim v vojni (foto: V. Hazler, 22. 1. 2020).

V skupini najprej zgrajenih zahvalnih kapel in kapelic je posebej opazna Severjeva kapela iz Placarja v Slovenskih goricah. Sodi med večje v tej skupini, njeno višino in vrh strme dvokapne strehe poudarja lesena in s pločevinasto strešico prekrita zvonica. Zunanje stene kapele so gladko ometane, členjene z lizenami, mejnimi in strešnimi zidci ter neogotsko oblikovanim vhodom in stranskima oknoma. Na čelni strani levo nad vhodom je vzdana spominska plošča iz belega marmorja s črnim besedilom: »V spomin srečne vrnitve iz ruskega in italijanskega bojišča. O Marija! Sedem žalosti resnična pomočnica v hudih, žalostnih in obupanih urah verne družine. Postavila 19. travna 1919 od Anton in Margareta Sever.«

drugačna datacija: »Opis: Kapelica s poudarjenimi vogali, polkrožnim vhodom in poslikanima nišama ob straneh je iz leta 1917. Zgodovina, šege, pripovedka, legenda: Kapelica je bila postavljena v spomin jetniku v Rusiji, ki se ni vrnil iz (prve svetovne) vojne. Obnovljena je bila leta 2002.«

Slika 67: Sele 36 pri Slovenj Gradcu. Lešnikova kapela, domnevno iz leta 1919, v spomin na srečno vrnitev Valentina Kranjčana iz ruskega ujetništva (foto: V. Hazler, 10. 10. 2021).

Med velike in v prostoru opazne zahvalne kapele sodi Šantlova kapela v Črešnjevcih na severovzhodnem obrobju Slovenskih goric. Šantlovi so jo ob pomoči zgradili leta 1919 kot zahvalo za mlade fante, ki so se srečno vrnilo iz vojne, in v spomin na devet padlih vojakov s tega območja. Kapela pravokotnega tlorisa je zasnovana v neogotskem slogu, kar nakazujejo glavni vhod na čelni strani in dve šilastoločni okni ob straneh. Neogotske prvine vsebuje tudi zvonica vrh slemena dvokapne strehe, zasnovane s štirimi linami in strmo pločevinasto streho.¹⁰⁹

Kapelo v spomin na srečno vrnitev iz vojne so vaščani leta 1919 postavili tik ob vaški cesti v Gerečji vasi pri

¹⁰⁹ Kapelo so vaščani nazadnje obnovili ob 100. obletnici zgraditve. Zaradi velike vročine 19. junija 2019 je radgonski župnik Franc Hozjan mašo namesto pred kapelo daroval v 100 metrov oddaljenem gasilskem domu Črešnjevci (Obeležili 100 let Šantlove kapele. Dostopno na: <https://vestnik.si/clanek/aktualno/obelezili-100-let-santlove-kapele-724143> (6. 2. 2021)).

Slika 68: Severjeva kapela v Placarju pri Destrniku v Slovenskih goricah (foto: V. Hazler, 12. 9. 2021).

Hajdini, jugozahodno od Ptuja. Kapela zaprtega tipa je zgrajena v neogotskem slogu. Na čelnem pročelju ima širok in visok šilastoločni vhod ter po dve neogotski bifori na vsaki strani. V notranjosti so v niši na stopničastih podstavkih postavljeni osrednji kipec Matere Božje in domnevno pozneje dodani, iz mavca izdelani kipci dveh klečečih angelov, Jezusa in Marije. Leta 2015 so vaščani desno od kapele postavili visok betonski križ v spomin neimenovanim žrtvam prve in poznanim žrtvam druge svetovne vojne.

Ob vaški cesti na grebenu Janežovskega Vrha južno od Destrnika je družina Januš leta 1919 postavila kapelo v zahvalo za srečno vrnitev sina iz prve svetovne vojne. Kapela srednje velikosti preprostih oblik ima polkrožno zaključen vhod in obe stranski lini ter dvokapno streho z latinskim križem na slemenu. V notranjosti je na podstavku večji kip Svete družine. Sedanji lastniki Brumnovi so kapelo obnovili, ob slovesnosti jo je 16. marca 2002 blagoslovil destrniški župnik.

Slika 69: Besedilo na levi strani Severjeve kapele v Placarju (foto: V. Hazler, 12. 9. 2021).

Slika 70: Črešnjevci pri Gornji Radgoni, velika Šantlova kapela iz leta 1919 (foto: V. Hazler, 10. 9. 2021).

V zaselku Topolovec v Andražu nad Polzelo je žalujoča žena leta 1919 dala postaviti lesen križ v spomin na padlega moža. Pod križanim je bila še pred leti pritrjena kovinska tablica, na kateri je pisalo: »V spomin na moža Janeza Čadej, ki je v zadnji italijanski ofenzivi leta 1918 smrt storil – blag mu spomin.« Leseno razpelo, med domačini poznano kot Grebenšekov križ, zadnja leta ni v najboljšem stanju; tudi nima več Križanega, ker naj bi ga iz varnostnih razlogov lastniki prenesli domov.

Leta 1920 se je graditev kapel in kapelic nadaljevala zlasti na Štajerskem. Na Ljubnici, vasi na južnem Pohorju vzhodno od Vitanja, je vojak in gospodar Rotovnik, hišno Kokljič, po srečni vrnitvi iz avstro-ogrške vojske postavil zahvalno kapelo, zasnovano v takrat zelo priljubljenem neogotskem slogu. Pozidana je iz opeke, gladko ometana, pobeljena in členjena z vogalno rustiko in profiliranimi obrobami neogotskega glavnega vhoda, ima dvojje svetlih in slepih bočnih oken. Glavni vhod zapira železno vratno krilo, na

zastekljeni oltarni menzi je velik kip Srca Jezusovega. Družina sedanjega gospodarja kmetije, Jožeta Rotovnika, je kapelo obnovila leta 2010.

Leta 1920 so kapelo zgradili tudi na Ločjem Vrhu, v zaselku Negove v Slovenskih goricah. V neposredni bližini Rajšpove kmetije jo je dal postaviti takratni gospodar Jakob Rajšp v zahvalo za srečno vrnitev iz vojne. Kapela izrazito zaprtega tipa je kvadratastega tlorisa, pozidana iz opeke in ometana. Dvokapna streha s členjenim polnim čopom na zadnji strani in štiristrana zvonica sta prekrite z bakreno pločevino. Polkrožni vhod zapirajo lesena in zastekljena vrata, v notranjosti je ob ovalno steno prislonjen podstavek s kipom Žalostne Matere Božje. Ob kapeli vsako leto poteka blagoslov velikonočnih jedi. Leta 1994 je vanjo udarila strela in jo močno razmajala, le Marijin kip je ostal na podstavku. Lastniki so jo leta 2015 temeljito obnovili.

Slika 71: Gerečja vas pri Hajdini, kapela iz leta 1919 in visok križ iz leta 2015 (foto: V. Hazler, 12. 9. 2021).

Slika 72: Janežovski Vrh južno od Destrnika, Januševa kapela iz leta 1919 (foto: V. Hazler, 12. 9. 2021).

Slika 73: Andraž nad Polzelo, lesen Grebenškov križ so postavili ob gozdni rob. (foto: V. Hazler, 7. 11. 2023).

Slika 74: Ljubnica 17, Rotovnikova, hišno Kokljičeva kapela iz leta 1920 (foto: V. Hazler, 1. 8. 2021).

Slika 75: Negova, zaselek Ločki Vrh, Rajšpova kapela iz leta 1920 (foto: V. Hazler, 11. 9. 2021).

Zelo verjetno so tudi leta 1921 od grozot vojne prizadeti gradili nove zahvalne zidane kapele in postavljali lesene križe, saj se je na evidenčnih seznamih nabralo več takih primerov, ki pa nimajo letnice nastanka. Zaradi tega niso uvrščeni v to obravnavo, ker zgolj približna časovna ocena ni primerna podlaga za nadaljnje kronološko spremljanje širitve tega pojava. V nadaljevanju so omenjeni le primeri z zanesljivimi letnicami, a tudi teh je toliko, da omogočajo nadaljnjo obravnavo z zornega kota zasebnih graditeljev.

Leta 1922 sta iz zasebnih pobud nastali vsaj dve kapeli, in sicer na Remšniku nad Radljami ob Dravi in v Podgorju pri Slovenj Gradcu.

Na Remšniku so leta 1922 pri Merhlovi kmetiji postavili kapelo, ker se sin, predviden za naslednika kmetije, ni vrnil iz svetovne vojne. Ob vpoklicu v vojsko je namreč izrazil željo, naj blizu hiše postavijo znamenje, če se ne bo vrnil domov. Družina ga je pet let zaman čakala, zatem pa ob poti k domačiji pozidala kapelo kvadratastega tlorisa z nekaj neogotskimi prvinami na stranskih oknih in jo prekrila z razmeroma redko uveljavljeno štirikapno streho.

Slika 76: Remšnik, Marhlova kapela iz leta 1922 (foto: V. Hazler, 27. 7. 2023).

V Podgorju pri Slovenj Gradcu so leta 1922 pri Ažmanu postavili kapelico Srca Jezusovega z mnogo prijetnejšimi občutki, saj se je oče po vojni srečno vrnil domov. Kapelico zaprtega tipa s polstebroma na čelni strani na zidani menzi v notranjosti poudarjajo kip Srca Jezusovega ter poslikave sv. Frančiška in sv. Ane, na treh zunanjih nišah pa so še tri svetniške podobe. V zadnjih letih (od 1998 in pozneje) so Ažmani kapelo vsaj dvakrat prebelili in nekoliko preuredili svetniško figuraliko.

V Kotah v Šentilju pri Velenju stoji Solákova kapela, ki jo je med letoma 1923 in 1924 zgradil Franc Miklauzin (1868–1949), ki je kot avstro-ogrski vojak vsa štiri leta vojne služil domovini in cesarju, najdlje pa na Sabotinu na soški fronti. V vojsko je bil vpoklican pri 46 letih in je kot starejši vojak konjenik skrbel za prevoz tovorov in vode za oskrbo vojakov in konj. Deloval je v neposrednem zaledju fronte in verjetno so mu prav te okoliščine omogočile preživetje. Med vojno se je zaoznanil, da bo po srečni vrnitvi domov v bližini doma postavil zahvalno kapelo. Nastala je razmeroma visoka neogotska kapela, zgrajena iz opeke in v celoti

Slika 77: Podgorje pri Slovenj Gradcu, Ažmanova kapela iz leta 1922 (foto: V. Hazler, 9. 10. 2021).

Slika 78: Podgorje pri Slovenj Gradcu, Visočnikova kapelica iz leta 1924 je predvidena za prestavitev na varnejšo lokacijo (foto: V. Skitek, 23. 3. 2011, Koroški pokrajinski muzej, Muzej Ravne na Koroškem).

Slika 79: Šentilj pri Velenju, zaselek Kote, Solákova kapela (V. Hazler, 24. 7. 2023).

Slika 80: Trstenik pri Benediktu v Slovenskih goricah, velika kapela iz leta 1925 (foto: V. Hazler, 11. 9. 2021).

ometana, členjena z neogotskimi slogovnimi prvimi, med drugim s šilastoločnim glavnim vhodom. Posebnost kapele je pod pravim kotom zasnovana dvoslemenska, s pločevino prekrita streha. Na oltar-ni mizo je postavljen kip Jezusa Kristusa v ikonografskem motivu Presvetega Srca Jezusovega.

V Podgorju pri Slovenj Gradcu stoji Visočnikova kape-lica, ki jo je leta 1924 dal postaviti gospodar Lovrenc Verčkovnik v čast Mariji, ker se je srečno vrnil s soške fronte. Sezidana je iz opeke, gladko ometana ter čle-njena z vogalno rustiko, mejnimi zidci in talnim (zo-ke) in strešnim zidcem. V notranjosti je kip Matere Božje, nad njim na oboku pa je napis: »Naj se glasi na vse strani Čaščena si Marija ti.« Sedanji lastnik Matej Skrivalnik jo je obnovil, vendar jo bo treba (EŠD 12343) zaradi gradnje štiripasovne ceste premakniti na varnejše mesto.¹¹⁰

Leta 1925 so po dosegljivih virih na pobudo zasebni-kov na Slovenskem pozidali vsaj eno kapelo, ki stoji tik nad glavno cesto v Trsteniku. S pomočjo zidarskega mojstra Karla Čučka iz Zgornjega Porčiča jo je dal postaviti Jože Peserl v zahvalo in spomin na srečno vrnitev iz vojne. Zasnovana je v neogotskem slogu, ima kvadratast tloris in stene pozidane z opeko ter je v celoti gladko ometana. Čelna stran je členjena z vodo-ravnimi in profiliranimi zidci in neogotskim vhodom. Podobno sta oblikovani tudi manjši stranski okni. Na vrhu dvokapne opečne strehe v črti čelnega ostenja je masivna zvonica, prekrita s piramidasto pločevinasto streho. V notranjosti je na menzo v apsidalnem za-ključku postavljen kip v ikonografskem motivu Presvetega Srca Jezusovega. Iz zvonice skozi trup kapele visi vrv za zvonjenje.

Leta 1926 se je spomin na prvo svetovno vojno okrepil s postavitvijo zanesljivo vsaj še dveh kapel, in sicer na Sv. Jerneju nad Muto in Zaklu pri Gomilskem v Spo-dnji Savinjski dolini.

Na Sv. Juriju nad Muto so leta 1926 na manjšem hri-bu nad Prelavovo domačijo postavili iz opeke zidano in na zadnji strani polkrožno oblikovano kapelo ter jo

prekrili z dvokapno in zadaj ovalno zaključeno streho. Kapela ima na bočnih straneh plitki neposlikani niši, vhod v notranjost je razmeroma ozek in zaprt z vratci iz lat. Nad rahlo izbočenim strešno-mejnim zidcem je letnica 1926.

Slika 81: Sv. Jurij nad Muto, Preglavova kapela iz leta 1926 (foto: J. Preglau, 2023).

Vsaj še z eno kapelo se je spomin na prvo svetovno vojno okrepil leta 1926, ko so Mahorjevi v Zaklu v Spodnji Savinjski dolini ob cesti nasproti svoje do-mačije postavili veliko kapelo v zahvalo za sinovo srečno vrnitev iz prve svetovne vojne. Kapelica je kvadratastega tlorisa, zidana iz opeke, v celoti ome-tana ter bogato členjena s pilastri, kapiteli, mejnimi in strešnimi zidci. Pločevinasta streha ima pod pra-vim kotom sekajoči slemeni in nanju nasajen pira-midast stolpič z latinskim križem. V notranjosti, čle-njeni s polstebri, zidci in nišami, je v niši na menzo postavljen kip v ikonografskem motivu Presvetega Srca Jezusovega.

¹¹⁰ Predvidoma na zemljišče s p. št. 1008/1, k. o. Podgor-je (Uredba o državnem prostorskem načrtu za državno cesto od priključka Velenje jug do priključka Slovenj Gra-dec jug, *Uradni list RS*, 2013, št. 72/13 in 3/17, 36. člen).

Slika 82: Zakl pri Gomilskem, Mahorjeva kapela iz leta 1926 (foto: V. Hazler, 11. 5. 2021).

Slika 83: Vitomarci pri Destrniku, Černelova kapela iz leta 1928 (foto: V. Hazler, 12. 9. 2021).

Slika 84: Raduše pri Slovenj Gradcu, Cepčeva kapela iz leta 1929 (foto: V. Hazler, 7. 11. 2023).

Slika 85: Mrzli Vrh nad Škofjo Loko, kapela, ki jo je dal leta 1930 postaviti Franc Kavčič po srečni vrnitvi iz vojne. Napisna plošča je nad nišo (foto: V. Hazler, 14. 3. 1997).

Po letu brez podatkov naj bi naslednjo datirano kapelo postavili v Vitomarcih pri Destrniku. Tam so Černelevi leta 1928 ob cesti zgradili zahvalno kapelo z neogotskimi slogovnimi prvini, ki se kažejo predvsem v šilastoločni obliki čelnega vhoda in obeh stranskih oken. Kapela pravokotnega tlorisa ima dvokapno streho, prekrito z opečnim zareznikom. V dokaj globoki notranjosti se šilastoločne linije ponovijo vsaj dvakrat, v globoki niši s križno lino pa je postavljen Marijin kip v ikonografski podobi Brezmadežnega Srca Marijinega. Na čelni strani nad vhodom je v omet narisana napis: SVETA MARIJA PROSI ZA NAS.

V Radušah pri Slovenj Gradcu je družina Strmčnik, hišno Cepčevi, leta 1929 sezidala kapelo v spomin na srečno vrnitev sina in avstro-ogrskega vojaka Jurija Strmčnika iz ruskega ujetništva. Tik za kapelo rasteta lipi, ki naj bi ju po hišnem izročilu posadili Turki. Kapela kvadratnega tlorisa je iz opeke in predvsem na čelni strani členjena s polstebri, tremi rozetami in reliefom na trikotnem timpanonu. Dvokapna streha je prekrita z opečnim zareznikom. V globoki niši je na zidani podstavek nameščen kip v ikonografskem motivu Presvetega Srca Jezusovega (Hajnže 2000).

Tudi leta 1930 je na Slovenskem nastala vsaj še ena kapela, in sicer ob cestnem križišču na Mrzlem Vrhu nad Škofjo Loko. Zgraditi jo je dal Franc Kavčič v zahvalo za srečno vrnitev iz prve svetovne vojne. Kapela je kvadratastega tlorisa z razširjeno in močno členjeno čelno stranjo ter stopničasto zasnovano streho z enim velikim latinskim križem na vrhu in dvema manjšima ob straneh. Sprva je bila marmorna plošča vgrajena na čelni strani nad nišo in je imela napis: POSTAVIL FRANC KAVČIČ 1930 ZAOBLJUBA IZ 1. SV. VOJNE 1918 OBNOVLJENA 1988, leta 2018, ko so kapelo (tretjič?) zadnjič obnovili; od takrat je pod nišo s kipcem Matere Božje z detetom vgrajena marmorna plošča z napisom: POSTAVIL FRANC KAVČIČ 1930 ZAOBLJUBA IZ 1. SVETOVNE VOJNE 1918 OBNOVLJENA 1988 – 1998 – 2018.

V letih 1932 in (ali) 1934 so na Tolstem Vrhu pri Misljnji zgradili Brešarjevo kapelo, ki stoji odmaknjena med Gornjim Smerečnikom in Vovkom, na nekdanjem Brešarjevem posestvu, ki je že nekaj let razvalina. Ohranila se je le bližnja kapela, ki naj bi jo dal zgraditi gospodar zaradi zaobljube, ker se je srečno vrnil iz prve svetovne vojne. Napis nad okroglim oknom v notranjščini kapele

pravi, da so jo zgradili »Bogu v lepo čast in Mariji ...«. Kapela kvadratastega tlorisa je iz opeke, stene so gladko ometane in členjene, streha je piramidasto členjena, vrh slemena pa je pritrjen latinski križ.

Slika 86: Napisna plošča je po obnovi v niši pod kipom Matere Božje z detetom (foto: V. Hazler, 21. 5. 2021).

Leta 1933 so na Sv. Jerneju nad Muto, severno od domačije Rebernik, zgradili v breg, pod gozdni rob potisnjevo kapelo. Ima pravokoten tloris z maltnimi obrobami in z mejnimi zidci členjeno pročelje, polkrožni vhod je zaprt z železnimi vratci, stranski lini sta zastekljeni. Kapelo so pred leti temeljito obnovili.

V skupino družinskih kapel, ki pa so vendarle tudi javne, saj jih večina stoji na vidnih mestih ali celo tik ob cestah, sodi Vranejeva kapelica v Podgorju 108 pri Slovenj Gradcu. Leta 1939 jo je dal zgraditi Franc Klančnik, gospodar kmetije in vojni invalid brez roke, ker se je srečno vrnil iz prve svetovne vojne. Kapelica zaprtega tipa je kvadratastega tlorisa, zidana iz opeke in ometana. Ima izrazito členjen nizek mejni in strešni zidec, polkrožno oblikovan čelni vhod in slepe line ob straneh. Dvokapna streha je prekrita z opečnim zareznikom. V notranjosti je na zadnjo steno zastekljene niše pritrjen križ z Jezusom Kristusom.

Slika 87: Tolsti Vrh pri Mislinji, kjer stoji Brešarjeva kapela (foto: M. Gmajner Korošec, 2023).

Slika 88: Sv. Jernej nad Muto, Rebernikova kapela iz leta 1933 (foto: P. Lesjak, 2023).

Slika 89: Podgorje 108, Vranejeva kapela iz leta 1939 (foto: V. Hazler, 9. 10. 2021).

Slika 90: Špehova kapelica v južni steni hiše Horjul, Ob potoku 31 (foto: V. Hazler, 30. 3. 2023)

Po obliki in legi izstopajoča je Špehova kapelica, ki jo je kmet in vojak Franc Lavriša po srečni vrnitvi iz prve svetovne vojne vgradil v južno stransko pročelje svoje stanovanjske hiše, zgrajene po požaru leta 1905. Pred leti je hiša imela številko Horjul 64, danes Horjul, Ob potoku 31. V nišo kapelice je umeščen kip Srca Jezusovega, na podstavku spodaj je vgrajena marmornata plošča z napisom: Presveto Srce Jezusovo, usmili se nas. Postavil F. Lavriša.

Kapele in podobna znamenja, ki so jih po veliki vojni ob pomoči občin postavljale župnije

Več kapel v spomin na padle rojake v prvi svetovni vojni so postavile nekatere župnije ob sodelovanju takratnih občin. Takšne so na primer v Cerknici, Logatcu, Mislinji, Obrhu pri Dravogradu, Preserjah pod Krimom in na Zaplani v občini Vrhnika. Prvo takšno kapelo so postavili leta 1922 v Logatcu, druge so postavljali in dopolnjevali še do začetka 30. let. Pri večini navedenih so podatki o letu nastanka skopi, zanesljivo datirana je le kapela v Logatcu, ki so jo dopolnili šest let pozneje.

Na zahodni strani Cerknice so ob stari cesti domačini postavili kapelo v spomin na padle vojake v prvi svetovni vojni. Domnevno so jo pozidali leta 1918¹¹¹ iz približno enakih kamnitih zidakov, ki sestavljajo razgiban raster njene zunanosti. Kapela je skoraj kvadratatega tlorisa, ima razmeroma nizko dvokapno strešico, posebej močno pa je poudarjena njena čelna, vhodna stran z vogalnima stebričema s križem na vrhu in strešico v obliki segmentnega loka, ki jo podpirajo profilirane konzole – v ločno polje zatrepa je vzidana Kristusova glava. Nad preklado vhoda je napis »1914 KRALJICA MIRU, prosi za nas 1918«. Vhod v notranjost zapira do preklade segajoča kovinska ograja, zadnja leta oblečena v prozorne plastične plošče, ki žal močno ovirajo pogled na oltarni del kapele, kjer sta stala na menzo postavljen kip Matere Božje z detotom in manjši kip Jezusa Kristusa. V zadnje ostenje sta vzidani sivi kamniti plošči z imeni in priimki padlih vojakov. Na obeh ploščah sta spodaj in zgoraj napisa »V svetovni vojni padli vojaki« in »Naj počivajo v miru!«, med njima pa so imena in priimki ter leto smrti 74 padlih vojakov.

Slika 91: Cerknica, iz klesanega apnenca pozidana kapela v spomin padlim vojakom v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 17. 4. 2022).

Iz klesanega kamna sta pozidani tudi kapeli v Preserju pod Krimom in na Zaplani nad Vrhniko. V Preserju kapela stoji na vaškem pokopališču ob župnijski cerkvi sv. Vida. Zgrajena je iz klesanega kamna in prekrita z dvokapno bakreno strešico, ki se pri kapi izravna. Vrh slemena strešice je postavljen križ. Na čelni strani je pod strešico vzidana plošča z napisom: »Vojnim žrtvam 1914–1918«. Pod ploščo je osrednja niša kapele s polkrožnim portalom iz geometrijsko klesanih blokov. V niši je na zadnjo steno pritrjen lesen kip Križanega, levo in desno ob njem pa sta vzidani spominski plošči padlim vojakom v

111 Urbas Tone, 2016. 1918 Cerknica – Kraljica miru. Dostopno na: <https://stareslike.cerknica.org/2021/10/30/1918-cerknica-kraljica-miru/> (13. 5. 2023).

Sliki 92 in 93: Preserje pod Krimom, pokopališče ob cerkvi sv. Vida s kapelo v spomin padlim vojakom v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 12. 2. 2022).

prvi svetovni vojni. Obe stranski notranji steni sta obdani z manjšimi marmornimi ploščami s slikami, priimki in imeni ter datumom smrti petih (levo) oziroma osmih (desno) vojakov, ki so upodobljeni v civilnih oblačilih in vojaških uniformah. Njihova imena so zapisana tudi na ploščah na srednji steni ob križu: tam so vojaki porazdeljeni po vaseh, poleg priimkov in imen pa so vklesane letnice njihovega rojstva. Leta 1992 so vaščani na pročelje kapele dodali niza s po štirimi marmornimi ploščami z imeni »... slovenskih domobrancev in drugih žrtev komunističnega nasilja ...«.

Na Zaplani nad Vrhniko so vaščani na domačem pokopališču leta 1922 iz kamna sezidali kapelo v spomin v vojni padlim domačinom. Zasnova in podoba spominjata na kapelo v Preserju, saj tudi ta ni ometana, ima dokaj nizko strešico in podobno plitko notranjost, ki pa je neometana. Na zadnjo steno globoke niše je vzdana velika plošča iz črnega marmorja s križema in napisom »Spomin v svetovni vojni padlim

Zaplancem«, imeni in priimki 16 domačinov ter letnicami njihovega rojstva in smrti. Povsem spodaj sta letnici 1914 in 1918, napis »Bodi jim rahla tuja zemlja« in letnica 1922, ki jo je mogoče razumeti kot letnico postavitve kapele.¹¹²

V Logatcu (nekdanj Dolenji Logatec) ob križišču Notranjske ceste in v bližini župnijske cerkve sv. Nikolaja stoji kapela, postavljena v spomin v vojni

112 Ob kapeli rasteta cipresi, ki pa sta se že preveč razbohotili. Nasploh graditelji pozabljajo, da sprva privlačno nizko grmičevje in drevesca sčasoma zrastejo v velike rastline in zakrijejo podobo spomenika. Tako se je, na primer, razbohotilo okrasno rastlinje ob spomeniku padlih v prvi svetovni vojni v Dolu pri Domžalah, v Kapelah v občini Brežice, v Kozjem, kjer je spomenik skorajda zakrit, v Črnučah pri Ljubljani, kjer je spomenik bolje viden le, ko odpade listje sosednjih dreves, v Orehovi vasi, na starem mestnem pokopališču na Ptuj, v Rodiku v občini Hrpelje-Kozina, v Ropci v občini Rogaševci, na Šentviški Gori v občini Tolmin, v Vintarovcih v občini Destrnik, v Vitomarcih v Andražu v Slovenskih goricah, v Vodica, Vojniku in drugod.

Slika 94: Zaplana nad Vrhniko. Kamnita kapela iz leta 1922 na vaškem pokopališču (foto: V. Hazler, 25. 10. 2020).

padlim krajanom. Zgradili so jo domačini, in sicer leta 1922 kapelo, nato pa 1928 še prizidek z arkadnim hodnikom, ki ima na vsaki strani po štiri trebušaste stebre in nekoliko bolj strmo streho, kot jo ima kape-la. Vanjo se odpira širok vhod. Na levi in desni steni sta večji in z barvnim steklom zaprti lini, na zadnjo, središčno in zalomljeno steno pa je prizidana oltar-na miza s kipom Antona Padovanskega z Jezusom. V zalomljeno ostenje so vgrajene štiri plošče iz be-lega marmorja z napisi: Srednji del zgoraj: »V trajni spomin svojcem – žrtvam svetovne vojne 1914–1918. Postavili občani Dol. Logatca L. 1928.« Srednji del spodaj: »Kot zadnje delo in sebi v nagrobnik napra-vil ta načrt cand. Arh. Ciril Oblak umrl med gradnjo v cvetu mladosti.« Na levi plošči so vklesani priimki in imena vojakov po letih smrti kot vojaki (30) in ujet-niki (5). Na desni plošči so vklesani priimki in imena vojakov, umrlih v bolnišnicah ali doma (12), in oseb, ki so jih doma ubile granate (4). Na koncu piše: »Lah-ka jim bodi zemlja.«

Slika 95: Logatec, kapela sv. Antona Padovanskega (foto: V. Hazler, 9. 12. 2018).

Poleg omenjenih kapel sta zanimivi kapela v Mislinji ob cesti Šentilj pod Turjakom–Mislinja in kapela v Obrhu pri Dravogradu.

Kapela v Mislinji je nastala okrog leta 1920. Zasnovana je zelo modernistično in je tudi s tega vidika redkost. Daje vtis, kot da se pogreza v zemljišče, iz katerega sega zgornji, s strešnim zidcem in streho poudarjeni del. Šilastoločna niša na pročelju ima zadnjo steno okrašeno s poslikavo, ob steno je prislonjena oltarna miza, levo in desno od nje pa sta v steno vzdani spo-minski plošči v »Spomin domačim padlim borcem OF 1941–1945 - Partizani« in »Spomin domačim žrtvam fašističnega nasilja 1941–1945«, ki so umrli kot talci in v internaciji. Spominska kapela je posvečena padlim borcem prve in druge svetovne vojne. O tem je Marjan Križaj zapisal: »Pri napisih je prišlo do napake, saj je napis na kapeli posvečen padlim v prvi svetovni voj-ni, spominski plošči z imeni pa sta posvečeni padlim v drugi svetovni vojni. Da bi odpravili zmedo, so se čla-ni Zveze borcev za vrednote NOV Mislinja odločili, da

bodo v letu 2011-2012 v kapelo namestili tudi spomin-sko ploščo z imeni padlih v prvi svetovni vojni. Tako bo kapela posvečena vsem borcem padlim v prvi in drugi svetovni vojni.«¹¹³

Slika 96: Mislinja, kapela stoji ob cesti Šentilj pod Turjakom–Mislinja. Zgradili so jo okrog leta 1920 (foto: V. Hazler, 22. 6. 2022).

113 Šentilj pod Turjakom. Spominska kapelica. Dostopno na: <http://www.kleindenkmaler.at/detajl/gedenkkapelle> (4. 2. 2019).

Simbol spomina na vojne – spomenik na Cerju

Kot opomin na nesmiselnost vojskovanja so leta 2013 na Cerju postavili pomnik miru in razgledni stolp Cerje. Stoji na skrajnem robu kraške planote in se dviga »v nebo kot kamniti velikan, ki s pogledom potuje na vse štiri strani neba«. ¹¹⁴ S stolpa se pogled širi proti Jadranskemu morju, v Furlansko nižino, na Julijske Alpe in v Vipavsko dolino. Monumentalni in memorialni spomenik so gradili več let na pobudo »rodoljubne organizacije TIGR v spomin vsem, ki so se na tem ozemlju borili in padli«. Po nekaterih ocenah stavbo še čakajo zaključna dela.

Slika 97: Cerje, Pomnik miru na Cerju (foto: V. Hazler, 27. 5. 2021).

¹¹⁴ Pomnik miru Cerje. Dostopno na: <https://www.thewalkofpeace.com/sl/locations/the-monument-of-peace-cerje/> (11. 9. 2020).

Pobude za postavitve spomenikov, spominskih plošč in znamenj

O postavljanju zahvalnih kapel med vojno in po njej je tekla beseda v prejšnjih poglavjih, pa tudi o postavljanju spomenikov in kapel na vojaških pokopališčih, tako na Slovenskem kot v tujini. V nadaljevanju so obravnavani spomeniki, spominske plošče in znamenja, ki so jih predvsem vojaške oblasti postavljale že med vojno, še več pa jih je nastalo iz veteranskih in civilnih pobud med svetovnimi vojnami, v posameznih primerih še v 50. letih prejšnjega stoletja, bistveno več pa – predvsem spominskih plošč – zlasti v letih 100. obletnice začetka in konca prve svetovne vojne.

Če so postavljanje spomenikov in znamenj med vojno spodbujale predvsem vojaške oblasti bojujočih se strani, so bile po vojni pomembne predvsem pobude posameznikov in v Zvezo slovenskih vojakov povezanih vojnih veteranov, med njimi posebej nekdanja vojaška kurata avstro-ogrske vojske Franc Bonač (1885–1935) in Jernej Hafner (1888–1955), ki sta si z javnimi nastopi in objavami svojih stališč v časopisju prizadevala za počastitev spomina na padle vojake s postavitvijo čim več spomenikov in znamenj.

To dogajanje je poglobljeno obravnaval zlasti zgodovinar Damir Globočnik v članku »Prizadevanja za postavitve spomenika padlim vojakom v prvi svetovni vojni na Brezjah«, ¹¹⁵ v katerem je med drugim predstavil Bonačevo in Hafnerjevo delovanje, drugo zborovanje »veteranov prve svetovne vojne« in odkritje »spominske plošče padlim tovarišem 30. avgusta 1925« ¹¹⁶ v romarski cerkvi Marija pomagaj na Brezjah, o čemer še danes priča spominska plošča, vzdana v cerkvi. Predstavil je tudi prizadevanja za postavitve

spomenika neznanemu slovenskemu vojaku na Brezjah, o čemer so razpravljali na 13. zborovanju Zveze bojevnikov 23. avgusta 1936, pa tudi o predlogu za postavitve spomenika pokojnemu »pobudniku taborov na Brezjah Francu Bonaču«, ki je umrl leto poprej. ¹¹⁷

Kot lahko razberemo iz omenjenega članka in drugih prispevkov Damirja Globočnika, ¹¹⁸ je imela pomembno vlogo pri postavljanju spomenikov in spominskih znamenj zlasti Zveza slovenskih vojakov, ki se je pod vodstvom generala Rudolfa Maistra preimenovala v Zvezo bojevnikov. ¹¹⁹ Njen prvi namen je bil gojiti pieteto do padlih vojakov. Med pomembnimi nosilci dejavnosti Zveze bojevnikov je bil poleg Bonača in Hafnerja Ivan Matičič (1887–1979), avstro-ogrski vojak ter ustvarjalni pisatelj v predvojni in povojni Jugoslaviji. ¹²⁰

O teh in podobnih prizadevanjih za postavljanje javnih spomenikov je med drugim pisal Božidar Jezernik v članku »Vojne rane se celijo počasi« (Jezernik 2021: 115–174), v katerem je poglobljeno razmišljal o politiki spominjanja na trpljenje vojakov, o spomeniku in simboliki kranjskega Janeza, pa tudi o likovni simboliki balkanskih bojevnikov na nasprotni strani bojne črte.

115 Globočnik, Damir, 2017a: Prizadevanja za postavitve spomenika padlim vojakom v prvi svetovni vojni na Brezjah. *Revija SRP* 25 (131–132): 110–122. Dostopno na: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-246UX5U9/a7a63278-5366-4907-ab9b-ae5bc8f09622/PDF> (6. 11. 2022).

116 Prav tam.

117 Prav tam.

118 Globočnik, Damir, 2012. Spomenika padlim v 1. svetovni vojni v Škofji Loki in Stari Loki. *Loški razgledi* 59 (1): 111–124. Dostopno na: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-Co7PCK1P/d57efofa-9cae-476d-82ce-d1b3223b4060/PDF> (17. 10. 2018); Isti, 2017a. *Likovno in simbolno. Kolektivni spomin Slovencev v likovni umetnosti*. Ljubljana: Slovenska matica.

119 Spomini vojnih veteranov v izpovedih. Prikaz tragične, krivične in absurdne usode mladih slovenskih vojakov v prvi svetovni vojni. Dostopno na: <https://www.delo.si/kultura/knjiga/spomini-vojnih-veteranov.html> (31. 12. 2018).

120 Poleg strokovne literature je pisal tudi prozo. Iz doživljanja v prvi svetovni vojni je napisal odmevno reportažno knjigo *Na krvavih poljanah* (1922, 2008), nato pa se je posvetil pisanju zgodovinske povesti.

Slika 98: Brezje, notranjost romarske cerkve Marije Pomagaj; spominska plošča, vzidana v ostenje prezbitarija in ladje, vsebuje napis: 1914–1918 - VOJNIH GROZOT OTETI KLIČEMO KRALJICO MIRU PADLIM PRI BOGU PLAČILO – SLOVENSKI VOJAKI IZ SVETOVNE VOJNE ZBRANI NA TEM SVETEM MESTU – 31.8.1924 – Al. Vodnik Ljubljana (foto: V. Hazler, 13. 1. 2019).

Zveza bojevnikov je v spomin na začetek velike vojne in na številne padle tovariše ob desetletnici začetka vojne vzdala spominsko ploščo v arkadni lok desne stranske kapele, desno ob prezbitariju cerkve Marije Pomagaj na Brezjah. Plošča ima vklesan datum shoda bojevnikov, in sicer 31. avgust 1924.¹²¹ Od takrat dalje so bojevniki romali na Brezje vsako leto 15. avgusta, na veliki šmaren.

121 Prva svetovna vojna, 90-letnica spominske plošče v baziliki (spletni vir). Citat iz vira: »Zveza bojevnikov je postavila številne spomenike padlim, na Brezjah pa je načrtovala spomenik neznanemu vojaku. Izvedbo načrta je preprečila druga svetovna vojna.«.

Slika 99: Brezje, zunanjščina romarske cerkve Marije Pomagaj, spominska plošča, vzidana na zunanjo zahodno steno južne stranske kapele z besedili V SPOMIN PADLIM VOJAKOM V SVETOVNI VOJNI 1914–1918. Sledijo priimki in imena vojakov iz vasi Brezje (15), Dobro Polje (5) in Noše (2). Na spodnjem okvirju je napis ZEMLJICA TUJA BODI VAM RAHLA. POSTAVILI HVALEŽNI VAŠČANI. L. 1930 (foto: V. Hazler, 3. 3. 2022).

Približno v tistem času so člani Zveze bojevnikov razmišljali o ureditvi parka pred cerkvijo Matere Božje na Brezjah. Tam naj bi stal grob neznanega slovenskega vojaka in se dvigal steber, »iz katerega bo vrela voda kot simbol vrelca ljubezni Marijinega srca, na vrhu stebra pa kip Marije Pomočnice«.¹²²

Na pobudo Zveze bojevnikov so po Sloveniji postavili in vgradili okrog 150 spomenikov in spominskih znamenj.¹²³ Med drugim so nekdanji člani zveze, ki so jo

122 Zveza bojevnikov. Dostopno na: <http://www.marija.si/novice/2014-8-31/305/> (31. 12. 2018).

123 Spomini vojnih veteranov v izpovedih. Prikaz tragične, krivične in absurdne usode mladih slovenskih vojakov v prvi

oblasti ukinile leta 1936, sodelovali pri postavitvi košnice na ljubljanskih Žalah leta 1939.

Zaradi izpostavljanja različnih programskih izhodišč Zveze bojevnikov, katere člani so se bojevali v vrstah avstro-ogrske vojske, torej proti Srbiji in drugim antantnim silam, je v zgodnjih 30. letih prihajalo do napetosti med zvezo in beograjskimi oblastmi, ki so zvezo nazadnje prepovedale. Ta se je nato preimenovala v Združenje borcev Jugoslavije Boj, toda oblasti so ukinile tudi to organizacijo, ker naj bi bila njena dejavnost politično preveč sporna. Zveza bojevnikov je v letih 1931–1936 izdajala glasilo *Bojevnik*, ki je prvo leto (1931) izšlo v treh, naslednje leto v petih, nato v osmih, leta 1934 v enajstih in leta 1935 že v petindvajsetih številkih, kar je oblasti tako zmotilo, da so zvezo postopno prisilile v ukinitve. Tako sta leta 1936 izšli le še dve številki.

Prva številka revije *Bojevnik* je izšla v Ljubljani v soboto, 15. avgusta 1931. Na prvi strani je uredništvo kralju čestitalo zgolj s fotografijo in besedo ob 10. letnici vodenja države, ne da bi omenilo njegovo ime – zgolj prezrta napaka ali pogumni možje (sic!). Zato si velja prebrati besedilo pod kraljevo sliko, kjer je neznani avtor vzneseno zapisal:

V nedeljo, avgusta, bodo hitele naše misli prav posebno v naš Beograd, kjer bo praznoval naš kralj desetletnico, odkar stoji na čelu države in vodi nje usodo.

Naš kralj - junak!

Naš kralj - državnik!

Naš kralj - tolažnik!

Naš kralj - osvajalec src!

In ko se zbirajo trpini iz svetovne vojne, dan pred velikim dogodkom na Brezjah, pošiljaje prvi z vsem srcem in svetim navdušenjem svojemu kralju čestitke ter zagotovilo vdanosti in zvestobe, iz vse duše pa prosijo Vsemogočnega, da naš kralj še dolgo varno, modro in pravično vlada domovini, ki se je rodila iz tisočernih žrtev vojnih grozot.¹²⁴

svetovni vojni. Dostopno na: <https://www.delo.si/kultura/knjiga/spomini-vojnih-veteranov.html> (31. 12. 2018).

124 *Bojevnik* 1 (1), 15. 8. 1931: 1.

Na isti strani časopisa je general Rudolf Maister zapisal:

Mi hočemo med narodi mir, da bi se med sabo laže kulturno, gospodarsko in socialno izpopolnjevali.

Mi hočemo omogočenje složnega, mednarodnega in meddržavnega življenja. Kadar pa bi vendarle kdorsibodi ogrožal naše narodne ali državne meje — takrat pojdemo vsi mi bojevniki naše zveze, stari in mladi, ki so stali ob Soči, ali ob Dravi, prostovoljno in radi tudi v najtrši boj za obrambo svetih pravic našega naroda, naše države in našega kralja.

General Maister.

Zveza bojevnikov, ki je delovala po društvenih načelih in vključevala več odborških skupin po posamičnih območjih takratnega slovenskega ozemlja, ki je pripadalo kraljevini Jugoslaviji, je v prvi polovici 30. let vsaj enkrat na leto organizirala avtobusne izlete na območje nekdanje soške fronte. Glasilo *Bojevnik* je objavljalo fotografije in krajše zapise s teh potovanj ter posnetke s Koroškega, ozemlja zunaj mej takratne kraljevine Jugoslavije.

Poleg tega so objavljali spomine na soško in solunsko fronto, kjer so nekateri bojevniki delovali kot prostovoljci. Časopis je poročal tudi o kulturni dejavnosti območnih skupin, med katerimi je bila posebej v ospredju skupina Ljubljana - Moste, ki je leta 1928 uprizarjala igro Ivana Matičiča *Kalvarija* o doživljajih na fronti; po oceni poročevalca si jo je ogledalo več kot 10 tisoč gledalcev.

Zveza bojevnikov je imela pevski zbor, organizirala je t. i. samopomoč za svoje člane, nekdanje bojne tovariše, ki so težko živeli zaradi invalidnosti in drugih razlogov. Iz objavljenih člankov in notic v časopisu *Bojevnik* je viden njihov strah pred naraščajočim nacizmom v Nemčiji in fašizmom v Italiji, ko so se italijanski rekruti odpravljali v boj v Abesinijo in drugam. Objavili so fotografijo znamenitega Haileja Selassieja I., ki se je pozneje, v 60. letih 20. stoletja, proslavil kot član mednarodnega gibanja neuvršenih držav in reden gost maršala Josipa Broza Tita.

V *Bojevniku* je svoja razmišljanja občasno objavljala tudi general Maister, pogosto pa vojaški kurat Franc Bonač, ki so mu govor na shodu Zveze bojevnikov na

Slika 100: Monošter v Porabju na Madžarskem. Spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni (foto: D. Mukics, 8. 11. 2023).

Slika 101: Straden, trg vrh hriba v jugovzhodni avstrijski Štajerski. Pred samostansko cerkvijo Matere Božje stoji spomenik padlim v prvi in drugi svetovni vojni. Na podstavku je globok relief ležečega ranjenega avstro-ogrskega vojaka in Marije Tolažnice žalostnih z razširjenimi rokami (foto: V. Hazler, 18. 3. 2010).

Brezjah 15. avgusta 1934 zaradi obsežnosti besedila¹²⁵ objavili v dveh številkah *Bojevnika*,¹²⁶ ob tem pa navedali še tretje nadaljevanje, te obljube pa v uredništvu niso izpolnili. Kakor koli, Franc Bonač je imel pri Zvezi bojevnikov najpomembnejšo vlogo, kar je mogoče razbrati tudi iz nekrologa v *Bojevniku*,¹²⁷ ki je bistveno obsežnejši od nekrologa, ki ga je *Bojevnik*

125 Za pojasnilo: besedilo obsega 18.124 znakov s presledki.

126 Po uredniških namigih (Nadaljevanje.) tako na koncu prvega kot drugega nadaljevanja objavljenega govora (*Bojevnik* 4 (9), 15. 9. 1934: 1; *Bojevnik* 4 (10), 15. 10. 1934: 2–3) naj bi se Bonačev govor nadaljeval še v tretji številki *Bojevnika*, a se to ni zgodilo, saj decembrska številka tretjega nadaljevanja ne vsebuje (*Bojevnik* 4 (11–12), 15. 12. 1934).

127 Besedilo obsega 8714 znakov s presledki (*Bojevnik* 5 (2–3), 5. 4. 1935: 6).

objavil ob smrti generala Rudolfa Maistra leto prej,¹²⁸ čeprav je bil tudi Maister pomembna osebnost Zveze bojevnikov oziroma Združenja borcev Jugoslavije Boj.

Nekdanji vojaški kurat Franc Bonač si je močan vpliv pri članstvu Zveze bojevnikov in ugled v javnosti nasploh okreplil z ohranjanjem spomina na padle tovariše ter s spodbujanjem postavljanja javnih spomenikov in znamenj v njihovo čast. S sodelavci je dosegel, da so po slovenskem ozemlju Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev ter poznejše Kraljevine Jugoslavije postavili okrog 150 spomenikov in znamenj v obliki nagrobnikov in spominskih plošč.

128 Besedilo obsega 3204 znakov s presledki (*Bojevnik* 4 (8), 13. 8. 1934: 2).

Njihovo delovanje je obširno predstavljeno v knjigi *Bojevnik*, ki je leta 2014 izšla pod uredništvom Marjete Žebovec. Knjiga je zbirka doživljajskih zgodb vojakov iz časa prve svetovne vojne in po njej. Gre za različno obsežne osebne izpovedi vojakov, ki so doživeli in pretrpeli vse mogoče oblike nečloveškega trpljenja v boju, mrazu in snegu; le nekaj je pripovedi o toplih življenjskih izkušnjah pripovedovalcev in zapisovalcev.

Zveza bojevnikov je s spodbujanjem postavljanja spomenikov in spominskih znamenj sledila podobnim pobudam in dogodkom v številnih evropskih državah. Spomini na vojno so bili za vse preživele zelo boleči. Številni so o vojnih grozotah raje molčali in bi nanje raje pozabili kakor oživljali spomine na nečloveške napore, padle tovariše, ranjence, obolele, invalide in tiste, ki so izgubili razsodnost. Zato je moralo miniti kar nekaj časa, da so se javnost in neposredni udeleženci vojne zavedli dolžnosti, da se padlim in pogrešanim bojnim tovarišem oddolžijo s postavitvijo javnih skupnih spomenikov in znamenj. Tako so sledili prizadevanjem bojnih tovarišev in nasprotnikov iz avstrijskih, nemških, madžarskih, poljskih, hrvaških, italijanskih, francoskih, angleških, srbskih in drugih krajev, kjer so postavljali podobne spomenike.

Prizadevanja Bonača, Hafnerja in njunih sodelavcev so bila tako kot pri podobnih prizadevanjih drugod po Evropi deležna odziva v javnem kulturnem življenju ter predvsem v urejanju in načrtovanju posegov v prostor tako v pokrajini kakor v vaškem, trškem in mestnem okolju. Državne in lokalne oblasti so sodelovale pri (pre)urejanju vojaških grobišč in pokopališč, gradili so kostnice in grobnice, postavljali javne spomenike in na pročelja vidnih stavb (v sodelovanju s svetnimi oblastmi in lokalnim prebivalstvom) nameščali spominske plošče. V Grajski vasi v Spodnji Savinjski dolini je pri postavljanju spomenika v veliki vojni padlim domačinom sodelovala vsa vas. Tako je spomenik tudi zaradi vidne postavitve v središče vasi postal ena najvidnejših prostorskih značilnosti kraja.

Tako so na novo postavljeni spomeniki postajali krajevne znamenitosti ter predmet urejanja prostora in spomeniškovarstvenih zaščitnih ukrepov. Zato so bili nekateri sčasoma vključeni v vsestranske promocijske in predvsem turistične predstavitve krajev.

Njihova motivika se je pojavila in uveljavila na promocijskem gradivu in razglednicah, v zadnjih letih tudi na spletnih straneh, kakor na primer v mestu Wurzen na Saškem v Nemčiji, kjer se je spomenik prve svetovne vojne že med svetovnima vojnama na razglednicah pojavljal kot samostojen motiv ali skupaj z drugimi krajevnimi znamenitostmi. Novim smerem popularnega predstavljanja krajevnih znamenitosti so že pred drugo svetovno vojno sledili tudi pri nas: v Kamniku so izdali razglednico z motivom iz zemlje segajoče roke s križem, znamenito delo akademskega kiparja Borisa Kalina iz leta 1939. Podobnih primerov je bilo še nekaj, na primer v Polenšaku pri Dornavi, kjer so leta 1920 postavili spomenik padlim vojakom, ki so ga iz ne povsem pojasnenih razlogov podrli leta 1937. Je pa spomenik še pred podrtjem ujel fotograf in ga skupaj s panoramsko fotografijo vasi, šole in trgovine predstavil na črno-beli razglednici.

Slika 102: Kostanje na avstrijskem Koroškem, p. c. sv. Martina. Spominska plošča domačinu Sebastijanu Dragašniku, na italijanskem bojišču padlemu vojaku avstro-ogrske vojske, 16. decembra 1917, star je bil 42 let (foto: V. Hazler, 30. 8. 2000).

Spomeniki ob poteh, v bližini cerkva in pokopališč, v parkih in drugod

Spomeniki, ki jih je izklesala vojna

Prve spomenike in znamenja na današnjem slovenskem ozemlju sta postavljali avstro-ogrski in italijanska vojska v letih spopadov na soški fronti, zelo verjetno od druge polovice leta 1915 do oktobra 1917, ko so se boji v 12. soški bitki in s »čudežem pri Kobaridu« prenesli globoko v italijansko zaledje – do reke Piave – in se vsaj v tem delu fronte umirili. V 39 mesecih bojev je ob frontnem zaledju obeh bojujočih se strani nastalo več vidnih spomenikov in celo mavzolej.

Eden takšnih je spomenik tik ob cesti med Bačo pri Modreju in Mostom na Soči, na desnem bregu Idrijce

nasproti vasi Postaja, postavljen ob breg na vznožju hriba Senica (568 m). Spomenik je vraščen ob z gromovjem in gozdom poraščeno brežino, tako da velja za enega naravnemu okolju najbolj prilagojenih kulturnih spomenikov na Slovenskem. Monumentalni spomenik so zgradili avstro-ogrski vojaki leta 1917 in ga posvetili junaškemu boju 15. korpusa avstro-ogrške vojske. Zgrajen je iz betona in kamna ter je kljub starosti in legi tik ob prometni cesti še vedno dobro ohranjen. Obsega širok podstavek s petimi slepimi arkadami, podstavek z mečem in visoko ploščo s konkavno oblikovanim napisom *HIER KAMFTE DAS XV. KORPS.*

Slika 103: Most na Soči, Postaja, betonski spomenik iz leta 1917, posvečen 15. korpusu avstro-ogrške vojske (foto: V. Hazler, 29. 6. 2021).

Slika 104: Most na Soči, betonski spomenik 53. pehotnega polka avstro-ogrške vojske iz leta 1917, stoji tik nad cesto v bližini mostu (foto: V. Hazler, 29. 6. 2021).

Precej manjši spomenik stoji v Mostu na Soči, na desnem bregu Soče in tik nad cesto proti Novi Gorici. Ulit je iz betona in sestavljen iz širokega podstavka, masivne plošče s slabše vidnim napisom KÜCHEN, DES K. u. K INFT. BAUN No. IV/53 in zvonasto zaključenim timpanonom z letnico 1917. Spomenik likovno dopolnjuje pet krogel, dve večji na podstavku in tri ob timpanonu.

Spomenike in različna, tudi v skale vklesana znamenja so ob soški fronti postavljali tudi Italijani. Na Vodicach pri Grgarskih Ravnah sta na okrog 652 m visoki vzpetini blizu drug drugemu ohranjena spomenik in mavzolej. Med letoma 1916 in 1917 izklesan spomenik iz sivga apnenca z valjastim podstavkom in krilatim orlom na vrhu je visok več kot 4 m in je posvečen alpinskim bataljonom Monte Levana, Aosta in Val Toce, ki so se v srditih spopadih borili na Vodicach. Ob njem je nekoliko višje postavljen in okrog 5 m visok mavzolej,

pozidan v obliki čokatega valja iz blokov krškega kamna. Nanj je na šestih valjastih stebričkih nameščen kamnit obroč z vklesanim napisom: VODICE ` LA PATRIA ` AL ` GENERALI ` PRINCIPE ` MAURIZIO ` GONZAGA ` . Z jugozahodne strani se pravokotna enokrilna vrata odpirajo v jedrni del mavzoleja. Kupolasto oblikovana notranjost z osrednjo in s kamnito ploščo prekrito predvideno grobnico ima stene v celoti obdane z mozaikom z motivi več lovorovih vencev, imeni krajev in datumi na sredini. Tu naj bi se bojeval italijanski general Maurizio Ferrante Gonzaga (1861–1938). Prav v njegovo čast so leta 1938 postavili ta mavzolej, ki pa ni dokončan in nikoli ni služil prvotnemu namenu, saj je general umrl v času, ko se je že razplamtevala druga svetovna vojna in je bila pozornost vojaških oblasti preusmerjena drugam. Kljub temu sta oba spomenika dobro ohranjena in tudi obiskovana, pa čeprav do njiju vodi cesta z nešteti prečnimi jarki.

Slika 105: Vodice pri Grgarskih Ravnah, italijanski spomenik alpinskim bataljonom, zgrajen med letoma 1915 in 1917 (foto: V. Hazler, 9. 7. 2021).

Slika 106: Vodice pri Grgarskih Ravnah, mavzolej v čast italijanskemu generalu Mauriziju Ferranteju Gonzagi, zgrajen v letih 1915–1917 (foto: V. Hazler, 9. 7. 2021).

Slika 107: V Grgarskih Ravnah je vaška cesta speljana skozi dva dela monumentalnega vodnjaka Princese Marije-Ane pl. Parmске, ki so ga avstro-ogrski vojaki skupaj s kapelo Marije Božje (desno ob brežini) zgradili večinoma iz kamna leta 1916 (foto: V. Hazler, 19. 6. 2021).

Vzhodno od Vodice ležijo Grgarske Ravne, kjer gručasto vas sooblikuje viden kamnoseški pomnik prve svetovne vojne.¹²⁹ Tik pod vasjo je veliko vodno zajetje, ki obsega kamnito korito in v loku postavljeni klopi z nasloni, ki se skleneta s ploščatim zidcem na vsaki strani. Nad koritom sta v polkrožno zaključeno nišo vgrajeni plošča z napisom: PRINZESSIN MARIE ANNA V. PARMA BRUNNEN ter plošča z letnicama 1915 in 1916. Od vodnega zajetja so pod cesto speljane cevi do kamnitega pročelja vodnega zajetja, na njegovem osrednjem delu pa so še vidni sledovi napisa, ki se glasi IM KRIEGE GEGEN ITALIEN 1916; sporoča čas nastanka tega velikega vodnega in vojaškega znamenja in nasprotnika avstro-ogrskih vojakov. Ta del vodnega zajetja ima ob straneh iz kamna pozidana stebra v obliki obeliska z zvonici podobnim zaključkom. Sredi tega dela vodnjaka je

na polkrožno izbočenem zidcu nameščena ščitasto oblikovana plošča iz rdečkastega kamna, ki so jo v zmagoslavnem zanosu naknadno vgradili italijanski vojaki med prodiranjem proti Banjski planoti. Na plošči je vklesan napis: La 7. Colonna Tenentecolonnello Vallo La 5. Colonna Maggiore Casatti vittoriosamente confarmandosi 24 – 8 – 1917.

Desno oziroma vzhodno od vodnega zajetja stoji iz kamna zidana kapela, ki sloni na brežini tik ob stanovanjski hiši. Kapelo Matere Božje, v kateri je med vojno občasno potekalo katoliško bogoslužje, so avstro-ogrski vojaki sezidali sočasno z vodnim zajetjem.

¹²⁹ Grgarske Ravne – avstro-ogrski vodnjak v Grgarskih Ravnah. Dostopno na: <http://register.prohereditate.com/sl/object/A0196/> (18. 11. 2018).

Vojna je končana – prihaja čas spominov

V prostoru vidne sledi delovanja ali zgolj simbolnega ohranjanja spomina nanj so se v veliki meri prenesle globoko v frontno zaledje, na ozemlje večjega dela današnje Slovenije, zato si velja z nekaj primeri ogledati tudi te pojave. V zaledju fronte so sledili pobudam postavljanja spomenikov in znamenj, posebej v povojnem času okrevanja, celjenja vojnih ran, ko so ljudje ob podpori in spodbudah Zveze bojevnikov vendarle zmogli toliko poguma in predvsem gmotne moči, da so v več kot 250 krajih zbrali toliko sredstev in volje, da so začeli postavljati spomenike in znamenja ter se tudi tako poklonili padlim in pogrešanim tovarišem, ki so življe-nje izgubili na številnih evropskih bojiščih.

Kmalu po končani vojni so župnije in občine ob izdatni pomoči krajanov začele postavljati znamenja

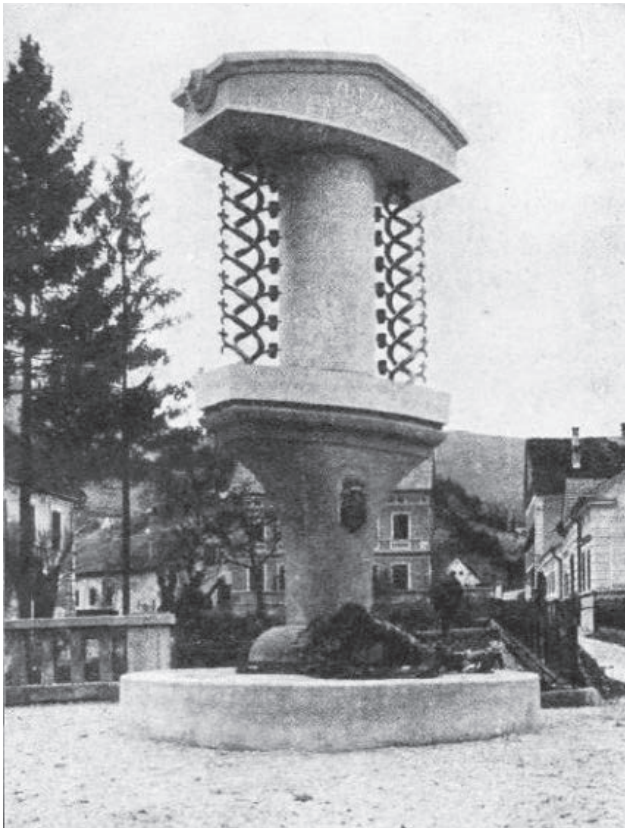
padlim in pogrešanim rojakom. Med prvimi so spomenik pred cerkvijo sv. Marjete postavili v Bohinjski Beli. Po načrtih arhitekta Ivana Vurnika so ga zgradili med letoma 1920 in 1922. Spomenik stoji na šeststranem betonskem podstavku s kamnito ploščo, nanjo pa je postavljen tristrani kamniti obelisk s po dvema enako oblikovanima stranicama, v katerih je vklesanih dvanajst niš za okrasno, zadnja leta večinoma plastično cvetje. Na eni izmed ploskev je zgoraj napis IZ LET 1914 DO 1918, na drugi ŽRTVAM KUGE + LAKOTE + VOJNE, pod njima pa so priimki, imena in datumi smrti vojakov. Na strani, ki je obrnjena proti cerkvi, je vklesan napis POSTAVILI FARANI BOH. BELE. Sledijo niše z imeni vojakov, ki so padli leta 1914, in vojaka, ki je doma podlegel (domnevno) vojnim ranam 8. 10. 1920. Kasneje so dodali napis SPOMINU VOJAKOV JUGOSLOV. VOJSKE, ki so umrli v Zaječarju (1924), Bitoli (1926) in Nišu (1929). Na vrh spomenika je pritrjen kovinski ornament v obliki treh križcev.

Slika 108: Bohinjska Bela, fotografija Vurnikovega spomenika, posneta ob svečanem odkritju leta 1922 (foto: neznani avtor, fotografijo posređoval Janez Bogataj).

Slika 109: Bohinjska Bela. Spomenik padlim vojakom v avstro-ogrski vojski, ki so ga postavili leta 1922 po načrtih arhitekta Ivana Vurnika (foto: V. Hazler, 3. 3. 2022).

Slika 110: Trbovlje, spomenik padlim domačinom v prvi svetovni vojni iz leta 1922 so postavili po načrtih arhitekta Ivana Vurnika. V drugi svetovni vojni so ga Nemci predelali (foto: Dom in svet 40 (1), 1. 1. 1927: 1).¹³¹

Leta 1922 so spomenik padlim v vojni postavili v Trbovljah. V drugi svetovni vojni so ga Nemci predelali, po vojni pa so ga oblasti podrle in ostanke po načrtih P. Trpina leta 1952 uporabile za spomenik padlim borcem, talcem in taboriščnikom ter ga postavile pred cerkvijo sv. Jakoba v Dolu pri Hrastniku. Od prvotnega spomenika se je ohranil le osrednji kamniti steber. Leta 2000 so krajevne oblasti dodatno preuredile spomenik in njegovo neposredno okolico.¹³⁰

¹³⁰ Dol pri Hrastniku – spomenik NOB. Dostopno na: <http://spomeniki.blogspot.com/2012/05/dol-pri-hrastniku-spomenik-nob.html> (5. 6. 2022).

¹³¹ Vurnik, Ivan (1884–1971). Slovenski biografski leksikon. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/osebja/sbi828088/> (13. 7. 2023).

Slika 111: Dol pri Hrastniku. Spomenik NOB iz leta 1952, za katerega so uporabili dele (domnevno steber) v začetku druge svetovne vojne v Trbovljah podrtega Vurnikovega spomenika posvečenega padlim domačinom v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 12. 7. 2023).

V Zgornjih Gorjah so spomenik padlim vojakom leta 1923 na pobudo vojnih invalidov postavili na osrednje vaško križišče in le lučaj od župnijske cerkve sv. Jurija. Spomenik je zasnovan v obliki položnih in pokončnih kvadrov ter simetrično razporejenih betonskih granat. Spodaj ga obdajajo štiri velike in z verigami povezane granate, na vrhu pa so postavljene štiri manjše in ena velika granata, kar kaže na izrazito vojaški značaj spomenika. Spodaj so v ploščato betonsko ostenje vgrajene marmorne plošče s priimki in imeni padlih vojakov. Na čelni strani je zgoraj napis: spomin padlim vojakom občine Gorje, sledijo priimki in imena po krajih, nato letnici 1914 in 1918, povsem spodaj pa stana na razširjenem podstavku vgrajena kamnita plošča s priimki in imeni vojakov ter napis *Postavljeno dne 9. 9.*

1923.¹³² Posebnost tega spomenika so okrajšave krajev in imen vojakov.¹³³ Po dosegljivih podatkih naj bi spomenik izdelal kamnosek Franc Cengle iz Radovljice, ki je izklesal tudi spomenik v Dovjem pri Mojstrani.

Slika 112: Središče vasi Zgornje Gorje s spomenikom padlim v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 13. 1. 2019).

Postavljanje spomenikov in znamenj je vsakokrat spodbudilo odzivanje krajevnega prebivalstva, o čemer se je ohranilo raznovrstno pisno in slikovno gradivo, ponekod tudi ustno izročilo. Nekateri odmevnejši dogodki so bili zapisani v časopisju, zlasti če je bil novinar domačin ali poznavalec krajevnega dogajanja.

132 Postavljeno domačinom iz vasi (zapisi krajev po vrstnem redu od leve proti desni): Z. Gorje, Sp. Gorje, Zg. in Sp. Laze, Grabče, Poljšica, Višelnica, Mevkuš, Krnica, Grabče, Podhom, Dobrava, Zasip, Zg. in Sp. Greben, Krnica.

133 Arzenal. Spomeniki 1. svetovne vojne. Ljubljana: Filozofski inštitut ZRC SAZU in Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2018. Dostopno na: <http://www.arzenal.si/sobe/zbirke/spomeniki> (26. 9. 2018).

Takšne pozornosti sta bila deležna postavitve spomenika padlim v veliki vojni v Grajski vasi leta 1924 in njegovo svečano odkritje, o čemer je poročal časnik *Jutro* (B. p., Grobovi tulijo, 5–6).¹³⁴ Domnevni pisec naj bi bil Stanko Virant, dolgoletni novinar in urednik omenjenega časopisa, sicer domačin iz sosednje vasi Gomilsko.

Spomenik padlim vojakom domačinom v Grajski vasi sodi med najbolj unikatne samostojno stoječe spomenike prve svetovne vojne. Okrog 4 m visok spomenik stoji v središču vasi, na južni strani severno–južno postavljene podružnične cerkve sv. Krištofa. S cerkvijo in okoliškimi domačijami soustvarja eno naj-slikovitejših gručastih vasi na Slovenskem s še vedno živahno živinorejsko in hmeljarsko dejavnostjo. Zdi se, da se središčna zasnova vasi kaže tudi v zgledni medsebojni pomoči in sodelovanju vaščanov tudi pri najzahtevnejših nalogah, kakršna je bila le slabih šest let po veliki vojni postavitve spomenika padlim sovaščanom. Krajski so kmalu po vojni ustanovili odbor za postavitve spomenika, katerega namen je bil tako zahvalni – za srečno vrnitev iz vojne – kakor tudi izraz spoštovanja do padlih sovaščanom. Vlogo predsednika in blagajnika pripravljalnega odbora je prevzel posestnik Jernej Kunst, ki je vse od začetnih priprav do svečanega odkritja vodil postavitve spomenika. Načrt zanj je izdelal zidarski mojster Ivan Basle (po nekaterih virih Vasle), ki si je spomenik zamislil v obliki trikotnega stebra, vrh katerega je postavil odprto tristrano lopo z betonsko streho in križem na vrhu. V odprto trikotno lopo so na vrhu postavili lesen kip sv. Martina in berača, ki ga je izdelal celjski kipar Miloš Hohnjec. V trikotni spodnji del spomenika so vgrajene marmorne plošče, ki jih je izdelala Kamnoseška družba iz Celja. Na ploščah je trikrat deljen napis SPOMIN PADLIM VOJAKOM in na vseh treh straneh letnici 1914–1919, nato pa na vsaki strani še tri plošče iz temnega marmorja z vklesanimi devetimi priimki in imeni ter letnicami rojstva in smrti padlih vojakov. Najmlajši med njimi je umrl star 21, najstarejši pa 40 let. Modele za betonske odlitke posameznih členov spomenika je izdelal Martin Rajovec, tako da so lahko

134 B. n. a. 1924. Grobovi tulijo ... *Jutro* 5 (258), 1. 11.: 5–6. Dostopno na: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-EZ1L-DWMM/5ad776ec-38c5-4c51-a0f9-6c402e131f77/PDF> (13. 8. 2022).

Slika 113: Grajska vas, spomenik padlim v prvi svetovni vojni iz leta 1924 pri podružnični cerkvi sv. Krištofa, leta 1976 (foto: V. Hazler, 1976).

spomenik sestavljali postopoma, po kosih. Ob vogalih trikotnega spomenika so v določeni razdalji postavljene tri granate. Vaščani so ta imenitni spomenik pred leti obnovili ter odprto tristrano lopo z Martinovim in beračevim kipcem zaščitili s prozornim pleksisteklom.

O pomenu spomenika in njegovi zadnji obnovi je objavljen pregledni članek »Grobovi tulijo ...« Marije Rančigaj v glasilu Kulturnega društva Gomilsko *Detel'ca* – naslov je deloma povzet po Virantovem članku iz leta 1924 (Rančigaj 2002: 17–19). V zanimivem članku je avtorica podrobno predstavila vse okoliščine nastajanja in graditve spomenika ter navedla številne podatke, ki jih je zbrala med domačini in v Zgodovinskem arhivu Celje. Opisala je tudi dogodek odtujitve ene izmed treh železnih granat, ki so jih julija 1924 ulili v Jeklarni na Ravnah za 1435 dinarjev. Pred leti so neznanci eno granato izmaknili, kar je okrnilo pričevalnost spomenika – ustrezna zamenjava granate je v

Slika 114: Grajska vas, spomenik padlim v prvi svetovni vojni iz leta 1924 pri podružnični cerkvi sv. Krištofa, leta 2018 (foto: V. Hazler, 29. 9. 2018).

teku. O dogajanju je avtorica še zapisala: »Pogovarjala sem se tudi z g. Milanom Sušakom, ki se je potrudil in nabavil nadomestno granato iz soške fronte, ki je sicer potrebna precejšnje preнове. Žal pa nima popolnoma enakih dimenzij, saj je izhajala iz italijanske, ne avstrijske strani, njen premer pa je za 2 cm manjši« (Rančigaj 2002: 18–19).

Glede na stanje spomenika leta 1976 je današnja obnovljena podoba bistveno boljše od takratne. Obnovljen je v celoti, prav tako njegova okolica in manjši park okrog cerkve. Toda spomenik ima vendarle nepotrebno pridobitev, ki občutno krni celovitost njegove podobe – zastrtje podob sv. Martina in berača s prozornim pleksisteklom. Seveda kaže pritrditi skrbi vaščanov za kipa in spomenik, toda zaradi zaščite sta figuri na fotografijah slabše vidni – zaradi bleščanja stekla, še posebej ob sončnih dneh. Takšni zaščitni ukrepi lahko povzročijo nasprotno učinke in tudi nejevoljo.

Slika 115: Dovje, spomenik padlim vojakom (foto: neznani avtor, fotografijo posredoval Janez Bogataj).

Spomenik dovškim avstro-ogrskim vojakom je postavljen na ploščad s tristrano betonsko ograjo, do koder so s ceste speljane štiri stopnice. Sestavljen je iz različno velikih betonskih kvadrov, ki tvorijo kompozicijo stopničasto rastočega spomenika, vrh katerega je postavljen dober meter visok kip avstro-ogrskega vojaka, ki pred seboj drži puško in se z obema rokama naslanja na cev. Na vsaki strani spomenika sta na stopničasta podstavka postavljeni betonski granati, pred samim spomenikom pa je novejše betonsko korito za cvetje. V osnovno pokončno ploščo spomenika je vgrajena plošča iz črnega marmorja, na kateri so vklesani priimki in imena padlih vojakov tamkajšnje župnije. Vrh plošče je na stopničasti podstavku vklesan napis: 1914 + 1918 V SPOMIN PADLIM IN UMRLIM VOJAKOM OBČINE DOVJE – MOJSTRANA. Ob imenih vojakov so zapisana tudi okrajšana imena krajev, od koder so bili vojaki doma. Na betonski okvir okrog plošče je

Slika 116: Dovje, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni ob cesti vzhodno od župnijske cerkve sv. Mihaela (foto: V. Hazler, 6. 6. 2011).

vzidanih 28 v porcelan vgrajenih fotografij vojakov (na povsem spodnji sta skupaj upodobljena dva). V spodnjem delu napisne plošče so zapisani verzi:

*Minuli so boji, minulo trpljenje,
Za dom svoj preljubi smo dali življenje.
Zdaj širom sveta naša trupla trohne,
A gor nad oblaki spet združimo se.¹³⁵*

Spomenik je izdelal kamnosek Franc Cengle iz Radovljice. V noči med 23. in 24. septembrom 1938 so ga neznanci močno poškodovali (Globočnik 2015: 162–169), nato je bil saniran, pred leti pa je bil deležen še zglede obnovne.

¹³⁵ Arzenal. Spomeniki 1. svetovne vojne. Ljubljana: Filozofski inštitut ZRC SAZU in Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2018. Dostopno na: <http://www.arzenal.si/sobe/zbirke/spomeniki> (26. 9. 2018).

Slika 117: Borovnica, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni iz leta 1926. Pred leti so v času obnove spomenika v medaljon vrh spomenika vklesali grb današnje občine Borovnica (foto: V. Hazler, 12. 2. 2022).

Le leto za Dovžani so spomenik svojim padlim sinovom tik ob cerkvi sv. Marjete postavili Borovničani. Izrazito členjen spomenik v obliki oltarne monštrance je delo arhitekta Otona Grebena in kamnoseka Karla Novaka¹³⁶ iz takratnega Št. Vida nad Ljubljano.¹³⁷ Spomenik so svečano odkrili leta 1926, o čemer priča vklešana letnica na njegovem podstavku. Poleg kamnoseškega mojstrstva se malce pozornejše opazovalčevo oko ustavi na medaljonu na vrhu spomenika, ki je zasnovan v obliki navojnice, ob katero so levo in desno

¹³⁶ Karel Novak (4. 11. 1880–1. 5. 1947) je bil izvrsten kipar. Bil je povsem gluhi in v nesreči ga je povozil vlak. Njegovi pranečaki še hranijo pomemben del dokumentacije o družinski kamnoseški dejavnosti, ki je bila do konca druge svetovne vojne ena izmed številnih obrtniških dejavnosti v Šentvidu.

¹³⁷ Borovnica – Spomenik padlim v prvi svetovni vojni. Dostopno na: <http://spomeniki.blogspot.com/2014/10/borovnica-spomenik-padlim-v-prvi.html> (15. 9. 2018).

Slika 118: Preska pri Medvodah, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 25. 10. 2021).

ter zgoraj dodani trije valjčki, medtem ko so okroglemu osrednjemu polju medaljona (domnevno) ob obnovi spomenika pred leti dodali okrogel plošček z grbom občine Borovnica (sic!).¹³⁸

Istega leta kot v Borovnici so spomenik padlim v prvi svetovni vojni postavili v Preski pri Medvodah, in sicer na pokopališču pod cerkvijo sv. Janeza Krstnika. Postavili so ga leta 1926, izdelal pa ga je Lojze Dolinar,

¹³⁸ Izdelavo spomenikov padlim vojakom v prvi svetovni vojni so strankam ponujali tudi drugi kamnoseki, med njimi Franjo Kunovar, ki je v glasilu *Bojevnik* 1 (1), 15. 8. 1931: 11, objavil naslednji promocijski oglas: »KAMNOSEŠKO IN KIPARSKO PODJETJE. FRANJO KUNOVAR LJUBLJANA POKOPALIŠČE SV. KRIŽ. izvršuje spomenike padlim vojakom, nagrobne in javne spomenike, grobnice itd. iz vsakovrstnega najlepšega kamena. Ker podjetje lahko konkurira z vsemi ostalimi tvrdkami, upamo, da se boste brez nadaljnje obrnili nanj.«

Slika 119: Lukovica pri Domžalah, sredi Starega trga stoji spomenik padlih v prvi svetovni vojni iz leta 1926 (foto: V. Hazler, 29. 11. 2018).

Slika 120: Polzela, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni iz leta 1927 stoji ob cesti in pred cerkvijo sv. Marjete (foto: V. Hazler, 29. 11. 2019).

eden najvidnejših kiparjev prve polovice 20. stoletja.¹³⁹ Sestavljajo ga dve stopnici podstavka, masiven pokončen kvadrast steber in širši podstavek s kipom kleččega vojaka.¹⁴⁰ Vojak ima levo nogo upognjeno, z desno kleči na podstavku, v desnici drži puško, levico pa ima položeno na skrčeno nogo. Je razoglav, glavo ima upognjeno v levo proti tlom kot izraz žalovanja za preminulimi tovariši. Na čelni strani spomenika je na podstavku vklesana letnica 1914 + 1918, pod njo pa je na čelni ploskvi kvadra besedilo V SPOMIN ŽRTVAM SVETOVNE VOJNE ŽUPNIJE PRESKA. Na hrbtni strani piše: POSTAVILI PRESKI ŽUPLJANI I. 1926, na bočnih

139 Kipar Lojze Dolinar (19. 4. 1893, Ljubljana–9. 9. 1970, Ičiči, Hrvatska) je med drugim avtor spomenika na Polzeli. Njegovo umetniško delo je med prvimi raziskovala Špelca Čopič.

140 Medvode – Spomenik padlim med prvo svetovno vojno v Preski. Dostopno na: <https://spomeniki.blogspot.com/2015/12/medvode-spomenik-padlim-med-prvo.html?m=1> (31. 10. 2018).

ploskvah pa so vklesana imena vojakov iz vasi Preska, Vaše (pod levim bokom kipa), Golo Brdo, Goričane, Seničica in Žlebe (pod desnim bokom kipa).

V povsem drugačnem okolju je dobil mesto spomenik padlim v prvi svetovni vojni v Lukovici pri Domžalah. Tržani so ga leta 1926¹⁴¹ postavili v središče razsežnega in rahlo padajočega Starega trga, tako da je postal osrednja dominantna prostora. Okrog 6 m visok spomenik sestavljajo dve stopnici, en masiven in en ožji kvadrasti podstavek nad njim ter visok jonski steber s kipom Brezmadežne Marije z rahlo razširjenima rokama. Marija stoji na polkrogli in z desnim stopalom pritiska na zmajev vrat. Osrednje polje podstavka jonskega stebra je zapolnjeno z napisom: CESARICI ELIZABETI V HVALEŽEN SPOMIN, sledi marmorna plošča z grbom, pod njim pa letnica

141 Spodaj v desnem vogalu spomenika je datum 4. VII. 1926.

Slika 121: Črnuče pri Ljubljani, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni pred cerkvijo sv. Simona in Juda Tadeja leta 1927 (foto: neznani avtor, fotografijo posredoval Janez Bogataj).

v rimskih številkah MDCCCXCIX. Na štirih pravokotnih poljih podstavka so naslednji napisi: na čelni strani SOOBČANOM ŽRTVAM SVETOVNE VOJNE V TRAJEN SPOMIN OBČINA LUKOVICA, na desni so navedeni priimki in imena padlih vojakov iz trga Lukovica, vasi Podpeč in Znojilo, na hrbtni strani spomenika sta letnici 1914 in 1918 ter lovorov venec, na levi pa je navedenih 16 priimkov in imen padlih vojakov iz vasi Prapreče in Čeplje.

Po zasnovi poseben je tudi spomenik na Polzeli v Spodnji Savinjski dolini, saj je na visokem kvadratnem podstavku upodobljen lev, oprt na sprednji šapi in z izrazito raztegnjenim trupom. Spomenik stoji med cesto in župnijsko cerkvijo sv. Marjete ter je posvečen v prvi svetovni vojni padlim domačinom, ki so se kot avstro-ogrski vojaki borili na različnih evropskih bojiščih. Odkrili so ga leta 1927. Visok kamnit podstavek je izdelal ljubljanski gospodarstvenik in

Slika 122: Črnuče pri Ljubljani, spomenik leta 2019 (foto: V. Hazler, 9. 1. 2019).

kamnosek Alojzij Vodnik (1868–1939), kip leva pa kipar Lojze Dolinar.¹⁴² Kip še danes velja za edino celopostavno figuro leva na Slovenskem, saj so vsi drugi upodobljeni reliefno, kot na primer v Bistri, na Brezjah in v Kovorju. V konkavno vgrajene ploskve podstavka so vklesani pozlačeni priimki in imena padlih vojakov iz Polzele, Podvina, Brega in Orle vasi, na strani, obrnjeni proti cesti, pa so besedila: POLZELA SPOMENIK V SVETOVNI VOJNI 1914–1918 PADLIH VOJAKOV OBČINE POLZELA, pod njim ODPRL BOM VAŠE GROBOVE IN VAS BOM IZPELJAL IZ VAŠIH JAM IN VAS POPELJEM V DEŽELO IZRAELOVO ECEH 3.7.12 in povsem spodaj LOJZE DOLINAR LJUBLJANA ALOJZ VODNIK 1927.

¹⁴² Polzela – Spomenik padlim v prvi svetovni vojni. Dostopno na: <http://giskd2s.situla.org/rkd/Opis.asp?Esd=10459> (11. 2. 2019).

Slika 123: Vodice, spomenik (povsem levo), kapelica in cerkev sv. Marjete (foto: V. Hazler, 7. 1. 2019).

K načrtovanju spomenikov prve svetovne vojne so v 20. letih pomembno prispevali tudi takrat že ugledni arhitekti, še posebej Ivan Vurnik¹⁴³ in Jože Plečnik. Vurnik je ustvarjalnost dokazal vsaj v treh primerih, in sicer pri načrtovanju spomenika v Črnučah pri Ljubljani, Vodicach na Gorenjskem in Srednji vasi v Bohinju.

V Črnučah pri Ljubljani stoji spomenik pred župnijsko cerkvijo sv. Simona in Juda Tadeja, postavljen leta 1927. Zasnovan je v obliki kretskega stebra z močnim valjastim kapitelom, jonskimi valovnicami in dodanimi križci povsem na vrhu.¹⁴⁴ Pod kapitelom je vgrajen

¹⁴³ Ivan Vurnik. Pogled osebnosti – Likovna umetnost v prostoru mesta. Dostopno na: <http://www.mariborart.si/osebnost/-/article-display/ivan-vurnik> (6. 12. 2018).

¹⁴⁴ Ljubljana – Spomenik pri cerkvi Simona in Juda Tadeja v Črnučah. Dostopno na: <http://spomeniki.blogspot.com/2014/06/ljubljana-spomenik-pri-cerkvi-simona-in.html> (3. 1. 2019).

Slika 124: Srednja vas v Bohinju, spomenik padlim v prvi svetovni vojni s slopnima znamenjema ob pokopališkem zidu pri cerkvi sv. Martina (foto: V. Hazler, 13. 1. 2019).

kovinski obroč s štirimi laternami, pod njim pa je napis ŽRTVAM KUGE IN LAKOTE IZ LET 1914–1918. Na treh straneh kapitela je v počrtnjenih črkah vklesanih 34 priimkov in imen padlih vojakov z letnicami rojstva in smrti. To so bili domačini iz vasi Črnuče, Gmajna, Prod, Nadgorica, Podboršt, Dobrova in Ježa. Najmlajši padli je bil star 19 let, najstarejši 40.

Današnja podoba spomenika v primerjavi s prvotno podobo, ob svečanem odkritju spomenika leta 1927, je bistveno drugačna, siromašnejša. Razlog je v previsokem nasutju zemljišča okrog spomenika in vse do cerkve. Prvotno je bilo okoliško zemljišče nižje za približno stopnico in pol, torej kar okrog 20 cm, zato je bil videz spomenika drugačen. Bil je dvignjen nad okolico, dvojni betonski obroč z železnimi palicami in domnevno verigo ter okrasno gredico pa mu je dajal slovesnejši videz, kot ga ima danes. Zelo verjetno je, da prvotne črke besedila in imen vojakov sprva niso

Slika 125: Mengeš, spomenik padlim vojakom iz leta 1927. V zgornjem delu spomenika je vklesan relief vojaških simbolov (foto: V. Hazler, 18. 2. 2022).

bile črne, temveč svetlejše, verjetno pozlačene. Kaže, da te spremembe ne motijo nikogar, saj se starejši Črnučani ne spomnijo več prvotne podobe spomenika. Na podlagi starih fotografij bi pričakovali ustrezno ukrepanje konservatorjev oziroma Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

V Vodicach na južnem robu Kranjskega polja so spomenik padlim vojakom postavili leta 1927 ob cesti, nasproti župnijske cerkve sv. Marjete. Zasnoval ga je arhitekt Ivan Vurnik z več različnimi likovnimi prvinami, ki se zlivajo v obeliskasto stebrno podobo, postavljeno na širok kvadratast podstavek; sledita členjen okvir in osrednji kvader z vklesanimi priimki in imeni vojakov ter imeni njihovih rojstnih vasi. Sledi navzdol obrnjena prisekana piramida z nišami ter napisom na treh straneh: 1914 ŽRTVAM 1918 in nazadnje valjast stebrič s kroglo s konkavno vklesanimi križi. Na treh straneh osrednjega kvadra so vklesani priimki in imena

Slika 126: Ljubljana, Hrvaški trg s spomenikom padlim vojakom v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 30. 4. 2023).

72 padlih vojakov iz vasi Bukovica, Golo, Koseze-Kot, Skaručna, Dobruša, Polje, Repnje, Potok, Selo, Šinkov Turn, Utik, Vesca, Vodice in Vojsko. Spomenik je visok več kot 3 m in oblikovno spominja na spomenike prve svetovne vojne v krajih Gaj nad Mariborom (Sv. Križ pri Mariboru), Leskovec pri Krškem (1928) in Studenec pri Sevnici.

Tretji spomenik padlim v prvi svetovni vojni, zgrajen po Vurnikovih načrtih, stoji na pokopališču pri župnijski cerkvi sv. Martina v Srednji vasi v Bohinju. Iz gladko obdelanega kamna izdelan spomenik naj bi zgradili leta 1927¹⁴⁵ oziroma 1929, kakor letnici navajata različna spletna vira.¹⁴⁶ Več kot 3 m visok

145 Ivan Vurnik. Pogled osebnosti – Likovna umetnost v prostoru mesta. Dostopno na: <http://www.mariborart.si/osebnost/-/article-display/ivan-vurnik> (6. 12. 2018).

146 Seznam dediščine prve svetovne vojne, vključene v register nepremične kulturne dediščine. Dostopno na: <http://>

spomenik je postavljen ob pokopališki zid in je poseben, saj spominja na visoko privzdignjeno kapelico z nišo, v katero je vgrajena ozka marmorna plošča iz dveh delov z vklesanimi 82 priimki in imeni padlih vojakov, kraji, hišnimi številkami, okrajšanimi letnicami njihovega rojstva in smrti ter vasmi njihovega domovanja (Srednja vas, Stara Fužina, Češnjica, Studor, Jereka, Podjelje, Polje in Laški Rovt). Ta del Bohinja je utrpel veliko izgubo mladih fantov, saj so kar štiri družine izgubile po dva sinova. Nad ploščo sta vgrajena železna mreža z osmimi zvezdami in kristusov monogram IHS. Na levi strani ozkega pročelja je v kamen vklesano posvetilo ŽRTVAM SVETOVNE VOJNE 1914–1918 FARANI. Spomenik je delo kamnoseka Alojza Vurnika iz Radovljice.¹⁴⁷

V manj kot desetletju po veliki vojni so spomenik padlim vojakom dobili tudi v Ljubljani na Hrvaškem trgu, na zahodni strani pred župnijsko cerkvijo sv. Petra. Leta 1927 je spomenik izdelal Vladimir Šubic,¹⁴⁸ v letih 1938–1939 pa so ga po načrtih arhitekta Jožeta Plečnika prenesli slab lučaj proti severu, v preurejeni Hrvaški park, ki ga je prvotno uredil mestni vrtnar Anton Lap, v času predstavitve spomenika pa posodobil Jože Plečnik. Leta 2009 so spomenik razglasili za kulturni spomenik državnega pomena, ker velja za eno pomembnejših Plečnikovih del. Spomenik je zasnovan kot ok. 5 m visok obelisk, ograjen je z visoko kovano ograjo, ob njem pa so postavljeni še štirje pokončni kamniti kvadri z razširjenim podstavkom in poudarjeno zgornjo ploskvijo.¹⁴⁹ Hrvaški trg sodi med manj poznane parke v Ljubljani; ime je dobil v zahvalo, ker so v Zagrebu eno izmed ulic poimenovali Slovenska ulica.

www.potmiru.si/unesco/Seznam_vojaskih_pokopalisc_in_kostnic_2017.pdf (4. 12. 2018).

147 Arzenal. Spomeniki 1. svetovne vojne. Ljubljana: Filozofski inštitut ZRC SAZU in Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2018. Dostopno na: <http://www.arzenal.si/sobe/zbirke/spomeniki> (26. 9. 2018).

148 Ljubljana, Spomenik žrtvam prve svetovne vojne na Hrvaškem trgu. Dostopno na: <http://spomeniki.blogspot.com/2014/05/ljubljana-spomenik-zrtvam-prve-svetovne.html> (12. 11. 2018).

149 Ljubljanske ulice, Hrvaški trg. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042752080> (12. 11. 2018).

V Šmartnem ob Paki stoji eden likovno najbolj domiselnih spomenikov prve svetovne vojne na Slovenskem, saj poleg kipa vojaka vsebuje vrsto okrasja in členitve, ki so bile sicer pomembna sestavina najprestižnejših nagrobnikov začetka 20. stoletja. Stoji med pokopališčem in župnijsko cerkvijo sv. Martina. Načrt zanj ter izvedba med letoma 1925 in 1927 sta bila zaupana ljubljanskemu kamnoseku Vinku Čamerniku,¹⁵⁰ ki je s tem delom dokazal kamnoseške in kiparske veščine. Spomenik je zasnovan iz stopničastega tristranega in močno členjenega obeliska, na njegovem vrhu je lik vojaka s čelado na glavi in puško v desnici, naslonjeno na tla, v levici pa drži lovorov venec, simbol zmage. V srednjem delu spomenika so na treh straneh v secesijsko oblikovanih črkah vklesana evropska bojišča, kjer so se borili in umirali možje in fantje šmartinske fare, in sicer Grodek-Verdun, Assiero-Assiago-Przemisl in Sv. Gora pri Gorici-Doberdob, pod njimi pa so vgrajene plošče iz črnega marmorja z vklesanimi in pozlačenimi imeni in priimki 63 padlih vojakov, z letnicami rojstva in datumi smrti. Na čelni strani spomenika je pod seznamom padlih vgrajena manjša marmorna plošča V svetovni vojni padlim in umrlim žrtvam! Osrednji spomenik obdaja masiven šestkotni zidec, pred njim je nizka ograja iz desetih cementnih granat, povezanih z železno verigo (Čopič 1987: 168–177).

Deset let po končani veliki vojni je nastal spomenik v Dobu pri Domžalah, ki sodi med vidnejše in v javnosti pogosto predstavljene spomenike. V zanj značilni ekspresivni maniri ga je izdelal kipar Tone Kralj. Domačini so ga postavili ob pokopališki zid nasproti župnijske cerkve sv. Martina, odkrili pa so ga na veliki slovesnosti 28. oktobra 1928. Spomenik ima pokončen kvadrast betonski podstavek, podobno oblikovan nastavek z vgrajeno spominsko ploščo in zaključek s polkrožno zaključeno nišo z globokim reliefom avstro-ogrskega vojaka s čelado na glavi, ki pod pazduhama drži umirajočega in razoglavega tovariša (Žužek 2018: 52–55). Na temni marmorni plošči so vklesani priimki

150 Vinko Čamernik je bil uspešen ljubljanski kamnosek, ki je izdeloval spomenike, nagrobne in cerkveno opremo (na primer oglas v glasilu *Brus*, leto 1889, št. 22). Pred delom na spomeniku v Šmartnem ob Paki se je uveljavil že s sodelovanjem pri postavljanju spomenikov nekaterih znanih osebnosti, na primer nagrobnega spomenika Janeza Bleiweisa na ljubljanskem Navju.

Slika 127: Šmartno ob Paki, spomenik padlim vojakom iz leta 1927 (foto: V. Hazler, 22. 6. 2020).

Slika 128: Dob pri Domžalah, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 18. 2. 2022).

Slika 129: Stražišče pri Kranju, Vurnikov spomenik po letu 1928 (foto: neznani avtor, fotografijo posredoval Janez Bogataj).

Slika 130: Stražišče pri Kranju, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni na dvorišču pred župnijsko cerkviijo sv. Martina (foto: V. Hazler, 29. 8. 2019).

in imena 77 padlih vojakov dobovske župnije. Do januarja 2019 je bil spomenik skorajda neopazen, saj so ga že leta preraščale ob njem rastoče ciprese, nakar so ga domačini temeljito obnovili ter uredili okolico, pa tudi oba ob njem postavljena spomenika padlim borcem v drugi svetovni vojni in žrtvam fašističnega nasilja ter žrtvam sovraštva in komunizma.

Eden najnenavadnejših in nekonvencionalno oblikovanih spomenikov prve svetovne vojne stoji v Stražišču pri Kranju. Po načrtih arhitekta Ivana Vurnika so ga leta 1928 postavili znotraj nizkega obzidja, na zahodni strani župnijske cerkve sv. Martina. Postavljen je na kvadratasto ploščo; obsega podstavke s štirimi nožicami, kvadrast steber in široko bakreno ploščo z rahlo konveksno zalomljenim vrhnjim delom in manjšima odtočnima žlebovoma ob straneh. Strop kot del ravnega ostrešja je izdelan iz masivnih bakrenih plošč z vtisnjenimi reliefi štirih konjev, ki simbolizirajo leta trajanja vojne in polja štirih medaljonov s šestnajstimi čepi v kompoziciji, ki si jo je mogoče ogledati le čepe ali leže. Na kamnitem kvadrastem nosilcu bakrene plošče so vklesani in rdeče obarvani priimki in imena padlih vojakov.

Istega leta kot v Stražišču pri Kranju so spomenik v obliki obeliska postavili v Zagorju ob Savi. Izdelan je po načrtih arhitekta Mirka Razingerja, svečano odkrili in blagoslovili pa so ga 5. avgusta 1928. Stoji na manjši parkovni zelenici, zahodno od župnijske cerkve sv. Petra in Pavla ter tik ob stiku Gasilske ceste s Cesto 9. avgusta. S cestne strani do spomenika vodi pet stopnic. Stoji na treh stopničasto položenih ploskvah v kotu ob cestišču, kjer so pripadajoči mu zidci poudarjeni s kamnitimi krogli na podstavkih.¹⁵¹ Spomenika ne krasijo kake opaznejše likovne prvine, temveč ga poudarja predvsem velikost, saj je postavljen na nagnjeno zemljišče, kar še poudari njegov monumentalni videz.¹⁵² V spodnjem delu so na vseh štirih straneh po-

končne niše z vgrajenimi svetlimi kamnitimi ploščami z vklesanimi priimki in imeni padlih vojakov domačinov. Na čelni strani je nad kamnito ploščo vgrajen napis 1914 ŽRTVAM SVETOVNE VOJNE 1918. V bližini spomenika stoji kip Ivana Cankarja.

Na Zasavski Sveti gori so spomenik padlim vojakom postavili leta 1929 ob pokopališkem zidu pred cerkvenim stolpom romarske cerkve Matere božje. Zasnoval ga je najvidnejši predstavnik slovenskega ekspresionizma, kipar Tone Kralj (Čopič 2000), svečano so ga odkrili 29. septembra 1929. Visok je okrog 5 m ter sestavljen iz kvdrastega podstavka, valjastega stebra in kipa klečečega vojaka, ki se z levico opira na puško, z desnico pa se drži za prsi. Na glavi ima kapo s senčnikom, *šiltom*. Na valjastem stebru je vrezan črno obarvan napis: ŽRTVAM VOJNE (vodoravno) in letnici 1914–1918 (navpično). Na marmorni plošči, vgrajeni v podstavke, je zapisanih 27 imen vojakov domačinov iz okoliških vasi Tirna, Golče, Zabava, Rovišče, Ravne, Breznik, Šemnik, Cvetež in Vovše.¹⁵³

V začetku 30. let je nastalo še nekaj veličastnih spomenikov prve svetovne vojne, povsem primerljivih s sočasnimi evropskimi. V Videm - Dobropolju so leta 1930 pred zvonico župnijske cerkve Povišanje svetega Križa postavili spomenik padlim domačinom, ki ga je izdelal slikar in kipar France Kralj. Nekoliko spominja na spomenik na Zasavski Sveti gori, vendar je videmski večji in grafično bogatejši. Kipar ga je zasnoval v obliki stebra s figuro, in sicer spodaj s kvdrastim podstavkom in rdeče obarvanim kretskim stebrom, nanj pa je postavljena skala s klečečim vojakom v trenutku, ko ga je zadel strel ali ko je pokleknil k premisleku o grozovitosti in nesmiselnosti vojskovanja. Vojak z obema nogama kleči oziroma čepi in se z levico prijema na prsi pod vratom, z desnico pa se vrh temena drži za vojaško pokrivalo, morda čelado (?). Na skali in med nogama ima položeno puško. Na štirih poljih zgornjega kvdrastega dela podstavka

151 Zagorje ob Savi, Slovesno odkritje in blagoslov spomenika sta potekala 5. avgusta 1928. Dostopno na: <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/zagorje-ob-savi.html> (22. 11. 2018).

152 Zagorje ob Savi, Spomenik padlim med prvo svetovno vojno. Dostopno na: <http://spomeniki.blogspot.com/2012/05/zagorje-ob-savi-spomenik-padlim-med.html> (21. 11. 2018).

153 Moric, Anja (ur.), 2018. *Spomeniki prve svetovne vojne. Raziskovalna naloga študentov pri predmetu Socialni spomin in kulturna dediščina*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo. Dostopno na: http://etnologija.etnoinfolab.org/dokumenti/77/2/2018/Spomeniki_padlim_v_prvi_svetovni_vojni_Oddelek_za_etnologijo_3294.pdf (26. 12. 2018).

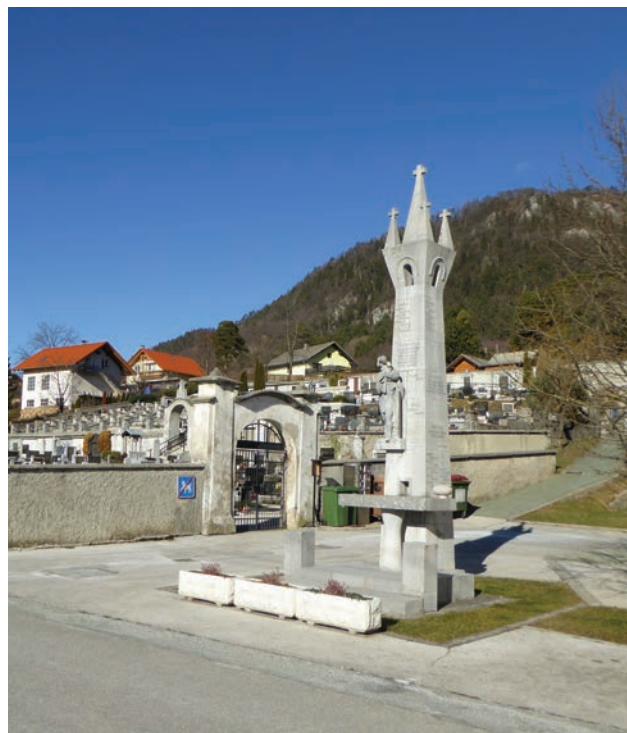
Slika 131: Zagorje ob Savi, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni iz leta 1928 (foto: V. Hazler, 21. 8. 2021).

Slika 132: Zasavska Sveta gora, spomenik padlim v prvi svetovni vojni, delo akademskega kiparja Toneta Kralja iz leta 1929 (foto: V. Hazler, 18. 8. 2021).

Slika 133: Videm - Dobropolje, spomenik padlim v prvi svetovni vojni pred cerkvijo Povišanje svetega Križa (foto: V. Hazler, 19. 11. 2021).

Slika 134: Breznica, spomenik padlim v prvi svetovni vojni, v ozadju vaško pokopališče (foto: V. Hazler, 15. 1. 2019).

so vklesana imena krajev Kopolje, Cesta, Videm, Ponikve, Bruhanja vas, Hočevje, Mala Gora, Zdenska vas, Mala vas, Podgorica, Podpeč in Podgora ter pod njimi priimki, imena in hišne številke krajev, od koder so bili vojaki doma. Na čelnem podstavku sta sredi imen konveksno vklesani letnici 1914 + 1918.¹⁵⁴ Na zadnji strani podstavka je v okvirju spodaj dodano pojasnilo: Spomenik postavil I. 1930 Odbor Z.P.S.P.V. po načrtu prof. Franceta Kralja iz Zagorice.

Na Breznici pri Žirovnici ob župnijski cerkvi Matere Božje stoji eden likovno najopaznejših spomenikov prve svetovne vojne na Gorenjskem. Pobudo za postavitvev je dal Fran Saleški Finžgar, k sodelovanju pa so povabili že uveljavljene avtorje. Spomenik je nastajal v letih 1928 in 1931 po predlogah arhitekta Jožeta Plečnika in njegovega učenca Ivana Severja ter v sodelovanju kiparja Borisa Kalina. Izklesal ga je kamnosek Alojz Vurnik iz Radovljice. Po prvotnem Plečnikovem predlogu naj bi na tem mestu stal spomenik v obliki velike votle krogle, postavljene na skalnat griček, na katerem naj bi poganjalo gorsko zelenje.¹⁵⁵ Te zamisli se jim ni posrečilo uresničiti predvsem zaradi zahtevnosti tehnologije in pomanjkanja razpoložljivega gradbenega materiala. Zato so se v posvetovanju s Plečnikom odločili za sprejemljivejšo izvedbo in postavili kamnit spomenik v obliki obeliska, ki spominja na nekdanja pokopališka svetilna znamenja. Ob južni stranici obeliska so dodali kip sv. Krištofa z Jezusom na rami, ki je zavetnik tudi proti smrtni nevarnosti, nepričakovani smrti, kugi, nalezljivim boleznim, zobobolu in ranam, bil pa je tudi priprošnjik v stiski, torej zavetnik proti tistim tegobam, ki so v vojnah vojake najbolj težile (Schauber, Schindler 1995: 377–379). Na poljih kamnitega obeliska so vklesani priimki in imena 54 padlih vojakov, ki so razvrščeni po rojstnih vaseh.

154 Videm v Dobropolju – Spomenik padlim v prvi svetovni vojni. Dostopno na: <http://spomeniki.blogspot.com/2014/09/videm-v-dobropolju-spomenik-padlim-v.html> (11. 12. 2018).

155 Moric, Anja (ur.), 2018. *Spomeniki prve svetovne vojne. Raziskovalna naloga študentov pri predmetu Socialni Spomin in kulturna dediščina*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, str. 20–21. Dostopno na: http://etnologija.etnoinfolab.org/dokumenti/77/2/2018/Spomeniki_padlim_v_prvi_svetovni_vojni_Oddelek_za_etnologijo_3294.pdf (26. 12. 2018).

Na severni ploskvi obeliska je vklesano tudi ime vitez Wateresiewicz Aleksander.

Na Zavodnju nad Šoštanjem, na zelenici med župniščem in cesto proti Šoštanju in Črni na Koroškem, stoji spomenik padlim v prvi svetovni vojni. Svečano so ga odkrili 26. julija 1931, in sicer na pobudo in ob tesnem sodelovanju domačina, kiparja Ivana Napotnika. Spomenik stoji na brežini in na nekoliko manj vidnem mestu kakor ob postavitvi, iz leta v leto ga namreč vse bolj zastirata smreki. Zasnovan je kot vitek, okrog 5 m visok obelisk brez opaznejšega okrasja. Ima le gladke ploskve in na čelni strani zgoraj napis VOJNE ŽRTVE 1914–1918, pod njim pa vklesane priimke in imena 30 padlih vojakov domačinov. Na hrbtni strani je na spodnjem delu obeliska z gotskimi črkami vklesan napis: zgrajeno 1931 – Ivan Napotnik – obnovljeno 2003. Z obnovo so spomenik posodobili, vendar ohranja sporočilo, da so tudi fantje in možje s hribovitega Zavodnja morali služiti cesarju ter da je pri njegovi postavitvi sodeloval domačin in ugleden slovenski kipar Ivan Napotnik.

Slika 135: Zavodnje, v središču vasi postavljen spomenik (foto: V. Hazler, 27. 9. 2018).

V Komendi pri Kamniku so po načrtih arhitekta Jožeta Plečnika leta 1935 postavili spomenik v prvi svetovni vojni padlim vojakom domačinom. Postavljen je bil v letu evharističnega kongresa v Ljubljani na stadionu za Bežigradom, ki so ga prav tako zgradili po Plečnikovih načrtih. Spomenik stoji na ploščadi med cesto in pokopališčem, tik ob župnijski cerkvi sv. Petra.¹⁵⁶ Spodnji del obsega kamnit kvadrast podstavek, sledi osrednji steber v obliki vala z vklesanimi priimki in imeni vojakov, ki ga obdajajo trebušasto oblikovani stebriči; ti nosijo ploskev, na kateri je na opornih čokih nameščen zvon s križem na vrhu. Bronasti zvon deluje kot strešica spomenika, vendar skladno s kamnoseško kompozicijo. Na osrednjem valjastem stebru so navedeni priimki in imena padlih vojakov iz vasi Breg, Gmajnica, Gora, Kaplja vas, Klanec, Komenda, Križ, Mlaka, Moste, Nasovče, Podboršt, Potok, Suhadole in Zalog.

Slika 136: Komenda pri Kamniku, spomenik v spomin padlim vojakom domačinom v prvi svetovni vojni in obenem oznaka evharističnega kongresa leta 1935 v Ljubljani (foto: V. Hazler, 4. 7. 2023).

¹⁵⁶ Komenda – Spomenik padlim v prvi svetovni vojni. Dostopno na: <http://spomeniki.blogspot.com/2016/02/komenda-spomenik-padlim-v-prvi-svetovni.html> (12. 12. 2018).

V Kamniku spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni stoji pred vstopom na osrednje pokopališče Žale in tik ob obzidju pokopališke cerkve sv. Jožefa. Zasnovan je v obliki roke, ki se dviguje iz zemlje in se z drugo stranjo opira ob pokopališki zid. Spodnji del loka ima betonsko izravnavo, nanjo pa so položeni kamni, zaliti z rdečkasto obarvano betonsko (?) malto. Na spodnji strani loka je napis MRTVI NAS ŽIVETI UČE, na strani, kjer se spomenik opira na zid, pa se lok izravna v obelisku podoben steber, na katerem so zgoraj vklesani križ ter letnici 1914 in 1918, pod njimi pa si sledijo priimki in imena 59 padlih vojakov brez drugih navedb. Postavitev spomenika so Kamničani načrtovali že ob desetletnici začetka prve svetovne vojne leta 1924, a so se priprave in delo zavlekle. Zamisel o postavitvi je ponovno oživila leta 1934, saj so takrat že v številnih slovenskih krajih in v tujini postavljali spomenike in znamenja v spomin na veliko vojno. Kamničanom je spomenik le uspelo postaviti in slovesno odkriti 10. septembra 1939, torej le teden dni po začetku druge svetovne vojne.¹⁵⁷ Zamisel o podobi spomenika je razvil slikar in grafik Stane Cuderman v sodelovanju kiparja Borisa Kalina, avtorja mogočne kamnite roke, ki pred lokom sega iz zemlje in drži železni križ.¹⁵⁸ Motiv roke s pogledom na Kamniško-Savinjske Alpe je po odkritju spomenika postal motiv na kamniški kolorirani razglednici.

Leta 1939 so spomenik padlim v prvi svetovni vojni postavili tudi v Kranju, na mestnem pokopališču na Planini.¹⁵⁹ Načrt za spomenik v obliki zelo stiliziranega antičnega templja je izdelal arhitekt Ivan Vurnik. Spomenik – tempelj – je zasnovan iz dvanajstih kvadratnih stebrov, nizko naklonskega timpanona in

¹⁵⁷ Kamnik – Spomenik padlim iz prve svetovne vojne. Dostopno na: <http://spomeniki.blogspot.com/2012/02/kamnik-spomenik-padlim-iz-prve-svetovne.html> (15. 9. 2018).

¹⁵⁸ Pokopališča in spomeniki na Gorenjskem. Spomenik v Kamniku. Dostopno na: <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/pokopalisca-in-spomeniki-na-gorenjskem.html> (3. 1. 2019).

¹⁵⁹ Moric, Anja (ur.), 2018. *Spomeniki prve svetovne vojne. Raziskovalna naloga študentov pri predmetu Socialni spomin in kulturna dediščina*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 20–21. Dostopno na: http://etnologija.etnoinfolab.org/dokumenti/77/2/2018/Spomeniki_padlim_v_prvi_svetovni_vojni_Oddelek_za_etnologijo_3294.pdf (26. 12. 2018).

Slika 137: Kamnik, pokopališče Žale s spomenikom Staneta Cudermana in Borisa Kalina iz leta 1939 (foto: V. Hazler, 10. 1. 2019).

Slika 138: Kamnik, pokopališče Žale. Ob slovesnem odkritju spomenika leta 1939 izdana kolorirana razglednica (foto: razglednica iz albuma V. Hazlerja).

Slika 139: Kranj, spomenik padlim v prvi svetovni vojni na osrednjem kranjskem pokopališču na Planini (foto: V. Hazler, 16. 2. 2019).

jedrnega dela spomenika, ki se povsem pri tleh kaže kot kamnita oltarna menza ali sarkofag. Na čelni zahodni strani je napis ŽRTVAM SVETOVNE VOJNE ter spodaj 33 priimkov in imen padlih vojakov. Nasprotna stranica menze ni popisana, na obeh krajnih stranicah sta vklesani letnici 1914 in 1918.¹⁶⁰

Leta 1940 so v Črenšovcih v Prekmurju postavili spomenik padlim v prvi svetovni vojni. Stoji v parku južno ob mogočni župnijski cerkvi sv. Križa. Zasnovan je iz nizkega kvadrastega podstavka, valjastega stebra z vklesanimi imeni in kapitela – podstavka za kip umirajočega vojaka, ki ga pod pazduhama podpira krilati nadangel. Skulpturo je leta 1940 izdelal kipar Tine Kos. Osrednji dokumentarni pomen spomenika so v

¹⁶⁰ Arzenal. Spomeniki 1. svetovne vojne. Ljubljana: Filozofski inštitut ZRC SAZU in Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2018. Dostopno na: <http://www.arzenal.si/sobe/zbirke/spomeniki> (26. 9. 2018).

Slika 140: Kranj, osrednji del Vurnikovega spomenika ŽRTVAM SVETOVNE VOJNE ter priimki in imena 33 padlih vojakov (foto: V. Hazler, 16. 2. 2019).

steber vklesani priimki in imena 122 padlih vojakov iz črenšovske župnije in krajev, od koder so bili doma. Okrog 3 m visok spomenik je osrednji poudarek vaškega parka in se skupaj s tremi spomeniki znanim domačinom, spomenikom dr. Franceta Cigana, dr. Ivana Zelka in Maistrovega borca, duhovnika in publicista Jožefa Godine, ubrano zliva s parkovno celoto.

V Črni na Koroškem so leta 1952 postavili spomenik padlim v prvi in drugi svetovni vojni. Stoji v središču mesta, kjer se ceste razcepijo proti Mežici, Topli in Koprivni ter proti Zavodnju in Šoštanju. Spomenik so izdelali po načrtih arhitekta Jožeta Plečnika in ga svečano odkrili 31. avgusta 1952. To je bila takrat zadnja postavitev spomenikov v spomin padlim v prvi svetovni vojni, ki so jo pobudniki domiselno združili s spominom na žrtve druge svetovne vojne in s tem dosegli postavitev spomenika v središču Črne. Po poročanju pisnih virov se je Plečnik s spomenikom v

Slika 141: Črenšovci v Prekmurju, spominski park južno ob župnijski cerkvi sv. Križa z osrednjim spomenikom padlim v prvi svetovni vojni ter spomeniki dr. Franca Cigana, dr. Ivana Zelka in Jožefa Godine, ki so jih domačini postavili pred nekaj leti (foto: V. Hazler, 6. 9. 2021).

cestnem križišču seznanjal z ogledovanjem fotograf-skih posnetkov, nato pa je na osnovi skic ter s pomočjo sodelavke Milene Detoni in asistenta Antona Bitenca zasnoval spomenik v obliki iz prodnikov pozidanega obeliska. Povsem spodaj je kvadraten vodni bazen, v katerega se stekajo curkajo vode iz osmih korit zgoraj. Povsem na vrhu obeliska je nasajena moška glava, morebiti vojaka, ki jo je modelirala Vladimira Bratuž - Laka (1923–2006). Na vogalu čelne strani obeliska je vgrajen fragment dorskega stebra. Spomenik so odkrili 31. avgusta 1952. Plečnik se slovesnosti zaradi drugih nujnih obveznosti ni udeležil, je pa organizatorjem prireditve poslal zahvalno pismo.¹⁶¹ Spomenik

¹⁶¹ Plečnikova prisotnost na Koroškem, v Črni bodo obnavljali njegov spomenik. *Koroška. Med Peco, Uršljo goro in Pohorjem*, 5. junija 2017. Dostopno na: <https://e-koroska.si/>

Slika 142: Črna na Koroškem, spomenik sredi cestnega križišča v spomin padlim v prvi in drugi svetovni vojni, izdelan po načrtih arhitekta Jožeta Plečnika (foto: V. Hazler, 14. 10. 2021).

sredi Črne je spomeniškovarstvena služba leta 2015 razglasila za spomenik državnega pomena in s tem omogočila financiranje temeljite obnove leta 2017 iz državnih virov, ki je stala 30.000 evrov.¹⁶²

¹⁶² plecnikova-prisotnost-na-koroskem-v-crni-bodo-obnavljali-njegov-spomenik/ (14. 8. 2022).

¹⁶² Prav tam.

Spomeniki v obliki obeliskov in stebrov

Za avtorske spomenike prve svetovne vojne so značilni izvirnost oblikovanja, tipografija napisov, velikost, kak značilen detajl in predvsem likovni poudarki z bolj ali manj prevladujočimi kipi vojakov v različnih položajih, bodisi kot razmišljujoče, ranjene ali mrtve figure. Takšni spomeniki so večinoma nastajali v gmotno stabilnejših krajih, drugod so se večinoma zadovoljili z likovno manj atraktivnimi spomeniki v obliki obeliskov, večjih nagrobnikov, ki stojijo samostojno na pokopališču ali so postavljeni ob pokopališki zid, ter visokih stopničasto oblikovanih in steb-rastih spomenikov. Spomenikov je namreč zelo veliko vrst, zato je prepričljivo oblikovanje njihove tipologije dokaj zahtevna naloga. Kljub temu je bila v raziskavi opravljena poskusna razporeditev te skupine samostojno stoječih spomenikov; ta razkriva ustvarjalnost in izvirnost avtorjev, ki pa so doslej še nepoznani.

Po prvi svetovni vojni so spomenike v obliki obeliskov postavljali predvsem na osrednjih in vzhodnih območjih Slovenije. Po dosegljivih podatkih naj bi jih bilo okrog 30, in sicer v naslednjih krajih: Cerkevjak (občina Cerkevjak), Destrnik (občina Destrnik), Dravograd (občina Dravograd), Dornava (občina Dornava), Dražgoše (občina Škofja loka), Grabe pri Ormožu (občina Ormož), Hinje (občina Žužemberk), Kapele (občina Brežice), Ig (občina Ig), Kolovrat (občina Kolovrat), Koprivnik v Bohinju (občina Bohinj), Kranjska Gora (občina Kranjska Gora), Kozje (občina Kozje), Leskovec pri Krškem (občina Krško), Lovrenc na Dravskem polju (občina Kidričevo), Ormož (občina Ormož), Orehova vas (občina Hoče - Slivnica), Rodik (občina Hrpelje - Kozina), Slivnica pri Mariboru (občina Hoče - Slivnica), Sv. Katarina (občina Medvode), Studenec (občina Sevnica), Svibno (občina Radeče), Šentilj (občina Šentilj), Šebrelje (občina Cerklje ob Kopru), Vintarovci (občina Destrnik), Vitomarci (Sveti Andraž v Slovenskih goricah) in Zgornja Korena - Žikarce (občina Duplje).

Med značilne spomenike v obliki obeliska spada spomenik v Destrniku. Stoji ob cesti nasproti župnijske cerkve sv. Urbana, svetnika, ki je še pred drugo

svetovno vojno dajal kraju ime; to je danes še živo v pogovornem izročilu domačinov. Spomenik je sestavljen iz stopničastega podstavka in 3 m visokega obeliska, ki ga sestavljata osrednje kvadrasto jedro z napisi ter nekoliko izstopajočo in valovito strešico ter piramidalni steber, ki ima na čelni strani enakokraki križ. Povsem na vrhu je kamnita krogla z žarki. V spodnjem kvadrastem jedru je na eni strani napis Spomin v svetovni vojni padlim vojakom urbane župnije. Postavilo društvo odsluženih vojakov in invalidov z milodari župljanov. Sv. Urban 1. junija 1930. Ploščo naredil Gaiser, Ptuj, na drugi strani pa so priimki in imena padlih vojakov.

Slika 143: Destrnik, spomenik padlim v prvi svetovni vojni iz leta 1930 stoji tik ob vaški cesti, zahodno od župnijske cerkve sv. Urbana (foto: V. Hazler, 4. 9. 2021).

Slika 144: Dornava, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni so postavili leta 1924 (foto: V. Hazler, 5. 9. 2021).

V urejenem parku sredi Dornave stoji spomenik padlim v prvi svetovni vojni, ki so ga postavili preživeli vojaki iz hvaležnosti za svojo vrnitev iz ujetništva in v spomin na soborce, ki so padli »na Soškem, Ruskem Balkanskem«. Spomenik je sestavljen iz osemkotnega podstavka, grobo obdelanih kamnov in piramidalnega obeliska, ki se na vrhu sklene s križem in kroglo. Na čelni strani so napisi ter priimki in imena padlih vojakov. Ob spomeniku stojita novejša spomenika v spomin na vse, ki so leta 1991 žrtvovali življenje, in na vse žrtve druge svetovne vojne.

Med spomenike, zasnovane v podobi obeliska, sodi tudi spomenik na Šebreljah v občini Cerkno, in sicer na pokopališču severno od župnijske cerkve sv. Jurija. Je najvišje in najdominantnejše znamenje pokopališča. Postavili so ga domačini leta 1922 ter dali nanj vklesati priimke in imena padlih vojakov, hišno številko njihovega doma v Šebreljah, leto rojstva in smrti ter kraj

Slika 145: Šebrelje, spomenik padlim v prvi svetovni vojni iz leta 1922 na vaškem pokopališču (foto: V. Hazler, 5. 1. 2019).

oziroma deželo, kjer so izgubili življenje. Navedenih je 45 priimkov in imen ter več besedil. Na čelni strani, obrnjeni proti cerkvi, si od vrha proti tlom sledijo latinski križ, nato pa: ŽRTVE SVETOVNE VOJNE OSODA KRUTA NI VAM DALA, DA V ROJSTNO LEGLI BI ZEMLJO DA TAMKAJ, KJER VAM ZIBEL STALA, POČLO TRUDNO BI TELO. Z DOMAČEGA VAM NI ZVONIKA PEL MILI ZNANI GLAS ZVONA IN ZNANCEV MNOŽICA VELIKA ZA VAŠIM NI POGREBOM ŠLA. SO TRDE KROGLE PRIVRŠELE, PREBILE BLAGO VAM SRCE: V NEBESA DUŠE VAM ZLETELE S TE NEHVALEŽNE SO ZEMLJE. 1914 1918 PAČ VOJAŠKA SLUŽBA NEPRESTANA ŽIVLJENJE TUKAJ JE ZEMLJANA. Na desni strani, obrnjeni proti vzhodu, je zgoraj latinski križ, sledijo podatki o padlih vojaki, povsem spodaj pa napis LE KRIŽ NAM SVETI GOVORI, DA VIDMO SE NAD ZVEZDAMI.

Na hrbtni, severni strani je zgoraj latinski križ, sledijo podatki o padlih vojaki in povsem spodaj besedilo

VI NAŠI DRAGI LJUBLJENI, PO SVETU STE RAZGUBLJENI, BOG VE, KJE POKOPANI, A V NAŠIH SRCIH ZBRANI. NEPOZABLJENIM, POSTAVILI OBČANI ŠEBRELJSKI 1922. Na levi, zahodni strani si od vrha navzdol sledijo latinski križ, podatki o padlih vojaki in besedilo MRAČNO ŽIVLJENJE GROB JE TEMA ONKRAJ PA VEDNO JASEN BO DAN. Podbersig Franc Odlikovana kamnoseška delavnica v Gorici. Povsem na vrhu spomenika je postavljen kamnit kip krilatega angela.

Pomen spomenika je predvsem v dokumentarni sporočilnosti, saj vsebuje podatke o starosti padlih vojakov, ki so umirali v starosti 19 (najmlajši, padel v Bovcu) in 45 (najstarejši, padel v Galiciji) let.

Terminološka in tipološka označitev samostojno stoječih spomenikov je naloga, ki ne zagotavlja vedno najprepričljivejših rešitev. Pomisleke sproža tudi tipološko razvrščanje spomenikov v obliki pokončnih kvadrov. To je pravzaprav delovni naslov, saj skupina ni tipološko enovita ali sorodna, temveč se, podobno kot v drugih tipoloških skupinah, v njej razkrivata neizmerna ustvarjalnost in domiselnost kamnoseških mojstrov. Kljub temu da so kamnoseki zamisli pogosto prevzemali iz dosegljivih katalogov, ki so jih na prelomu stoletja izdajali na primer v Leipzigu, so kamnoseški mojstri vendarle morali pokazati svoje obrtniške spretnosti. In prav te v tej skupini pogosto izstopajo, tako da so spomeniki tudi zaradi kamnoseške ustvarjalnosti in tehničnega znanja zelo opazni v okolju, kamor so jih postavili. V to skupino so uvrščeni spomeniki v naslednjih krajih: Brezovica pri Ljubljani (občina Brezovica pri Ljubljani), Stožice v Ljubljani (občina Ljubljana), Starše (občina Starše), Sora pri Medvodah (občina Medvode), Smladnik (občina Medvode) in Tržič (občina Tržič). Za ponazoritev te skupine so navedeni trije najprezentativnejši primeri.

Na Brezovici pri Ljubljani leta 1919 odkrit spomenik padlim v prvi svetovni vojni stoji sredi pokopališča, južno od župnijske cerkve sv. Antona Padovanskega.¹⁶³ Spomenik je obrnjen navzgor proti cerkvi, podobno kot vsi drugi nagrobniki. Sestavljen je iz spodnjega kvadratastega in zgornjega, ob robovih zaobljenega

podstavka ter osrednjega pokončnega kvadra, ki je na vseh štirih ploskvah zapolnjen s priimki in imeni ter datumi rojstva in smrti 60 vojakov iz Brezovice, Lukovice, Notranjih Goric, Plešivice, Vnanjih Goric, Loga in Dragomera. Vrh spomenika je postavljen kamnit križ s Križanim. Ob bočnih straneh sta dodatna členjena obdelana kamna z reliefom pozlačenega orla na vsaki strani. Nad seznamom padlih spomenik obdaja pozlačen lovorov venec, nad njim je na čelni strani napis V SPOMIN PADLIM VOJAKOM 1914–1918, na prisekanih bočnih kamnih pa piše: SPOMENIK POSTAVLJEN 1919 (desno) in SPOMENIK OBNOVLJEN 1995.

Slika 146: Brezovica pri Ljubljani, spomenik padlim vojakom domačinom v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 12. 12. 2018).

V nekdanji vasi Stožice, severno od Ljubljane, so leta 1927 sredi pokopališča, severno od župnijske cerkve sv. Jurija mučenika, postavili spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni. Padli so bili doma iz vasi Ježica, Kleče in Stožice. Spomenik stoji na nizkem podstavku, sledi masiven ležeči in pokončni ožji

¹⁶³ Brezovica pri Ljubljani – Spomenik padlim v 1. svetovni vojni. Dostopno na: http://spomeniki.blogspot.com/2014/10/brezovica-pri-ljubljani-spomenik-padlim_22.html (20. 11. 2018).

Slika 147: Ljubljana – Stožice, spomenik padlim v prvi svetovni vojni na pokopališču ob župnijski cerkvi sv. Jurija mučenca (foto: V. Hazler, 9. 1. 2019).

kvader, na vogalih okrepljen s stebriči kvadratnega tlorisa s kamnitimi kroglami na vrhu. Vrh spomenika poudarja kamnita vaza z lovorovim vencem in plamenico. Na čelni, vzhodni strani je na plošči iz svetlega marmorja vklesan napis: ŽRTVAM GROZE IN TRPLJENJA POLNIH VOJNIH LET 1914–1918 in ŽRTVOVALI SO SE DA BI OTELI SVOJE LJUDSTVO SEBI PA PRIDOBILI VEČNO IME. MAKAB 1927. Pod napisom je vgrajena steklena ploščica z barvnim motivom umirajočega vojaka, ki ga tolaži Jezus Kristus. Na desni, severni strani spomenika je pod ploščo z imeni padlih napis: MOJE MISLI NISO VAŠE MISLI IN MOJA POTA NISO VAŠA POTA PRAVI GOSPOD. V isti vodoravni črti je na ploščici na hrbtni (zahodni) strani napis: TJA ODŠEL JE DUH TVOJ KJER PRAVICO JE DOBIL IN SREČO, na levi (južni) strani pa je na ploščku napis TJA DOŠEL JE DUH TVOJ, KJER PRAVICO JE DOBIL IN SREČO. Že močno poškodovan in nekoliko nagnjen spomenik je

Slika 148: Sora pri Medvodah, pokopališče s spomenikom padlim v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 5. 7. 2023).

pred leti obnovil in deloma rekonstruiral akademski kipar in restavrator Peter Mali.

V Sori pri Medvodah spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni stoji sredi pokopališča, zahodno od župnijske cerkve sv. Štefana. Ima visok kvadrast podstavek in stopničasto se dvigajoč osrednji del s primki in imeni padlih vojakov ter letnicami njihovega rojstva in smrti. Na čelni strani je ob vznožju seznama napis Za domovino umrli ste v tujini odpočijte se v nebeški domačiji! Spomenik se končuje s kamnito strešico in visokim latinskim križem.¹⁶⁴ Spomenik je dominantna pokopališkega prostora, zlasti po obnovi pred nekaj leti.

¹⁶⁴ Sora – Spomenik padlim med prvo svetovno vojno. Dostopno na: <http://spomeniki.blogspot.com/2016/01/sora-spomenik-padlim-med-prvo-svetovno.html> (1. 11. 2018).

Spomeniki ob pokopaliških zidovih

Spomenike v spomin padlim vojakom so ponekod postavljali ob pokopališke zidove, kar je vplivalo na njihovo zasnovo, saj so vidni oziroma dostopni predvsem s čelnih ali bočnih strani. Podoba in zasnova spominjata na zasebne ali župnijske nagrobnike, kar med drugim izraža vidnejši ali celo privilegiran položaj v skupnosti, bodisi zaradi ugodnega gmotnega, političnega ali kulturnega položaja in vpliva.

Ob pokopališke zidove postavljenih spomenikov prve svetovne vojne je le okrog ducat, so pa likovno, obrtniško in gradbeno zanimivi dosežki in večinoma sodijo med najopaznejše spomenike oziroma nagrobnike še posebej v vaškem ali trškem okolju.

V raziskavo so bili zajeti naslednji spomeniki: Čatež – Zaplaz (občina Brežice), Dvor pri Polhovem Gradcu (občina Dobrova – Polhov Gradec), Hajdina (občina Hajdina), Horjul (občina Horjul), Jezersko (občina Jezersko), Kamna Gorica (občina Radovljica), Križe (občina Tržič), Planina pod Golico (občina Jesenice), Polskava (občina Slovenska Bistrica) in Šentvid pri Lukovici (občina Lukovica). Nekaj jih je posebej pomembnih in si jih velja ogledati nekoliko podrobneje.

Ob obzidje pokopališča pri podružnični cerkvi sv. Nikolaja v Dvoru pri Polhovem Gradcu je postavljen kamnit nagrobnik z zidano lopo družine Leben. Na podstavek so naknadno vgradili spominsko ploščo iz sivega kamna z ovalno fotografijo vojaka in napisom: Franc Leben 21.2.1895 Padel v vojni 23.8.1915. Zemlja tuja tam te krije, Solza žalosti nam po licu lije, Toda up v nas živi, Da vidimo se nad zvezdami. Ta nagrobnik je nekoliko drugačen od doslej poznanih podatkov o spomenikih padlih vojakov v prvi svetovni vojni, saj je vojakovo ime vklesano na družinski spomenik

Navedbe o padlih družinskih članih na zasebnih nagrobnikih so redke, še posebej če je na pokopališču postavljen skupni spomenik ali v objekt vgrajena spominska plošča. To je eden redkih zasebnih nagrobnikov pri nas, na katerem so navedeni podatki o padlem vojaku s fotografijo. Padli vojak Franc Leben

je omenjen tudi na skupni spominski plošči, ki je vgrajena v nišo zvonice cerkve sv. Nikolaja.

Slika 149: Dvor pri Polhovem Gradcu, pokopališče ob podružnični cerkvi sv. Nikolaja. Na nagrobniku družine Leben je vgrajena plošča v spomin padlega vojaka Franca Lepena (foto: V. Hazler, 11. 4. 2023).

V Kamni Gorici je na pokopališču ob župnijski cerkvi sv. Trojice že ob prihodu k cerkvi viden nagrobnik padlim vojakom v prvi svetovni vojni, ki so ga leta 1925 postavili ob zidu, levo ob vhodu na pokopališče. Vsi pomembni podatki o graditvi in svečanem odkritju spomenika so na informativni tabli ob spomeniku:

»Spomenik na zidu pokopališča je bil postavljen v spomin na 34 domačinov iz krajev Kamna Gorica, Spodnja Lipnica, Zgornja Lipnica ter Ravnica (takrat Mošnja), ki so izgubili svoje življenje kot vojaki Avstro-ogrske

Slika 150: Kamna Gorica, spomenik padlim vojakom domačinom v prvi svetovni vojni iz leta 1925 (foto: V. Hazler, 15. 1. 2019).

vojske med leti 1914–1918. Po zadnjih podatkih in ocenah se je velike vojne udeležilo približno 100 mož kamnogoriške župnije.

Spomenik je iz cementa izdelal France Cengle iz Radovljice. Prvotno je bil brez petih porcelanastih portretov, od katerih sta danes znana dva: srednji portret predstavlja dr. Franca Megušarja,¹⁶⁵ drugi od njega pa Metoda Bajžlja.

Spomenik je bil slovesno in z bogatim programom odkrit 23. 8. 1925, Program slovesnosti je vseboval sveto mašo, sprehod z godbo in bivšimi vojaki, strele iz možnarjev, blagoslov, slovesne molitve in petje. Med govorc

¹⁶⁵ Megušar Franc, dr. bioloških znanosti, rojen 8. 12. 1876 v Kamni Gorici, padel 3. 8. 1916 pri kraju Rudka Myrnska v Ukrajini kot avstro-ogrski kadetski aspirant – kandidat (Franc Megušar. Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Franc_Megu%C5%A1ar (20. 2. 2022)).

Slika 151: Križe, spomenik vojni ob cerkvi sv. Križa (foto: V. Hazler, 5. 7. 2023).

sta bila tudi nekdanji vojni kurat, pisatelj in duhovnik Janez Jalen ter zastopnik Zveze slovenskih vojakov prve svetovne vojne g. Matičič iz Ljubljane. Sodelovali so tudi gasilci iz Kroke in Kamne Gorice ter orožniki iz Kroke. Leta 2014 ob stoti obletnici začetka prve svetovne vojne, je spomenik obnovil kamnosek in restavrator Tomaž Furlan. Povsem na novo je bil po vzoru prejšnjega narejen betonski orel, saj je prvotni razpadel, ostali poškodovani deli spomenika pa so bili obnovljeni.¹⁶⁶

Pisatelj in duhovnik Janez Jalen je upodobljen kot govornik med svečanostjo na fotografiji informativne table.

Na osrednji spominski plošči je nad navedenimi 34 priimki in imeni padlih vojakov še zapis PADLIM IN UMERLIM VOJAKOM 1914–1918, pod seznamom pa piše Mučenikom domovine hvaležni rojaki 1925.

¹⁶⁶ Prepis besedila z informativne table ob spomeniku padlim vojakom v Kamni Gorici.

V Križah pri Trziču stoji spomenik padlim v prvi svetovni vojni, prslonjen na jugozahodno stran zidu, ki obdaja cerkev sv. Križa s pokopališčem. Spomenik s treh strani obdaja nizka kovinska ograja. Sestavljajo ga stopničast podstavek za široko klop, na kateri je postavljen osrednji del spomenika s kipom dekleta, ki z desnico kleči na podstavku. Po oceni so vaščani spomenik postavili okrog leta 1924. Ob stoletnici začetka vojne so ga obnovili in 27. junija 2014 ob njem pripravili slovesnost v spomin na prve mobilizirance, ki so jih iz Križ in okolice vpoklicali na praznik sv. Ane sto let poprej. Padli so bili iz vasi Zgornje Vetrno, Žiganja vas, Golnik, Spodnje Vetrno, Senično, Križe Breg, Golnik, Gojzd, Novaki, Pristava, Retnje in Sebenje. Navedeni so priimki in imena padlih vojakov z letnicama rojstva in smrti. Na spodnjem delu spomenika je posvetilni napis *Majka na obzorju plaka, tužno ona ima srce, kje? grobovi so sinov spominske črke govore. O Gospod ti jih venčaj v svoji hiši ko pride vstajenja dan.*

V Čatežu - Zaplazu je ob pokopališkem zidu okrog župnijske cerkve sv. Mihaela postavljen spomenik padlim domačinom. Ploščati spomenik z dvokapnim zaključkom je pozidan iz betonskih zidakov, na osrednji svetlosivi kamniti plošči je zgoraj vklesan napis SPOMIN V VOJNI PADLIM z imeni, priimki in datumi rojstva in smrti šestih domačinov, ki so padli v prvem, drugem in tretjem letu prve svetovne vojne. Krajci, kjer so pokopani njihovi posmrtni ostanki, niso navedeni, pač pa podobo spomenika deloma zastira novejša nagrobna plošča civilnega groba, kar kaže na brezbrizen odnos do pomembnega dela krajevine zgodovine.¹⁶⁷

Slika 152: Čatež - Zaplaz, pokopališče okrog župnijske cerkve sv. Mihaela s spomenikom padlim v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 31. 8. 2021).

¹⁶⁷ Podobni utesnjenost in brezbržnost do krajevine sta vidni tudi na pokopališču ob pokopališki in župnijski cerkvi Marijinega rojstva na Homu pri Domžalah.

Spomeniki v obliki kapelic

V skupini samostojno stoječih spomenikov v spomin na padle domačine v prvi svetovni vojni po legi v prostoru, likovni izraznosti, gradivu in opremljenosti izstopajo znamenja, ki spominjajo na zidane kapelice zaprtega tipa. Pri teh nad svetno sporočilnostjo prevladujejo memorialni poudarki, izraženi v poudarjeni likovni opremljenosti zunanjsčine s poudarki na tradicionalni sakralni in vojaški ikonografiji. Pri razvrščanju v to skupino kapelic so se pokazale določene podobnosti, ki pa očitno niso bile del načrtovanega vzorca, temveč zgolj naključen pojav, ki se je morebiti idejno okrepil ob stikih graditeljev in načrtovalcev z območja zunaj matične države.¹⁶⁸ V to posebej značilno skupino je bilo mogoče uvrstiti spomenike v Dolenji vasi pri Kočevju, Prečni pri Novem mestu, na Rovtah nad Logatcem, na Šentviški Gori in v Žireh. Navedeni spomeniki v obliki kapelic so domnevno nastajali v 20. in 30. letih 20. stoletja; le za spomenik v Žireh je bilo mogoče ugotoviti zanesljivo letnico nastanka – 1938.

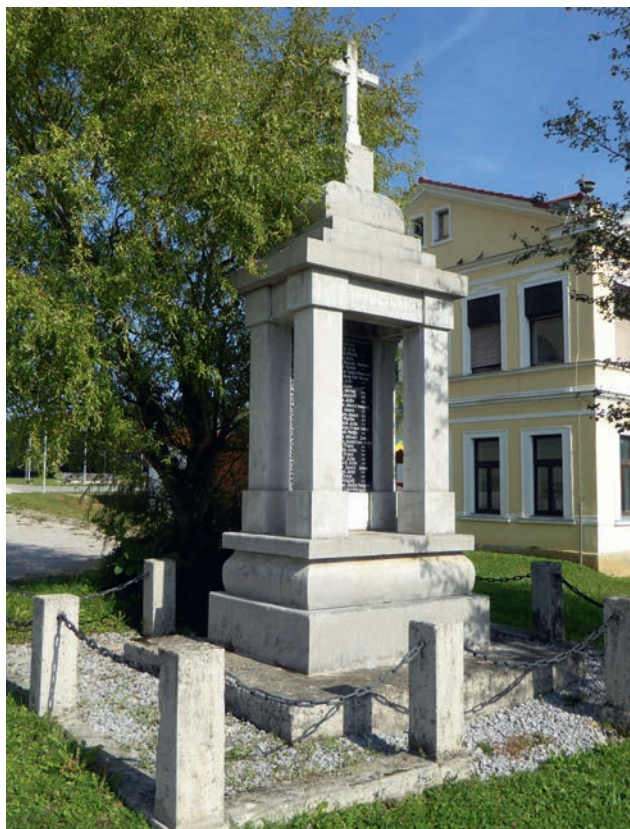
Spomenik v Dolenji vasi pri Kočevju stoji v vaškem središču. Po oceni je nastal okrog leta 1930. Spominja na kapelico, vendar vsebuje vrsto likovnih prvin, značilnih za memorialne spomenike, kjer je poudarek predvsem na razgibanem oblikovanju zunanosti. Tudi spomenik v Dolenji vasi ima bogato členjeno pročelje z večplastnimi pilastri, ki jih pri vrhu poudarjajo lomljen horizontalni venec in stopničasti zaključni pilastrov s križem na sredini. Na obeh stopničasto oblikovanih podbojih sta vgrajeni pokončni napisni tabli iz temnega marmorja, v kateri so vklesani priimki in imena padlih vojakov. V srednjem delu spomenika je zastekljena globoka niša z oltarno mizo ter kipcem sv. Roka in sedečega psa. Nad vhodom v nišo je v loku oblikovan napis: VOJNO SPOMINSKA KAPELA.

Slika 153: Dolenja vas pri Kočevju, spomenik padlim v prvi svetovni vojni v obliki kapelice (foto: V. Hazler, 29. 9. 2019).

Oblikovno poseben je tudi spomenik v Prečni pri Novem mestu, ki stoji v parku ob župnijski cerkvi sv. Antona Padovanskega. Po oceni je nastal okrog leta 1930, zasnovan pa je kot manjši tempelj s štirimi vogalnimi stebriči kvadratnega tlorisa, masivnimi prečnimi ploščami in stopničasto oblikovano streho s križem. Na podstavku dvignjen spomenik obdaja deset z verigo povezanih stebričev. V zadnjo notranjo steno spomenika je vgrajena marmorna plošča s priimki in imeni padlih vojakov. Nad njo je vgrajena reliefna in obarvana plošča z upodobljenim ranjenim vojakom.

¹⁶⁸ Zapisano sklepanje ostaja zgolj na ravni domnev, ki še niso podkrepjene z zanesljivimi viri.

Slika 154: Prečna pri Novem mestu, spomenik padlim v prvi svetovni vojni ob cerkvi sv. Antona Padovanskega (foto: V. Hazler, 9. 10. 2020).

Slika 155: Šentviška Gora, občina Tolmin. Spomenik v obliki kapele iz okrog leta 1930 (foto: V. Hazler, 8. 7. 2023).

Spomenik padlim v prvi svetovni vojni v obliki kapele so okrog leta 1930 postavili tudi na Šentviški Gori v občini Tolmin. Ima kvadratast tloris in štiri kvadratasto oblikovane vogalne stebre, ki so na obeh bočnih in zadnjih poljih zapolnjeni z zidom, ob zadnji steni pa je manjša oltarna miza. Spomenik ima križno oblikovano streho z manjšim piramidastim stolpičem na vrhu. V zunanje stene so vgrajene pokončne plošče z vklesanimi priimki in imeni padlih vaščanov.

Podobna sta si spomenik ob farni cerkvi sv. Martina v Žireh iz leta 1938¹⁶⁹ in spomenik – kapelica Matere Božje – v spomin padlim v prvi in drugi svetovni vojni v Rovtah nad Logatcem iz novembra 1944.

169 Žiri – Spomenik padlim v 1. svetovni vojni. Dostopno na: <http://spomeniki.blogspot.com/2014/11/ziri-spomenik-padlim-v-1-svetovni-vojni.html> (9. 9. 2018).

Spomenik v Žireh sta zasnovala arhitekt Rado Kregar in kipar Karel Putrih. Spominja na kapelico, vendar vsebuje vrsto posebnih oblikovalskih prvin, ki mu dajejo specifično podobo, s tem pa presega tradicionalne okvire sakralnih znamenj. Zasnovan je kot odprta lopa s sprednje in bočnih strani, le zadnja stena je v celoti pozidana. Ima enokapno in vznak nagnjeno streho z reliefom dekleta na čelni strani. Ob zadnji notranji steni spomenika je postavljena zidana miza z vgrajeno veliko ploščo s priimki in imeni padlih vojakov. Tak seznam se ponovi še na dveh ploščah, ki sta vgrajeni pod konzolo s figuralnim motivom padlega avstro-ogrskega vojaka ter klečečega dekleta v steni nad njim. Na njem je 139 imen padlih iz 20 žirovskih krajev. Spomenik so svečano odkrili 16. oktobra 1938.

Slika 156: V Žireh ob cerkvi sv. Martina stoji leta 1938 zgrajen spomenik v obliki kapele, posvečen padlim vojakom domačinom v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 22. 4. 2023).

Žirovski spomenik je bil domnevno oblikovalski navdih načrtovalcem kapelice nasproti župnijske cerkve sv. Mihaela v Rovtah nad Logatcem, ki so jo kljub vsem vojnim nevarnostim postavili leta 1944. Zapis o dogodku je na spletnih straneh objavil Ivan Seljak v soboto, 23. avgusta 2014, in ga naslovil »Jutri slavimo v Rovtah«. Zaradi zanimivosti članka navajamo njegov osrednji del, ki govori o postavitvi kapelice:

»Kapelica, kjer se bo prireditve odvijala, ima prav posebno zgodovino. Že prva svetovna vojna je v Rovtah zahtevala 73 žrtev. Ker niso imeli spominskega znamenja, iz dneva v dan pa so se množile tudi žrtve, ki jih je zahtevala 2. sv. vojna, so se rovtarski Domobranci odločili, da sredi vasi vsem skupaj postavijo skupno znamenje-spominsko kapelico Marije kraljice Slovencev. Načrte za kapelico je izdelal duhovnik Jože Kapus, ki je iz Leskovice v Poljanski dolini pribežal v

Slika 157: Rovte nad Logatcem, kapelica nasproti župnijske cerkve sv. Mihaela, ki so jo domačini slovesno odkrili novembra 1944 in v njej počastili spomin na padle v prvi in drugi svetovni vojni – do novembra 1944 (foto: V. Hazler, 7. 8. 2019).

Hotedrščico, kasneje je prebegnil v Ameriko, kjer je leta 62 v prometni nesreči umrl.

Novembra 44 je bila slovesna blagoslovitev kapelice, slovesnost pa je bila namenjena počastitvi žrtev Rovtarske fare, zlasti žrtvam komunizma. Na plošče v kapelici so tedaj vklesali imena vseh padlih v prvi in drugi svetovni vojni, ne glede na kateri strani je kdo padel.

Po vojni je od Okrajnega ljudskega odbora prišla direktiva, da je kapelico potrebno porušiti. Do rušenja ni prišlo, ker se je stavbenik Jože Zupanc izgovoril, da nima delavcev, kar je tudi držalo, saj so zaradi vojne v vasi ostali le otroci in ostareli.«¹⁷⁰

¹⁷⁰ Seljak, Ivan: Jutri slovesno v Rovtah. *Primorski val*, sobota, 23. avgusta 2014. Dostopno na: <http://www.primorskival.si/novica.php?oid=5504> (18. 2. 2019).

Spomeniki in spominska znamenja ob cerkvah ali župniščih ali na njihovi zunanosti

Spomenikov in znamenj, ki so postavljena v neposredno bližino cerkva in župnišč ali celo na njihovo zunanost (fasade), je na Slovenskem razmeroma malo, še posebej če njihovo število (po nam dostopnih podatkih 8)¹⁷¹ primerjamo s številom povsem samostojno stoječih (134) in tistih, ki so vgrajena na pročelja cerkva in v njihovo notranost (106). Kljub skromnemu številu pa je med njimi vendarle nekaj takšnih, ki jih velja predstaviti podrobneje.

V Adlešičih v Beli krajini so leta 1948 na vzhodno pročelje župnijske cerkve sv. Nikolaja vzdali spominsko znamenje žrtvam 1. in 2. svetovne vojne z močnim podstavkom, osrednjo pokončno kvadrato ploščo in manjšim ležečim kvadrom s polkrožno oblikovanim kamnom s križem na vrhu. Na videz enostaven geometrijski sistem likov poudarja globoka konkavna niša z reliefno podobo matere z ruto na glavi, ki z desnico podpira glavo umirajočega vojaka, sina, z levico pa ga drži pod desno pazduho. Reliefna upodobitev je delo kiparja Janeza Gregorka.¹⁷² Na položnem kvadru zgoraj je na beli podlagi s črnimi zapisano

1914. VOJNIM 1918.

1941. ŽERTVAM 1945.

Pod konkavno nišo so na beli podlagi s črnimi črkami zapisani verzi Boža Račiča:

OČETI, MOŽI, BRATI IN SINOVI, BREZ VAS SO PRAZNI NAŠI DOMOVI, UMRLI STE PO JEČAH, V BORBAH PALI, ZA NAS VSE STE SEBE ŽRTVOVALI.

¹⁷¹ V to skupino so uvrščeni spomeniki in znamenja v naslednjih krajih: Adlešiči (občina Črnomelj), Gozd Martuljek (občina Kranjska Gora), Kovor (občina Tržič), Leše (občina Prevalje), Razbor (občina Sevnica), Ribno (občina Bled), Škofja Loka (občina Škofja Loka) in Trebnje (občina Trebnje).

¹⁷² Adlešiči, župnijska cerkev sv. Nikolaja. Spomenik žrtvam 1. in 2. svetovne vojne. Dostopno na: <https://www.kamra.si/mm-elementi/item/spomenik-zrtvam-1-in-2-svetovne-vojne.html> (22. 11. 2018).

Spominsko znamenje je po spomeniškovarstveni zakonodaji zavarovano kot spomenik lokalnega pomena.¹⁷³

Slika 158: Adlešiči, cerkev sv. Nikolaja z znamenjem v spomin padlim v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 21. 7. 2021).

Na Kovorju blizu Tržiča so spominsko ploščo vgradili na južno pročelje župnije, ki stoji le dobrih

¹⁷³ Razglasitev kulturnih spomenikov lokalnega pomena na območju občine Črnomelj (predlog), avgust 2017, str. 125 in karta TTN5 Ozelj 41, merilo 1 : 1000. Dostopno na: http://www.crnatelj.si/doc/dokumenti/2017/kulturni-spomeniki/Predlog_za_razglasitev_kulturnih-spomenikov.pdfStr (17. 2. 2019).

Slika 159: Kovor, župnišče ob cerkvi sv. Janeza Krstnika z vgrajenim spominskim znamenjem padlim vojakom domačinom v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 15. 1. 2019).

deset metrov severozahodno ob župnijski cerkvi sv. Janeza Krstnika.¹⁷⁴ Zasnovana je kot vhodni portal s pokončnima in z reliefi simetrično oblikovanima debloma s koreninami, po tremi listnatimi vejami in brstičema na vrhu. Notranje polje sestavlja mreža manjših plošč, ki so pod zgornjim robom znamenja okrašene s križem in dvema reliefno upodobljenima granatama z letnicama 1914 in 1918. Srednje polje znamenja zavzema pravokotna plošča iz svetlega marmorja z napisom SPOMIN PADLIM IN UMRLIM VOJAKOM ŽUPNIJE KOVOR. Sledijo primki in imena padlih vojakov iz vasi Kovor, Loka, Brezovo, Popovo, Vodice, Brezje, Hrušica, Hudo in Visoče. Spodaj je na plošči napis V spomin postavili

174 Spomenik na Kovorju. Dostopno na: <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/pokopalisca-in-spomeniki-na-gorenjskem.html> (29. 9. 2018).

Slika 160: Ribno pri Bledu, pokopališka cerkev sv. Jakoba z vzdanim spominskim znamenjem iz leta 1925 (foto: V. Hazler, 13. 1. 2019).

rojaki 1926.¹⁷⁵ Pred znamenjem je greda, obdana z betonskim zidcem in petimi betonskimi granatami, ki so povezane z verigo.

V Ribnem pri Bledu je na zahodno pročelje pokopališke cerkve sv. Jakoba vzdano spominsko znamenje padlim vojakom v prvi svetovni vojni.¹⁷⁶ Po oblikovnih prvinah ga je po času nastanka mogoče uvrstiti okrog leta 1925, ko so kamnoseki za takšne namene in za zasebne naročnike izdelovali nagrobnike dokaj podobnih oblik z značilnim dopolnilnim okrasjem. Tako je okrašeno tudi znamenje v Ribnem, zlasti opazno v spodnjem delu, kjer sta na širšem podstavku kamniti granati, kvader med njima pa je okrašen z

175 Arzenal. Spomeniki 1. svetovne vojne. Ljubljana: Filozofski inštitut ZRC SAZU in Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2018. Dostopno na: <http://www.arzenal.si/sobe/zbirke/spomeniki> (26. 9. 2018).

176 Prav tam.

Slika 161: Škofja Loka, spomenik padlim vojakom ob vzhodni steni župnijske in pokopališke cerkve sv. Jurija (foto: V. Hazler, 10. 12. 2018).

reliefom ležečega leva, ki je pogost motiv na takšnih spomenikih, pa tudi značilna likovna prvina nekaterih kamnosekov, na primer Karla Novaka iz Sv. Vida nad Ljubljano. Na vrhu kamnitega znamenja v Ribnem je motiv enakokrakega križa v krogu, pod njim je napis V SPOMIN PADLIM VOJAKOM 1914–1918 ŽUPNIJA RIBNO. Pod napisom so priimki in imena 27 vojakov iz vasi Ribno, Bodešče, Selo in Koritno.

V Škofji Loki so leta 1930 ob vzhodno steno župnijske cerkve sv. Jurija postavili spomenik, ki je takrat veljal za največji spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni v Dravski banovini Kraljevine Jugoslavije.¹⁷⁷ Kip vojaka in relief Matere Dolorose je izdelal

¹⁷⁷ Globočnik, Damir, 2012. Spomenika padlim v 1. svetovni vojni v Škofji Loki in Stari Loki. *Loški razgledi* 59 (1): 111–124. Dostopno na: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-G07PCK1P/d57efofa-9cae-476d-82ce-d1b3223b4060/PDF> (17. 10. 2018).

Slika 162: Trebnje, župnijska cerkev Marijinega Vnebovzjetja s spomenikom padlim vojakom v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 9. 10. 2020).

komaj 20-letni kipar Božo Pengov (1910–1985), vsa druga kamnoseška dela pa so opravili kamnoseki podjetnika Alojza Vodnika iz Ljubljane. Dekanijska cerkev je poklonila monumentalni nagrobnik bankirja Heissa, ki so ga uporabili za podstavek. Spomenik so slovesno odkrili 26. oktobra 1930 (Žužek 2018: 52–55).¹⁷⁸ Stoji v zidnem zalomu (niši cerkve) in je s čelne strani zaprt s kovinsko ograjo. Sestavljajo ga podstavek in več plasti likovno razgibanih blokov, ki se ožijo do podesta spomenika, ki stoji na z valovnicama okrašenem kvadru, v katerega je na čelni strani vgrajen relief Matere Dolorose iz belega kamna. Vojak je oblečen v nemško vojaško uniformo. Ima rahlo upognjena kolena, z desnico se opira na puško, z levico pa se dotika puškine cevi. Pod Marijinim

¹⁷⁸ Škofja Loka – Spomenik padlim v prvi svetovni vojni. Dostopno na: <http://spomeniki.blogspot.com/2017/08/stara-loka-spomenik-padlim-v-prvi.html> (17. 10. 2018).

reliefom je na plastovito čelno stran vgrajena marmorna plošča s priimki in imeni padlih vojakov iz Škofje Loke in okoliških vasi. V štirih kotih ob napisu sta dodani letnici 1914–18. Spodnji podstavek spomenika je okrašen s prekrižanima in navzdol obrnjenima plamenicama.

V Trebnjem je spomenik padlim v prvi svetovni vojni postavljen ob severnem uličnem pročelju župnijske cerkve Marijinega Vnebovzetja. Podest spomenika je pozidan iz klesanih kamnitih zidakov, kamniti sta tudi veliki granati ob straneh osrednjih figur spomenika, ki sta uliti iz brona. Upodobljen je avstro-ogrski vojak, ki se utrujen in sklonjen opira na puško in ima desno nogo dvignjeno na kup razbitin, vrh katerih je postavljen kip Jezusa Kristusa. Pod njima je na zidan podstavek vgrajena marmorna plošča z napisom JUNAČKOM NAŠE DOMOVINE ROJAKOM. Spomenik so svečano odkrili leta 1933. Kamnito osnovo spomenika je izdelal kamnosek Fel. Lipovš, bronasti figuri pa kipar Frančišek Smerdu.¹⁷⁹

¹⁷⁹ Smerdu, Frančišek (1908–1964). Slovenski biografski leksikon. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi586428/> (18. 2. 2019).

Spominske plošče – znamenja – na pročeljih ali v notranjosti cerkva, kapel in javnih stavb

Na pročeljih in v notranjosti cerkva ter na drugih sakralnih znamenjih, predvsem kapelicah, je po dosegljivih virih vzdanih 106 spominskih znamenj, ki predvsem z besedili in skromnejšimi likovnimi dodatki ohranjajo spomin na vojna grozodejstva. Razlogi za postavitve spominskih znamenj v obliki kamnitih plošč so temeljili predvsem na preudarnih ocenah o gmotnih možnostih župnijske skupnosti oziroma kraja ali o tem, kakšne so možnosti za postavitve likovno in prostorsko opaznejših spomenikov in koliko več je možnosti zgolj za označitev spomina na vojno zgolj s spominskimi ploščami kot vsebinsko dovolj sporočilnimi znamenji, povezanimi z vojno, ki je iz domov za vedno odtujila številne moške, fante in ponekod še otroke. Preživeli so se jih hoteli spomniti s postavitvijo znamenj, pa četudi zgolj z napisi in nekaj skromnega okrasja. Vendar je tudi v teh, na videz enostavnejših znamenjih mogoče videti razkorak med željami in možnostmi ter pripravljenostjo, da se znamenje sploh postavi. Spomenikov in znamenj prve svetovne vojne namreč niso postavljali oziroma vgrajevali v vsaki župniji ali občini in pri vsaki farni cerkvi ali v središču lokalne uprave. Na Gomilskem v Spodnji Savinjski dolini spomenika ali plošče niso nikoli vgradili, pa čeprav je bilo iz te vasi vpoklicanih kar nekaj vojakov. Odločitev za postavitve so sprejeli v sosednji Grajski vasi, kjer stoji podružnična cerkev župnije sv. Štefana na Gomilskem. Takšnih in podobnih primerov je bilo še več in še več bi jih bilo, če bi sledili spodbudam zlasti Zveze bojevnikov in njenih neutrudnih sodelavcev, posebej Franca Bonača, Jerneja Hafnerja in Ivana Matičiča.

Skupino 106 spominskih plošč sestavljajo znamenja, ki se razlikujejo po izboru mesta in načinu vgraditve, velikosti, času nastanka, uporabljenem materialu, obsegu in dokumentarnosti besedila, jeziku, izboru pisave, slogovnih in drugih likovnih prvinah (okrasje), avtorstvu (če je dokumentirano) in drugem. Ker se

navedene značilnosti pojavljajo pri vseh, so v nadaljevanju navedeni le tipološki vzorci z nekaj zgledi.

V večini primerov so spominske plošče – znamenja – vgrajevali na zelo vidna mesta na pročeljih cerkva (na primer Tolmin, župnijska cerkev Marijinega Vnebovzetja; Kresnice, župnijska cerkev sv. Benedikta), ponekod tudi manj opazno ob vznožja pročelij (na primer Podpeca – podružnična cerkev sv. Helene), v niše pri tleh v zvonih (na primer Dvor pri Polhovem Gradcu, podružnična cerkev sv. Nikolaja), v arkade pod zvonnicami (na primer Godešič, podružnična cerkev sv. Nikolaja; Voklo, župnijska cerkev sv. Jerneja) ali ob njih (na primer Spodnja Slivnica, podružnična cerkev sv. Petra in Pavla), pod (sekundarno vgrajeno) lopo ob vhodu v cerkev (na primer Turnišče, župnijska in romarska cerkev Marije Vnebovzete), v notranjosti cerkva (na primer Boštanj, župnijska cerkev Povišanja svetega križa; Brezje, romarska in župnijska cerkev Marijinega Vnebovzetja; Pernica, župnijska cerkev sv. Marjete), pa tudi na zunanosti (na primer Luže v občini Šenčur, kapelica¹⁸⁰ v križišču in središču vasi) in notranjosti (na primer Solčava, kapelica Srca Jezusovega iz leta 1925 pod župnijsko cerkvijo sv. Marije Snežne;¹⁸¹ Šentvid

¹⁸⁰ V Lužah kapelica s kipom Matere Božje z detetom v niši stoji sredi križišča in je obrnjena proti jugu. Nad nišo je vgrajena spominska plošča iz črnega marmorja z osmimi priimki in imeni, rojstvom in smrtjo vojakov ter dvema pogrešanima vojakoma, kjer je navedeno le leto rojstva. Na plošči je napis 1914–1918 V SPOMIN ŽRTVAM SVETOVNE VOJNE IZ LUŽ. Desno spodaj je dodan kamnosek LOVEC MENGEŠ.

¹⁸¹ Kapelica s kipom Srca Jezusovega je opremljena z več besedili: PRESV. SRCE JEZUSOVO BODI NAŠE REŠENJE! (čelna stran), CELA ŽUPNIJA POSVEČENA 15.8.1925 (nad nišo s kipom Srca Jezusovega), Ustanovniki (dve plošči s seznamom imen levo in desno ob niši s kipom), BLAGOSLOVITEV IN POSVEČENJE IZVEDEL (levi notranji lok), A. B. JEGLIČ, ŠKOF LJUBLJANSKI (desni notranji lok), v oltarno menzo je vgrajena svetla, z rdečkastimi lisami obogatena kamnita plošča iz solčavskega kamna – logarski apnenec z napisom Našim dragim v vojni padlim z imeni in priimki ter deloma tudi hišnimi imeni in datumi smrti 59 padlih domačinov.

Slika 163: Tolmin, župnijska cerkev Marijinega Vnebovzetja z vgrajenim spominskim znamenjem padlim vojakom v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 6. 11. 2021).

Slika 164: Kresnice, župnijska cerkev sv. Benedikta. V zunanjo steno ladje je levo ob zvonici vgrajena spominska plošča iz sivga kamna z betonskim okvirjem. Pod njo so februarja 1992 vgradili ploščo »v spomin vsem žrtvam 2. svetovne vojne iz kresniške fare« (foto: V. Hazler, 1. 3. 2022).

nad Horjulom, kapelica odprtega tipa s kipom Jezusa Kristusa v niši in spominsko ploščo padlih vojakov pod njo) starejših kapelic.

V Metliki je spominsko znamenje padlim v prvi svetovni vojni vzdano desno ob glavnem vhodu stavbe Občine Metlika, Mestni trg 24. Izdelano je iz sivga kamnitega okvirja in skoraj črne marmorne plošče. Na v segmentnem loku zaključeni prekladi sta vklesani letnici 1914–1918, na podstavku spodaj je vklesan napis Postavljeno 1. 12. 1928.,¹⁸² na ploščici povsem

desno spodaj pa ime kamnoseka: J. Zagorc Novo mesto. Na temni marmorni plošči je zgoraj napis V svobodi bodočih vekov živi slava padlih sinov našega mesta. Sledijo po abecednem vrstnem redu navedbe 36 priimkov in imen padlih vojakov.

¹⁸² Spominska plošča je bila vzdana ob deseti obletnici Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki je nastala 1. decembra 1918 z združitvijo Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ter Kraljevine Srbije.

Slika 165: Solčava, kapela s kipom Jezusa Kristusa ter marmorno ploščo z imeni in priimki padlih vojakov domačinov (foto: V. Hazler, 23. 9. 2020).

Slika 166: Podpeca, podružnična cerkev sv. Helene, spominska plošča v cirilici in latinici pod fresko sv. Krištofa z Jezusom (foto: V. Hazler, 10. 10. 2021).

Slika 167: Dvor pri Polhovem Gradcu, podružnična cerkev sv. Nikolaja z nišo ob vznožju zvonice s spominsko ploščo padlim vojakom v prvi svetovni vojni. Napisi na plošči zgoraj V SPOMIN V SVETOVNI VOJNI PADLIM VOJAKOM in spodaj »Spominski kamen ta naj oznanjuje smrt njih, ki krije prst jih zemlje tuje«. Kamen so postavili »tovariši in rojaki« (foto: V. Hazler, 11. 2. 2022 in 19. 12. 2018).

Slika 168: Godešič, podružnična cerkev sv. Nikolaja. Spominska plošča padlim vojakom v prvi svetovni vojni, vzdana levo ob zaprtih vratih arkad v pritličju zvonice (foto: V. Hazler, 10. 12. 2018).

Slika 169: Voklo, župnijska cerkev sv. Jerneja. Spominska plošča je vzdana v arkado pod zvonico, desno ob vhodu v cerkev (foto: V. Hazler, 1. 12. 2018).

Slika 170: Spodnja Slivnica, podružnična cerkev sv. Petra in Pavla. Spominska plošča vzdana pod arkado ob zvonici (foto: V. Hazler, 21. 7. 2021).

Slika 171: Turnižče, župnijska in romarska cerkev Marije Vnebovzete. Spominska plošča vzdana pod (sekundarno vgrajeno) lopo ob vhodu v cerkev (foto: V. Hazler, 6. 9. 2021).

Slika 172: Luže v občini Šenčur, kapelica z nad lokom vgrajeno napisno ploščo v spomin žrtvam svetovne vojne iz Luž (foto: V. Hazler, 1. 12. 2018).

Slika 173: Šentjošt nad Horjulom, kapelica odprtega tipa s kipom Jezusa Kristusa v niši in spominsko ploščo padlih vojakov na menzi pod njo (foto: V. Hazler, 16. 12. 2018).

Slika 174: Stavba Občine Metlika, Mestni trg 24, s 1. decembra 1928 vzdana ploščo v spomin padlim meščanom v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 21. 7. 2021).

Oblikovna in likovna pričevalnost spominskih plošč – znamenj

Večina starejših plošč – znamenj – v spomin padlim vojakom v prvi svetovni vojni je pokončnih oblik. Položnih je le nekaj, in to le v primerih prilagajanja steni, zlasti ob vgraditvah na zidane kapelice, na primer v Lužah in na Šentjoštu nad Horjulom, ali ko so se prilagodili členitvi fasade, na primer na pročelju cerkve sv. Jerneja v Voklem, in zidnim odprtinam, na primer na pročelju župnijske stavbe v Preddvoru in pod arkado cerkve sv. Petra in Pavla v Spodnji Slivnici in drugod. Pokončne oblike je na primer plošča na pročelju župnijske cerkve Marijinega Vnebovzvetja v Stari Cerkvi pri Kočevju, kjer so jo vgradili leta 1926 in zaradi večinskih nemško govorečih Kočevarjev besedila na plošči napisali v nemščini.

Slika 175: Stara Cerkev, župnijska cerkev Marijinega Vnebovzvetja z vzdano spominsko ploščo z besedilom v nemščini: zgoraj DIE OPFER DES WELTKRIEGES 1914-1918 AUS DER PFARRGEMEINDE MITTERDORF, spodaj pa DER HELDEN RUHM. DER HEIMAT DANK VERKÜNDE DAS DENKMAL DER NACHWELT! (foto: V. Hazler, 12. 7. 2023)

Sliki 176 in 177: Mavčiče, župnijska cerkev sv. Petra ima na vhodnem pročelju vzdani dve spominski plošči padlim vojakom v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 10. 12. 2018).

Nekatere spominske plošče imajo poleg besedil v ovalnih stekelcih dodane fotografije padlih vojakov. Med slikovno najbolj opremljenimi sta plošči, vzidani v južno vhodno pročelje baročne cerkve sv. Petra v Mavčičah v občini Kranj. Plošči imata zgoraj napis V spomin padlim in umrlim vojakom v svetovni vojni l. 1914–1918. Sledijo priimki in imena padlih vojakov ter navedba krajev Mavčiče, Jama, Podreča in Preša s hišnimi številkami krajev, od koder so bili doma. Na desni plošči je upodobljenih 12 padlih, med njimi pet v uniformah, na levi pa devet, med njimi šest v uniformah avstro-ogrske vojske; fotografirali so se na dopustu doma.

Nekatere spominske plošče in znamenja padlim v prvi svetovni vojni so opazne tudi po velikosti. Med največjimi je znamenje, vgrajeno na zadnji vzhodni zunanji steni kapelice na pokopališču v Šmihelu pri Novem mestu. Sestavljajo ga velik križ z napisom – PADLI

1914–1918 VOJAKI – in majhnim kamnitim reliefom trpečega Kristusa ter pokončni kamniti plošči na vsaki strani križa z navedenimi 64 priimki in imeni vojakov ter krajev s hišnimi številkami, od koder so bili doma.

Veliko je tudi znamenje iz leta 1924 na zunanosti župnijske cerkve Marijinega Vnebovzeta v Tolminu, ki ga sestavljajo tridelna plošča z navedbo priimkov in imen vojakov ter z manjšima in velikim srednjim križem nad njo.

Podobno obsežno kot v Šmihelu pri Novem mestu je znamenje na župnijski stavbi nasproti župnijske cerkve sv. Petra v Preddvoru. Zasnovano je v obliki niše, ki so jo prizidali ob vzhodno pročelje stavbe. Znamenje sestavljajo okvir s polkrožno strešico, velik križ s Kristusom in pod njim spominska plošča iz belega marmorja z napisi 1914–1918 V SPOMIN ŽRTVAM SVETOVNE VOJNE PREDDVORSKE ŽUPNIJE. Sledijo

Slika 178: Šmihel pri Novem mestu, kapelica na pokopališču s spominsko ploščo padlih vojakov v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 20. 10. 2021).

Slika 179: Preddvor, župnijska stavba ob pokopališkem zidu pri cerkvi sv. Petra ima vzidano marmorno ploščo v spomin padlim vojakom domačinom v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 1. 12. 2018).

Slika 180: Srednja Dobrava pri Kropi, podružnična cerkev sv. Križa s spominsko ploščo padlim vojakom v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 10. 5. 2021).

navedbe krajev Baželj, Sp. Bela, Srbela, Zg. Bela, Breg, Hraše, Hače, Potoče, Preddvor, Tupaliče ter skupaj 49 priimkov in imen ter hišnih številk krajev, od koder so bili vojaki doma. Sledi napis spodaj NA VESELO SNI-DENJE PRI BOGU! Med letnicama zgoraj je v plitkem rezu upodobljen lik umirajočega (mrtvega?) vojaka pod palmo, sicer pogost ikonografski motiv vojaških znamenj in spomenikov.

Več likovnih poudarkov imajo tudi znamenja na južni kapeli župnijske cerkve Marijinega rojstva v Šmarju - Sap (občina Grosuplje), na severozahodnem vogalu župnijske cerkve sv. Jerneja apostola v Begunjah pri Cerknici (občina Cerknica), na zahodnem pročelju župnijske cerkve sv. Nikolaja v Litiji (občina Litija) ter na južnem pročelju župnijske cerkve sv. Benedikta v Benediktu (občina Benedikt), kjer je znamenje zasnovano v obliki gotske bifore s križem, likovno opazni pa sta tudi znamenji na zahodnem

Slika 181: Begunje pri Cerknici. Na vogalu župnijske cerkve Jerneja apostola je vzdano spominsko znamenje z reliefom, delo kiparja Franceta Kralja (foto: V. Hazler, 19. 7. 2021).

pročelju župnijske cerkve sv. Benedikta v Kresnicah (občina Litija), kjer sta dodana še besedilo ter likovni motiv z orožjem in palmovo vejico, pa tudi znamenja na podružnični cerkvi Povišanja svetega križa v Srednji Dobravi pri Kropi (občina Radovljica), na romarski cerkvi Marija Pomagaj na Brezjah (občina Radovljica) ter znamenji v obliki pokončnih uokvirjenih plošč na vzhodnem, vhodnem pročelju župnijske cerkve sv. Andreja na Vačah (občina Litija). Vsaka od omenjenih plošč vsebuje svojevrstne likovne prvine in tudi nekaj takšnih, da se nam zdijo znamenja vsaj nekoliko podobna. Takšno je na primer znamenje v Spodnji Dobravi pri Kropi, ki so ga postavili župljani leta 1926, in znamenje na romarski cerkvi na Brezjah, ki so ga POSTAVILI HVALEŽNI VAŠČANI L. 1930. Obe sta uokvirjeni in imata na prekladi vklesan plitek relief z motivom ranjenega oziroma umirajočega vojaka s palmami.

Z likovnimi dopolnili sta opremljeni zlasti spominski znamenji v Begunjah pri Cerknici (občina Cerknica) in v Šmarju - Sap (občina Grosuplje). V Begunjah pri Cerknici je na severozahodnem vogalu župnijske cerkve Jerneja apostola vzdana pokončna pravokotna spominska plošča z osrednjim napisom V SVETOVNI VOJNI 1914–1918 PADLIM IN UMERLIM VOJAKOM ter z navedbo priimkov in imen vojakov, pa tudi krajev Begunje, Bezuljak, Brezje, Dobec, Kožljek, Selšček in Topol, od koder so bili vojaki doma. Nad besedilom sta v globoki niši reliefno upodobljena lika mrtvega vojaka s čelado na glavi in žalujoče ženske (matere?, Device Marije?) s šalom na glavi, ki se sklanja nad njim. Avtor reliefa je kipar France Kralj.

Ikonografsko sorodno mu je spominsko znamenje, vzdano na južno zunanjo steno stranske kapele župnijske cerkve Marijinega rojstva v Šmarju - Sap. Sestavlja ga polkrožna niša z reliefno upodobitvijo ležečega in umirajočega vojaka ter klečeče ženske (matere?, Device Marije?), ki ga tolaži in se ga dotika s palmovo vejico. Relief v loku obdaja iz štirih delov sestavljena napisna plošča z napisom IZ NAŠE KRVI JE KLILA VAŠA SVOBODA. Pod nišo sta vgrajeni plošča iz temnega kamna z imeni in priimki padlih vojakov ter kamnita konzola za sveče in vaze. Znamenje so odkrili leta 1930.

Z likovnimi dopolnili je okrašeno tudi spominsko znamenje, vzdano na župnijski cerkvi sv. Benedikta v Kresnicah (občina Litija). Vgradili so ga leta 1925 na severozahodni strani, levo ob glavnem vhodu. Izdelano je iz temne plošče in svetlejšega kamnitega okvirja s križem na prekladi in keramičnima slikama padlih vojakov. Na osrednji plošči je napis V SPOMIN PADLIM VOJAKOM 1914–1918 iz vasi Kresnice, Kresniški vrh, Poljane, Mala Dolga Noga in Goliše, od koder so bili vojaki doma. Pod seznamom je vklesano besedilo: »Minuli so boji minulo trpljenje, za dom svoj preljubi smo dali življenje. Zdaj širom sveta naša trupla trohne, a gor nad oblaki spet združimo se. Postavili občani 1925.« Spodaj je dodan risan motiv prekrižane sablje, puške in bodala, pod njimi pa sta vejici bršljana.

Spominske plošče – znamenja v spomin žrtvam prve svetovne vojne novejšega datuma so bistveno

preprostejših oblik. Pobudnike postavitve je vodila predvsem želja po izpolnitvi obljube iz preteklosti, ko ni bilo možnosti za vgraditev bodisi iz organizacijskih ali gmotnih razlogov. V Tunjicah v občini Kamnik so ob spominu na začetek prve svetovne vojne 26. julija 2014 spominsko ploščo vgradili na severno steno pokopališke vežice, ki stoji ob pokopališču in pod cerkvi-jo sv. Ane. Devet let prej so na isto stavbo vzdali spominsko ploščo žrtvam 2. svetovne vojne.

Slika 182: Šmarje - Sap, župnijska cerkev Marijinega rojstva. Na južni steni stranske kapele je vzdano spominsko znamenje z reliefom umirajočega vojaka in tolažnice (foto: V. Hazler, 3. 10. 2019).

Zato so se na primer v Opatjem selu v občini Miran - Kostanjevica na Goriškem Krasu ob obletnici začetka soške fronte odločili v središču vasi odkriti spominsko ploščo. V obsežnem in podrobnem spletnem poročilu z naslovom *Opatje selo, plošča v spomin na žrtve 1. svetovne vojne* je Herman Besednjak med drugim zapisal: »Na sončno nedeljsko popoldne, 30. avgusta 2015 ob 17. uri je pred hišo opajske tradicije

*potekala slavnostna prireditev s kulturnim programom in odkritjem spominske plošče.*¹⁸³

Med zadnjimi so v letih spomina na prvo svetovno vojno spominsko ploščo vzdali v Železnikih, in sicer na zunanost apside pokopališke cerkve sv. Frančiška Ksaverija, tik pod nišo s kipcem cerkvenega zavetnika. Spominska plošča ima zgoraj napis PADLI V PRVI SVETOVNI VOJNI IZ ŽUPNIJE ŽELEZNIKI Vsaj tovaršov Bog se smili, varuj vedno vas zvesto, da za me bote molili, ko v črno grem zemljo. Pod seznamom 40 priimkov in imen vojakov ter letnic rojstva in smrti je še napis Ob 100-letnici konca prve svetovne vojne. Občina Železniki, Župnija Železniki in Krajevna skupnost Železniki 2018. To je plošča, na kateri sta po dostopnih virih zapisani imeni najmlajšega in najstarejšega padlega vojaka: Poljak Valentin (1901–1918) in Oblak Janez (1868–1917) na Slovenskem, kjer je bila sicer povprečna starost padlih dobrih 27 let.

¹⁸³ Besednjak, Herman: Opatje selo, plošča v spomin na žrtve 1. svetovne vojne. Dostopno na: <https://m.moja-obcina.si/miren-kostanjevica/novice/odkritje-spominske-plosce-zrtvam-1-svetovne-vojne-iz-opatjega-sela.html> (4. 11. 2018).

Dokumentarna sporočilnost vojaških pokopališč, spomenikov, nagrobnikov in spominskih plošč – znamenj

Vojaška pokopališča, spomeniki, nagrobniki in spominske plošče – znamenja prve svetovne vojne so del slovenskega, evropskega in zunajevropskega kulturnega prostora. Veliko let je bilo potrebnih, da smo spoznali njihov pomen tako za vsakega izmed nas kot za etnije, ki jim pripadamo. Brez spoštljivega odnosa do te pomembne dediščine si je verjetno težko zamisliti tudi pot v prihodnost, saj še tako skromno znamenje oziroma spominska plošča ali veličasten spomenik spominja in opozarja, da so vojne nesmisel in zabloda človeštva. Ogledi in prebiranje kratkih besedil, verzov in seznamov, zapisanih na teh kulturnih spomenikih, nikogar ne pustijo ravnodušnega, saj so kljub na videz skromnemu obsegu podatkov vendarle neprecenljive dokumentarne in spominske vrednosti. Koliko so bili pri tem učinkoviti in poučni, je težko soditi – zdi se, da manj od pričakovanj –, saj so se komaj 20 let po koncu prve začele morije druge svetovne vojne. Vsi si želimo, da tako tudi ostane, saj je le v tem mogoče razumeti sporočilo obravnavane dediščine. Z nekaj primeri dodajamo sporočilnost obravnavanih pokopališč, spomenikov, nagrobnikov in spominskih plošč oziroma znamenj. Vsi so dovolj sporočilni in dokumentarni, da si jih je vredno ogledati večkrat, predvsem pa je treba zanje še boljše skrbeti tako v gmotnem kot strokovnem pogledu. Tudi to je namreč izjemno pomemben element naše kulturne dediščine in ogledalo naše omike.

Sporočilni so že preprosti nagrobniki na večjih ali manjših vojaških pokopališčih, kostnice in sezname s priimki in imeni, ponekod tudi z dnevi smrti ter ponekod še z dnevi rojstva in smrti opremljeni spomeniki oziroma znamenja, ki so izjemno uporaben vir o dogodkih pred sto in več leti. Sporočilnost obiskovalec, opazovalec, bralec oziroma fotograf zazna tudi iz povsem preprostih besedil, ki odsevajo spomin na grozljivi čas, kakor so vojno večkrat opisovali številni pisci leta po njej. Grozovitost je mogoče še vedno začutiti

ob obisku vojaških pokopališč z množico enakih kovinskih ali lesenih križev na pokošeni trati v Logu pod Mangartom, Trenti ali Banjšicah. Sporočilnost imajo tudi povsem preproste plošče – znamenja, zgolj z imeni in priimki padlih, ko si preživeli zaradi lastne bede niso zmogli postaviti mogočnejšega spomenika. Kakor že omenjeno, je takšnih skupnih znamenj po zaenkrat dosegljivih podatkih na slovenskem ozemlju 386; a zagotovo jih je še več, saj zbirna evidenca zahteva timsko delo in ne le poskus posameznika.

Grobovi vojakov, častnikov, bolnišničnega osebja ter vseh drugih padlih in umrlih neposredno ob bojiščih so v večini primerov ohranjeni. Nekatera vojaška pokopališča krepijo sporočilo zgolj z enotno oblikovanimi kovinskimi križi, druga z betonskimi nagrobniki in vgrajenimi kovinskimi ploščicami s priimki in imeni vojakov. Številna so že obnovljena, druga čakajo ponovnih posegov, na nekatera spominjajo le še osrednji pokopališki spomeniki raznovrstnih oblik in velikosti. Iz vseh je mogoče spoznati tipološko oblikovno raznovrstnost ter razločke v položaju navadnega vojaka in častnika. Sledi hierarhičnih razmerij so razvidne na vojaških pokopališčih v Logu pod Mangartom, Soči, Trenti in v Grgarju pri Novi Gorici. Ob ustreznem komentarju se razkriva vojaška hierarhija, ki je bila potrebna, da je vojaški stroj deloval. Prebiranje besedil, priimkov in imen pa omogoča prepoznavanje pokopanih vojakov po narodnosti in veroizpovedi. Zdi se, da so tudi na soški fronti in v njenem zaledju umirali vojaki večine narodov srednje in vzhodne Evrope.

Naj bodo nagrobniki, spomeniki in spominska znamenja skromni ali likovno bogati, vsi imajo pripovedno moč, zato je treba tudi v letih po njihovem nastanku skrbeti za njihovo sporočilnost, dokumentarnost in pričevalnost. To so namreč temeljna načela spomeniškovarstvene doktrine, ki morajo temeljiti na prvobitnosti pojavov in ne na sprejemanju morebitnih

Slika 183: Log pod Mangartom, vojaško pokopališče s spomenikom (levo v ozadju) iz leta 1917, kjer sta upodobljena vojaka avstro-ogrske vojske muslimanske (Bošnjak) in katoliške vere. V ospredju je spomenik padlim Bošnjakom iz leta 2012 z napisom: V SPOMIN NA TISTE IZ BOSNE IN HERCEGOVINE, KI SO UMRLI NA SOŠKI FRONTI med leti 1915 in 1917 (foto: V. Hazler, 25. 7. 2012).

Slika 184: Log pod Mangartom, vojaško pokopališče z grobovi vojakov muslimanske in katoliške vere. Na nišanih in križih so pritrjene ploščice s podatki o padlih vojaki (foto: V. Hazler, 25. 7. 2012).

Slika 185: Grgar pri Novi Gorici, osrednji vojaški spomenik iz kraškega kamna z vgrajeno marmorno ploščo z napisom DAS FETERLAND SEINEN HELDEN (foto: V. Hazler, 15. 11. 2018).

Slika 186: Grgar pri Novi Gorici, spomenik z napisoma ŽRTVAM VOJNE 1914-1918 (zgoraj), vojakom, beguncem, ponesrečenim – NA SVIDENJE V KRALJESTVU MIRU (desno spodaj) (foto: V. Hazler, 15. 11. 2018).

Slika 187: Ukanc, avstro-ogrsko vojaško pokopališče z novimi lesenimi nagrobnimi križi s strešicami (foto: V. Hazler, 13. 1. 2019).

poznejših, strokovno spornih odločitev, ki zbuja dvom o kakovosti opravljanja spomeniškovarstvenih nalog. Zgleda za dvom o ustreznosti obnovitvenih postopkov sta na vojaških pokopališčih na griču Rebro v Bohinjski Bistrici in v Ukancu: primerjava fotografskih posnetkov lesenih križev okrog leta 2010 ter ob ogledu in dokumentiranju obeh pokopališč leta 2019 pokaže na bistveno spremembo v podobi lesenih križev, saj imajo vsi (zaščitne?) strešice. Novi križi so novost na območju kulturnega spomenika, s tem pa se odpira vrsta strokovnih vprašanj, ki bi jih bilo treba ustrezno pojasniti.

Vsako vojaško pokopališče ima svoj način označevanja grobov padlih vojakov. Podobno velja za spomenike in znamenja, ki so jih večinoma postavljali v letih po vojni moriji, pa vendar imajo nekaj skupnih značilnosti, ki so povezane s sporočilnostjo nagrobnikov, spomenikov in znamenj.

Na vojaških grobovih prevladujejo le podatki o priimku in imenu vojaka ter datumu smrti. Le ponekod so navedbe vsebinsko bogatejše, na primer v Grgarju pri Novi Gorici, kjer je na kovinskih ploščicah padlih vojakov navedenih več podatkov. Znamenje s ploščico ob zidu sporoča, da je tam grob pripadnika 37. avstrijskega bataljona z imenom Josef Wanek, rojen 19. 11. 1874 v kraju Lipnica Górna v Galiciji na južnem Poljskem, ki je padel 4. 6. 1916 na Sveti gori v Sloveniji. Na večini vojaških pokopališč ni tako popolnih podatkov in le ponekod jih je mogoče prebrati na spomenikih in spominskih znamenjih. Kjer so navedbe popolne, je takšen nagrobnik dragocen vir za analizo starosti padlih vojakov in častniškega kadra.

Vojak Wenwc iz Lipnica Górna je umrl v 42. letu starosti, kar je daleč nad povprečjem starosti vojakov, kakor jih kaže seznam slovenskih spomenikov in spominskih znamenj iz obdobja po svetovni vojni. V Železnikih je na cerkvi sv. Frančiška Ksaverija na spominski plošči iz leta 2018 navedenih 40 priimkov in imen vojakov ter letnic njihovega rojstva in smrti, za 10 od teh sta namesto letnice smrti le zapiša pogrešan ali padel. S pomočjo seznama popolnih podatkov je mogoče izračunati, da je bila povprečna starost vojakov 28 let, najmlajši je bil star 18 in najstarejši 47 let. Na Vurnikovem spomeniku iz leta 1922 v Bohinjski Beli so pri 28 vojaki navedeni le

datumi smrti. Vsebinsko popolne podatke ima spomenik na pokopališču v Šebreljah v občini Cerkno, kjer je med drugimi besedili navedenih 45 priimkov in imen vojakov, hišna številka kraja, od koder so bili doma, natančen datum rojstva in smrti ter kraji, kjer so izgubili življenje v boju ali umrli v bolnišnicah. Navedeni so kraji in pokrajine: Bilje, Bovec, Brücks, Čedad, Doberdob, Dunaj, Galicija, Gorica, Gradec, Gradiška, Herson, Italija, Koroška, Ljubljana, Ogrska, Osek, Podgora, Renče, Rusija, Solkan, Stryj, Šebrelje¹⁸⁴ in Tirolska. Povprečna starost padlih in umrlih šebreljskih vojakov je bila 33 let, kar je daleč nad povprečjem vzorca (Tabela št. 1¹⁸⁵).

Podobna starostna razmerja je mogoče ugotoviti tudi iz dosegljivih seznamov padlih vojakov na spomenikih v drugih bojujočih se deželah centralnih sil. Na pokopališkem spomeniku v Tübingenu v nemški zvezni deželi Baden-Württemberg je vklesanih 258 imen padlih vojakov (Tabela št. 2), katerih povprečna starost ob smrti je bila dobrih 28 let (28,19), kar je v sorazmerju s povprečno starostjo padlih vojakov s seznamov na slovenskih spomenikih prve svetovne vojne.

V tabeli št. 2 so navedeni le najmlajši pod 20. letom in najstarejši nad 40. letom starosti. Najmlajši je vojak Adolf Alber (1899–1914), ki je padel star komaj 15 let, medtem ko sta bila Wilhelm Brombacher (1872–1920) in Herman Klein-Dingwerth (1870–1918) najstarejša umrla oziroma padla vojaka, stara 48 let.

¹⁸⁴ Vojak Vinko Klemenčič, doma iz Šebrelj št. 75, je bil rojen 7. 2. 1891 in umrl 11. 2. 1920 v starosti 29 let na Šebreljah.

¹⁸⁵ Izbor podatkov temelji na navedbah na spomenikih in spominskih ploščah, kjer so poleg priimkov in imen padlih vojakov navedene tudi letnice rojstva in smrti. Na več drugih znamenjih so navedeni samo priimki in imena (na primer Žiri, tu tudi hišne številke, Vodice), drugod še samo letnice rojstva (na primer Žetale, Zgornje Stranje) ali zgolj smrti (na primer Tomaj, tudi hišne številke), ponekod so podatki neuravnoteženi (na primer Žažar). Ti podatki niso vključeni v seznam.

Tabela št. 1: Kraji v Republiki Sloveniji s spomeniki in spominskimi znamenji (ploščami) z navedbo najmlajših in najstarejših padlih vojakov ter povprečno starostjo vseh na posameznem spomeniku navedenih vojakov.

Z. št.	Kraj	Najmlajši – 22 in manj na seznamu	Najstarejši – 40 in več na seznamu	Povprečna starost vseh na seznamu
1	Železniki	17	49	23
2	Brezovica	19	52 ¹⁸⁶	24
3	Črnuče	19	40	26
4	Šentjošt nad Horjulom	18	46	26
5	Čatež	22	40	27
6	Prevalje	18	45	27
7	Srednja vas v Bohinju	18	43	27
8	Žabnica	19	41	27
9	Grajska vas	21	40	29
10	Tunjice	21	41	29
11	Šebrelje	19	45	30
12	Visoko (občina Šenčur)	19	45	30
13	Zapoge, občina Vodice	22	42	31
	POVPREČJA V IZBRANIH VZORCIH	19	43	26
	Za primerjavo			
1	Loče, ¹⁸⁷ Rož, Avstrija	20	42	29

Tabela št. 2: Najmlajši in najstarejši nemški padli vojaki na pokopališkem spomeniku v Tübingenu v nemški zvezni deželi Baden-Württemberg.

Z. št.	Priimek in ime	Rojen	Umril	Starost
	NAJMLAJŠI POD 20 LET			
1	Alber Adolf	1899	1914	15
2	Ader Otto	1897	1914	17
3	Wostenfeld Adolf	1897	1914	17
4	Bayer Kirt von	1897	1916	19
5	Dierberge Karl	1898	1917	19
6	Howeg Gerard	1895	1914	19
7	Nefflen Otto	1898	1917	19
8	Nonnenmacher Gottlob	1896	1915	19
9	Prikryil Ignatz	1899	1918	19
	V % od 257			3,5 %

186 Brezovica: Kušar Lovro (Not. Gorice 21), rojen 9. 8. 1865, padel 20. 6. 1917, starost 52 let.

187 Sodeč po priimkih in imenih so bili na plošči, vgrajeni v notranjščino cerkve v Ločah v avstrijskem Rožu, od 16 padlih vojakov le trije nemškega rodu, vsi ostali so bili Slovenci.

Z. št.	Priimek in ime	Rojen	Umrli	Starost
NAJSTAREJŠI NAD 45 LET				
1	Fach Konrad	1870	1916	46
2	Lamparth Adam	1874	1920	46
3	Meyer Otto	1870	1917	47
4	Brombacher Wilhelm	1872	1920	48
5	Klein-Dingwerth Herman	1870	1918	48
V % od 257				1,94 %
SKUPAJ		257¹⁸⁸ priimkov in imen padlih in za bo- leznimi in ranami preminulih vojakov		

Tabela št. 3: Najmlajši in najstarejši hrvaški padli vojaki iz krajev iz okolice Koprivnice (81 obravnavanih oseb).

Z. št.	Priimek in ime	Rojen	Umrli	Starost
NAJMLAJŠI POD 20 LET				
1	Potroško Ivan	1898	1917	19
2	Šargač Izidor	1897	1916	19
3	Vukić Blaž	1896	1914	18
V % od 81				3,70 %
NAJSTAREJŠI NAD 40 LET				
1	Gregurina Grga	1875	1916	41
2	Juratović Juraj	1873	1915	42
3	Lončarek Đuro	1860	1917	57 ¹⁸⁹
4	Marčec Blaž	1872	1915	43
5	Neme Mato	1873	1916	41
6	Novak Tomo	1866	1916	50
7	Sučić Bartol	1874	1915	41
V % od 81				8,64 %
SKUPAJ OBRAVNAVANI VOJAKI		81 od 86 priimkov in imen padlih ter za boleznimi in ranami preminulih vojakov		

188 Pri vseh priimkih in imenih popolna navedba letnic rojstva in smrti.

189 Đuro Lončarek je bil med najstarejšimi vpoklicanimi vojaki v avstro-ogrsko vojsko.

Iz dosegljivih in za obdelavo uporabnih podatkov iz članka Ružice Medvarić-Bračko in Mire Kolar-Dimitrijević z naslovom »Tragom poginulih vojnika koprivničke i đurđevačke Podravine u Prvom svjetskom ratu, U spomen palima 1914. – 1918. godine«¹⁹⁰ je iz zapisov s spomenikov z območja Koprivnice¹⁹¹ na Hrvaškem mogoče zbrati podatke o letnicah rojstva in smrti vojakov.¹⁹² V drugem polletju leta 1914 je s tega območja padlo 20 vojakov, 21 jih je padlo leta 1915, 17 leta 1916, 14 leta 1917 in 9 leta 1918, za tri vojake pa podatki o letu smrti niso znani. Število 20 padlih vojakov leta 1914 je opazno visoko, kar je mogoče pripisati vojaški neizkušenosti. Število v naslednjih štirih letih upada, kar je lahko posledica zmanjševanja števila nabornikov s tega območja ali boljše izurjenosti vojakov.

Iz nekaterih prepisov podatkov s spomenikov z območja hrvaške Koprivnice je bilo mogoče sestaviti podobno tabelo kakor za Tübingen, le da je bilo v tem primeru na voljo manj uporabnih podatkov, ker letnic na spomenike pogosto niso vklesavali.

Za primerjavo letnikov padlih vojakov je sporočilna tudi četrta tabela, prepisana s spomenika padlih vojakov s pokopališča pod župnijsko cerkvijo sv. Antona Padovanskega na Brezovici pri Ljubljani, kjer je na spomeniku iz leta 1919 med skupno 60 navedbami z letnicami rojstva in smrti opremljenih le 45 priimkov in imen padlih vojakov iz vasi¹⁹³ z območja župnije. Na tem spomeniku sta navedena najmlajši padli vojak Tomaž Marincič (1898–1915) iz Dragomera št. 15, star komaj 17 let, in najstarejši padli Lovro Kušar (1865–1917), star 52 let. Kljub številčno manjšemu vzorcu obdelave je mogoče poudariti dva vidna kazalnika vpoklicanih: mlajših vpoklicanih pod 20 let starosti je bilo 13 %, starih nad 40 let pa 11,11 %, kar je v obeh primerih več od povprečja dosegljivih in analiziranih

podatkov. Starost glavnine vpoklicanih, po oceni starih med 20 in 45 let, je znašala 75,89 %, kar je v primerjavi s podatki iz Tübingena in Koprivnice kljub nepopolnosti borovniških podatkov vendarle zanimiva posebnost, ki bi terjala poglobljeno raziskavo.

V Tübingenu je bilo število na spomenik vpisanih vojakov, starih med 20 in 45 let, 243, torej kar 94,56 % (vseh 257 vpisanih ima popolne podatke), medtem ko je na izbranih primerih iz okolice hrvaške Koprivnice ta delež nekoliko manjši, 87,66 %, ob že omenjenem dejstvu, da je od 86 vpisanih imen za primerjavo uporabnih 81.

Iz primerjave treh seznamov padlih v treh različnih državah je mogoče povzeti, da so glavnino padlih in – lahko sklepamo – aktivnih vojakov sestavljali možje med 20. in 30. letom starosti, nekoliko manj je bilo vpoklicanih in obenem padlih vojakov med 40. in 45. letom, nato pa število strmo upada vse do 50. leta starosti. Omenjeni 57-letni vojak Đuro Lončarek (1860–23. 4. 1917) iz Kunovac Brega pri Koprivnici v hrvaški Podravini bi utegnil biti med najstarejšimi padlimi vojaki v avstro-ogrski vojski.

Poleg vidnejših starostnih razponov vpoklicanih in padlih vojakov je s pomočjo seznamov padlih na spomenikih in ploščah mogoče slediti tudi vpoklicu več kot enega člana iz iste družine. Najpogosteje sta bila vpoklicana po dva brata, ki sta padla na različnih evropskih bojiščih. Takšne in podobne podatke je mogoče prebrati na spomenikih na Brezovici pri Ljubljani, v Srednji vasi v Bohinju, na Šebreljah in drugod. Verjetno največji davek je vojna pobrala v fari Srednja vas v Bohinju, kjer se iz vojne nista vrnila po dva brata iz sedmih družin.

190 Medvarić-Bračko, Ružica, Mira Kolar-Dimitrijević, 2015. Tragom poginulih vojnika koprivničke i đurđevačke Podravine u Prvom svjetskom ratu. U spomen palima 1914. – 1918. godine. *Podravski zbornik* 41: 41–62. Dostopno na: <https://hrcak.srce.hr/file/331072> (4. 9. 2022).

191 Gre za kraje Koprivniški Ivanec, Cenkovec, Kunovec, Kunovec Breg, Butinovec, Gorički in Pustakovec v neposredni okolici Koprivnice.

192 Medvarić-Bračko in Kolar-Dimitrijević, n. d., str. 54–55.

193 Vasi so: Brezovica, Dragomer, Log, Lukovica, Notranje Gorice, Plešivica in Vnanje Gorice.

Tabela št. 4: Najmlajši in najstarejši slovenski padli vojaki z območja župnije Brezovica pri Ljubljani (45 obravnavanih oseb).

Z. št.	Priimek in ime	Rojen	Umrli	Starost
NAJMLAJŠI POD 20 LET				
1	Koritnik Anton	1899	1918	19
2	Francelj Martin	1897	1916	19
3	Marinčič Tomaž	1898	1915	17
4	Mrak Jožef	1898	1917	19
5	Slana Lovrenc	1898	1916	18
6	Sojer Martin	1898	1916	18
V % od 45				13 %
NAJSTAREJŠI NAD 40 LET				
1	Kušar Lovno	1865	1917	52
2	Lenaršič Franc	1875	1917	42
3	Lenaršič Ignacij	1872	1915	43
4	Novak Matevž	1873	1916	43
5	Tomšič Jožef	1875	1918	43
V % od 45				11,11 %
SKUPAJ OBRAVNAVANI VOJAKI		45		od 60 priimkov in imen padlih vojakov

Figuralna, reliefna in druga likovna opremljenost spomenikov in znamenj

Figuralne, reliefne in druge likovne oblike so vidne tudi na spomenikih in znamenjih prve svetovne vojne. Takšna motivika je značilna za slovenski in tudi evropski kulturni prostor, od koder so slovenski načrtovalci pridobivali zamisli za svoje umetniško in obrtniško ustvarjanje. Pri tem so bili nekaterim vidnim obrtniškim, zlasti kamnoseškim ustvarjalcem v pomoč predvsem v evropskem okolju dostopni katalogi, ki so jih pri delu očitno uporabljali vsi boljše poznani slovenski izdelovalci spomenikov, kot sta bila kamnoseka Karel Novak iz Šentvida nad Ljubljano (Hazler 2021: 73–74) in Alojzij Vodnik¹⁹⁴ iz Ljubljane.

Razgled po Evropi

Glede na umetniške – kiparske in obrtniške – kamnoseške veščine so naši spomeniki primerljivi z evropskimi, še posebej z avstrijskimi, nemškimi, deloma tudi madžarskimi in nekoliko manj z italijanskimi. V Italiji je bilo razširjeno upodabljanje krilatih mitoloških in angelskih likov, ki podpirajo umirajoče vojake, poznana je tudi stoična drža vojaka, oprtega na puško (na primer kip pred kostnico v Bologni), velikanska stoječa ali skrčena telesa različnih upodobljencev (na primer spomenik v Brindisiju), motiv napol razgaljene krilate ženske z mečem in doprsnim kipom vojaka nad njo (na primer spomenik v mestu Catanzaro Lido), veličasten spomenik z likom krilatega angela vrh jonskega stebra (na primer spomenik v Ferentinu), razgiban motiv golih moških teles na visokem podstavku (na primer spomenik v mestu Fiesso Umbertiano), doprsna bista vojaka s čelado na glavi in ptičem nad njim (na primer spomenik v mestu Filicaia), tolažeča mati z otrokom (na primer spomenik v Gemoni pri Vidmu), usločena drža vojaka s puško (na primer spomenik v Lagosantu), lik užaloščene ženske z desno nogo naslonjeno na

podstavek (na primer Marche), orel vrh visokega obeliskastega spomenika (na primer spomenik v mestu Mascalucia), stoični lik v draperijo odetega bojevnika z bodalom in ščitom (na primer spomenik v Modeni), motiv dveh moških in ženske z otrokom, odetih v tanke draperije (na primer spomenik v mestu Monseleca), bojno razgibani lik vojaka s puško v desnici ter iztegnjeno levico in kazalcem (na primer spomenik v Monterossu) in številni drugi podobno oblikovani spomeniki. Zagotovo sta prav razgibana figuralika ter prepletanje mitoloških in vojaških likov najznačilnejša prav za vrsto spomenikov po Italiji.

Posebej raznovrstna dinamika upodobljenih likov na spomenikih prve svetovne vojne je značilna tudi za Francijo, le da je tam v primerjavi z Italijo bistveno manj mitoloških likov. V Franciji so na nekaterih spomenikih vojaki in mitološki liki upodobljeni bodisi zelo statično (na primer Compiègne, Doignies, kraj severno od Pariza in blizu belgijske meje, Lions, reliefna upodobitev vojakov na veličastnem, vsaj 40-metrskem spomeniku v kraju Mondement-Montgivroux; Péronne, kraj severovzhodno od Pariza in vzhodno od Amiens; spomenika na Place Clemenceau in Place Denys Cochin v središču Pariza; več kot 20 m visok kamnit spomenik v kraju Oulchy-le-Chateau z upodobitvijo kurata, šestih vojakov in pokonci stoječega ranjenca (?), Plouageja) ali kot celopostavni kip vojaka v izvidniškem položaju (na primer Flers v Normandiji) ali v zanosu zmagoslavja (na primer Bouconville Vauclair, severozahodno od Reimsa), vojak v bojnem zanosu (na primer spomenik v kraju Cantigny), vojak, ki se poslavlja od umirajočega konja (na primer Chipilly v severni Franciji), generali v stoičnem položaju vrh visokega podstavka (na primer spomenik v kraju Bouchavesnes-Bergen), Chantilly in Pariz (Place Vaudan) z upodobitvijo štirih vojakov z mečem pod generalom ali na konju (na primer Cours la Reine v Parizu, Place du Trocadéro-et-du-11-Novembre v Parizu, Place Joffre v Parizu) oziroma vojaka, stoječega ob njem (Pariz, spomenik ruskim ekspedicijskim

¹⁹⁴ Šorn, Jože, Rudolf Andrejka: Vodnik Alojzij. *Slovenski biografski leksikon*. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi795962/> (2. 11. 2022).

silam). Po motivu zelo redka je globoko reliefna upodobitev sedečega vojaka, ki mu čez kolena leži napol oblečen umirajoči tovariš.

Slovenija

Spomenike in znamenja prve svetovne vojne krasijo različna likovna dopolnila v obliki figuralnih in reliefnih plastik ter različnih grafično oblikovanih motivov, ki le s plitko zarezo ali z barvami in ponekod tudi s pozlato pričajo o likovni usposobljenosti kamnosekov. Kljub velikim razlikam so prav likovna dopolnila pomembna sestavina celovite podobe spomenikov in znamenj. Obenem so bili spomeniki za naročnike nezanemarljiv finančni strošek, zato so se začetne priprave od izvedbe do slovesnega odprtja pogosto podaljšale na več mesecev ali let.

Najpogostejši naročniki spomenikov in znamenj v spomin padlim rojakom so bile katoliške župnije, redkeje pa občine in zasebniki, posebej med graditelji spominskih kapelic, ki so bili malce številnejši na območju Mislinjske in Dravske doline, v Slovenskih goricah in na območju zahodnega Krškega gričevja.

Razlogi za postavljanje zasebnih zahvalnih kapelic po srečni vrnitvi v domače kraje so bili poleg spominskih in zahvalnih vzgibov pogosto odsev splošnega ravnjanja v posameznih krajih, kjer so zahvalne kapelice zlasti srednji in večji kmetje postavljali tudi ob drugih priložnostih, na primer ob nenadnem ozdravljenju družinskega člana, obvarovanju pred nesrečo, gospodarski uspešnosti idr. Ob kapelicah v spomin na srečno vrnitev domov (na primer Ljubnica, pri Kokljiču) je poznana tudi kapelica na Repu nad Slovensko Bistrico, ko se predvideni naslednik Repnikove kmetije ni vrnil z ruske fronte. Večjo kapelico zaprtega tipa sta Antonija in Franc Pliberšek postavila že leta 1914, kmalu po sinovi smrti; je pravzaprav edina, ki jo poleg verskih znamenj v notranjosti na čelni strani krasijo številni liki polmesecev z angelskimi glavami, drobne rozete, valjasto upognjeno rastlinje in kvadrataste ploščice v obliki drobnih pečnic. Zgodba o preminulem nasledniku kmetije je še del družinskega pripovednega izročila, ki ga ohranjata lastnika Ivan in Jožica Ačko.

Med 531 enotami¹⁹⁵ v tej publikaciji obravnavane kulturne dediščine spomenikov in znamenj, povezanih z dogodki med prvo svetovno vojno in po njej, je nekaj takšnih, ki jih poleg osnovnih dokumentarnih navedb o padlih, epitafov in značilnih oblikovnih izvedb dopolnjuje več likovno opaznih podob, s katerimi so naročniki in izdelovalci želeli dopolniti sporočilnost spomenikov in znamenj. Iz izbora 93 takšnih likovno najopaznejših je bilo mogoče ugotoviti 25¹⁹⁶ vidnih tipoloških posebnosti, med njimi so vojaški liki, svetniki in simbolika, ki se v več primerih povezujejo s sakralnimi ikonografskimi motivi. Likovni umetniki, arhitekti in kamnoseki so vse te motive uporabljali za krepitev dramaturške pričevalnosti in sporočilnosti spomenikov in znamenj. Nekateri upodobljeni liki so namreč poleg dokumentarnosti opozarjali na grozote vojne in nemoč, pogosto celo zapuščenost nesrečnih vojakov, ko skrušeni na kolenih na skali (na primer Videm - Dobropolje, ob župnijski cerkvi Povišanja svetega Križa) ali stoje z naslonom na puško (na primer Škofja Loka, na župnijski cerkvi sv. Jurija, in Trebnje, ob župnijski cerkvi Marijinega Vnebovzetja) ponašajo vojne grozote. Pogosti so zlasti ikonografski motivi umirajočih vojakov na bojiščih, ležeči pod vrbo žalujko, ko jih v zadnjih trenutkih življenja tolažijo Devica Marija, krilati angel, Bog ali ženska z otroki.

Med 25 ikonografskimi motivi je mogoče opaziti tudi nekatere podobnosti, vendar z drobnimi različicami, ki izražajo avtorsko domiselnost in težnjo po prilagajanju željam naročnikov, da bi v določenem kraju vendarle

¹⁹⁵ Močnik, Blaž, 2014. Brazgotina z več kot sto spomeniki, Z Ernesto Drole, vodjo novogoriške enote Zavoda za Varstvo kulturne dediščine Slovenije, o prvi svetovni vojni. *Delo*, 1. 8. Dostopno na: <https://old.delo.si/kultura/dediscina/brazgotina-z-vec-kot-sto-spomeniki.html> (4. 4. 2022). Odlomek iz intervjuja z Ernesto Drole: *Ali najdemo spominska znamenja prve svetovne vojne tudi zunaj območja soške fronte in Ljubljane?* Dediščino, ki je vezana na prvo svetovno vojno, najdemo tudi v ostalem delu Slovenije. Po stanju v registru kulturne dediščine gre za 157 vpisanih enot v ostalem delu Slovenije. Je pa res, da je velika večina dediščine na območju soške fronte in v njenem zaledju nastala v času spopadov, le manjšina so objekti, vsebinsko vezani na prvo vojno, ki so bili zgrajeni po vojni.

¹⁹⁶ Obravnavana tipološka razvrstitev je predmet avtorske presoje. Nekateri bi bilo mogoče združiti v večje skupine, vendar bi pri tem morebiti spregledali domiselnost in ustvarjalnost znanih in neznanih avtorjev.

Slika 188: Horjul, relief pietà na spomeniku padlih v prvi svetovni vojni, ki ga je leta 1922 izdelal kipar France Kralj (foto: V. Hazler, 26. 12. 2018).

postavili oblikovno in izvedbeno izviren (na primer Grajska vas, spomenik s kipom sv. Martina, ki uličnemu revežu daje svoj vojaški plašč) spomenik.

Ikonografska motiva pietà in Mater Dolorosa

Izgubo sinov, bratov in mož kot padlih v boju ali umrlih za posledicami ran, zastrupitev in bolezni so po navdihu poznanih ikonografskih vzorcev in ob lastni interpretaciji upodabljali tudi nekateri akademsko izobraženi likovni ustvarjalci in kamnoseški mojstri že v zgodnjih 20. letih in vse do srede 20. stoletja. Med najuporabnejšimi in priljubljenimi sta bila zlasti ikonografska motiva pietà in Mater Dolorosa, ki so ju umetniki večinoma upodabljali reliefno, saj sta bila, kot kaže, dovolj ekspresivna in obenem domača širšemu krogu naročnikov. Nekateri upodobitve so bile opazne zaradi oblike in velikosti (na primer Horjul), večinoma pa so se naročniki odločali za manjše

in cenovno dostopnejše izvedbe (Adlešiči), ponekod tudi kot likovno dopolnilo osrednjemu spomeniku (na primer Stara Loka).

France Kralj je leta 1922 izdelal zelo ekspresiven reliefni lik pietà iz svetlo rumenega kamna za polkrožno nišo spomenika v Horjulu, ki ga je skupaj s kompozicijo obzidja načrtoval arhitekt Jože Plečnik. Leta 1994 so svojci žrtev in horjulski farani spomeniku pod navedbo simbolnega groba 41 padlih vojakov v prvi svetovni vojni dodali priimke in imena žrtev druge svetovne vojne ter letnice rojstva in smrti. Med devet plošč iz temnega kamna so dodali verze pesnikov Franceta Balantiča in Simona Gregorčiča.

Med najznačilnejše in impresivne ikonografske izvedbe sodijo v zasnovi globokega ali plitkega reliefa med seboj sorodne upodobitve motivov žalostne Matere Božje z mrtvim Jezusom v rozeti na spomeniku ob vzhodnem pročelju župnijske cerkve sv. Jurija v Škofji Loki, ki jo je poleg vrhnjega kipa vojaka leta 1930 upodobil kipar Božo Pengov.

Slika 189: Škofja Loka, vzhodno pročelje župnijske cerkve sv. Jurija v Stari Loki s spomenikom padlih v prvi svetovni vojni. Vojak stoji na podstavku z reliefom Mater Dolorose (foto: V. Hazler, 22. 4. 2023).

Slika 190: Črnomelj, detajl s spomenika z reliefom padlega vojaka in ženske tolažnice, ki ga je leta 1938 izdelal kipar France Gorše (foto: V. Hazler, 21. 7. 2021).

Slika 191: Adlešiči, detajl z reliefom padlega vojaka in ženske tolažnice na spomeniku ob cerkvi sv. Nikolaja, ki ga je leta 1948 izdelal kipar Janez Gregorka (foto: V. Hazler, 21. 7. 2021).

Mater Doloroso so kot likovno najekspresivnejši način za ponazoritev žalosti in žalovanja prevzemali tudi nekateri drugi vidni slovenski likovni umetniki 20. in 30. let 20. stoletja.

Domnevno je bil škofjeloški motiv Mater Dolorose z Jezusom vodilo za sorodne izvedbe motivov žensk tolažnic, kakršni sta na primer reliefni upodobitvi na spomenikih padlih v prvi svetovni vojni v Črnomlju in Adlešičih. Za črnomaljski spomenik¹⁹⁷ nad cesto in pod osnovno šolo Mirana Jarca je leta 1938 relief izdelal kipar France Gorše, za adlešiški spomenik ob pročelju župnijske cerkve sv. Nikolaja pa leta 1948 kipar Janez Gregorka.

Umirajoči vojak in tolažniki

Motivu žalujoče Matere Božje so sorodni drugi, likovno poenostavljeni ter vojnim in povojnim razmeram prilagojeni, deloma svetni in pogosteje posvetni ikonografski motivi. Med najbolj razširjenimi je motiv ranjenega in umirajočega vojaka in različnih tolažnikov, kakršen je v vasi Nickelsdorf, jugovzhodno od Dunaja, tik ob avstrijsko-madžarski meji. Takšni motivi so nastajali tudi v naši soseščini, na primer v Stradlu na avstrijskem Štajerskem, kjer je v spodnjem delu spomenika v obliki obeliska vgrajen relief iz belega kamna z motivom umirajočega vojaka, ki ga tolaži Mati Božja. Podobne izvedbe so poznane tudi v več drugih krajih, na primer v Begunjah pri Cerknici, kjer je kipar France Kralj za spominsko ploščo kamnoseka Antona Dolinarja leta 1927 izdelal globok relief z motivom mrtvega vojaka in ženske tolažnice. Temu reliefnemu motivu je ikonografsko soroden kip umirajočega vojaka in dekleta tolažnice v spomeniku v obliki kapelice v Žireh. Spomenik iz leta 1938 je zasnoval arhitekt Rado Kregar, kip iz belega marmorja pa je izdelal kipar Karlo Putrih.

Slika 192: Straden, relief umirajočega vojaka na spomeniku padlih v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 6. 10. 2012).

Poleg enobarvnih kamnitih reliefnih motivov so se uveljavili manjši kolorirani motivi na steklenih ploščicah z upodobitvijo ranjenega oziroma umirajočega vojaka s tolažnikom Svetim Bogom, kot sta ohranjeni na spomeniku prve svetovne vojne v vhodni arkadi podružnične cerkve sv. Urha v Dobrunjah pri Ljubljani (1927) in na spomeniku pokopališča v Sostrem v Ljubljani (1927). Oba so pred leti zgledno obnovili. Obstenski spomenik v arkadi cerkve sv. Urha je pridobil na novo pozlačene napise, medtem se je izgubilo vseh 22 steklenih fotografij vojakov in domnevno kolorirana postekljena ploščica umirajočega vojaka. Obnovljen je tudi spomenik v Sostrem, kjer je kolorirana postekljena ploščica dobro ohranjena.

¹⁹⁷ Pod reliefom je spominska ploščica iz leta 1979, posvečena vojakoma Alojzu Štefaniču in Alojzu Roglju, ki ju je avstro-ogrsko vojaško sodišče v Judenburgu kot člana vodstva upora slovenskih vojakov, borcev za Jugoslavijo, obsodilo na smrt.

Slika 194: Ljubljana, Dobrunje, podružnična cerkev sv. Urha. Današnja podoba spomenika po zadnji obnovi z zgolj nakazanimi ležišči sličice z risbo umirajočega vojaka in fotografijami 22 padlih vojakov (foto: V. Hazler, 24. 2. 2022).

Slika 193: Ljubljana, Dobrunje, podružnična cerkev sv. Urha s prislonjenim spomenikom iz leta 1926 v arkadi pred glavnim vhodom (foto: neznani avtor, iz arhiva Janeza Bogataja). Detajl spomenika padlim vojakom z ovalno stekleno ploščico z motivom umirajočega vojaka, ki ga tolaži Sv. Bog, in sličice s fotografijami 22 padlih vojakov so že nekaj let izgubljene s spomenika.

V različnih plitkih reliefnih in zgolj obarvanih oblikah so v odtenkih tudi motivi umirajočih ali ranjenih vojakov na nekaterih drugih spomenikih. Na spomeniku v Visokem pri Kranju je upodobljen motiv umirajočega vojaka, ki ga hrabri v belo oblečena bradata moška figura – domnevno Sveti Bog. Podobna je reliefna upodobitev na spomeniku na Razborju nad Sevnico, medtem ko na spomeniku na južnem pročelju župnijske cerkve Marijinega rojstva v Šmarju - Sap ranjenega vojaka tolaži krilati angel, na spominski plošči v župnijski cerkvi v Ločah v Rožu na avstrijskem Koroškem pa je v plitkem, v kamen izklesanem reliefu upodobljen motiv ranjenega vojaka s povito roko, ki ga od strani opazujejo stoječa mati s sinom in hčerjo, vsi pa so zazrti v na oblaku stoječega Boga.

Svojevrstno različico posvetno-svetnih upodobitev trpečih in tolažnikov je leta 1928 za spomenik v Dobu pri Domžalah v globokem reliefu upodobil grafik in kipar Tone Kralj. V polkrožni niši vrh spomenika je upodobil motiv ranjenega/mrtvega avstro-ogrskega vojaka, ki ga pod pazduhama drži tovariš.

Ob teh izrazito plastično in v nekaj primerih tudi barvito izraženih motivih je bilo po številu največ likovno manj kakovostnih upodobitev ranjenega in ležečega vojaka, ki se z eno roko oprijema puške, druga pa je položena čez telo. Vojak je praviloma v naravnem okolju, pod vrbo žalujko, ponekod prizor krasi rastoče cvetje, v ozadju pa sonce zahaja za skalnato gorovje. Takšnih motivov je skupaj 13. Razlikujejo se le po legi vojaka, saj ima v petih primerih ležeči vojak glavo na levi, v osmih primerih pa na desni strani. Vojak z glavo na levi je upodobljen v reliefih in risbah na spominskih znamenjih na pročelju cerkve v Brezjah na Gorenjskem, Jurjevici pri Sodražici, Lučinah pri Gorenji vasi, Srednji Dobravi pri Kropi in Stari Cerkvi, ležeči vojak z glavo na desni pa v reliefih in risbah na spominskih znamenjih v Dobrovi pri Ljubljani, Bukovščici pri Škofji Loki, Dvoru pri Polhovem Gradcu, Polhovem Gradcu, Jurjevici pri Sodražici¹⁹⁸ in Preddvoru ter na spomenikih v Prečni pri Novem mestu in na Svibnem.

Slika 195: Dob pri Domžalah, globoki relief Toneta Kralja iz leta 1927 na spomeniku padlih vojakov v avstro-ogrski vojski (foto: V. Hazler, 18. 2. 2022).

Slika 196: Visoko, podružnična cerkev sv. Vida, spominska plošča na severnem pročelju cerkve. Povsem na vrhu plošče je v belem okvirju z napisom »MIR S TEBOJ!« upodobljen barvni motiv ranjenega vojaka, ki ga tolaži Sveti Bog (foto: V. Hazler, 1. 12. 2018).

¹⁹⁸ Na vhodnem pročelju podružnične cerkve Povišanja svetega križa v Jurjevici pri Sodražici sta vgrajeni spominski plošči z na levo in na desno ležečim vojakom.

Slika 197: Lučine, župnijska cerkev sv. Vida, spominska plošča padlim v prvi svetovni vojni v arkadi pod zvonico (foto: V. Hazler, 10. 10. 2020).

Slika 198: Dvor pri Polhovem Gradcu, v nišo pod zvonico podružnične cerkve sv. Nikolaja je v zidana spominska plošča. Ranjen vojak s prevezano glavo drži puško z levico, z desnico se oprijema prsi, zadaj za glavo je upodobljeno drevo, levo je uničeno vojaško vozilo, v ozadju gori stavba, za hribi pa zahaja sonce (foto: V. Hazler, 19. 12. 2018).

Ranjeni avstro-ogrski vojak je upodobljen tudi na Koprivniku v Bohinju. Motiv pravkar zadetega vojaka, ki se nemočen vznok seseda na tla, je v plitkem reliefu vklesan na pokončen pravokoten spomenik. Vojak se z desnico oprijema tal, z levico pa drži puško. Okrog njega je upodobljen le del zemljine, pokrajinsko ozadje je brez motivov.

Slika 199: Koprivnik v Bohinju, plitek relief z motivom zadetega vojaka na spomeniku padlih v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 13. 1. 2019).

Padli koprivniški vojak je edina takšna samostojna reliefna upodobitev na Slovenskem. Tudi na spomenikih in znamenjih s slikanimi motivi ni takega prizora. Sicer pa se samostojno upodobljeni vojaki najpogosteje pojavljajo na vrhu visokih valjastih, stopničastih ali pravokotnih podstavkov, ki so večinoma opremljeni z epigrafi in sezname padlih vojakov.

Kipi vojakov

Odzivi javnosti na vojno, trpljenje vojakov in nesmiselnost vojskovanja takšnih razsežnosti, kot jim je bil svet priča v štiriletni veliki vojni, se kažejo še v drugih oblikah likovnega upodabljanja vojnih in povojnih razmer. Že med vojno, še posebej pa po njej v 20. in 30. letih, je nastalo več spomenikov z upodobitvami vojakov, ki so jih ustvarili vidni slovenski kiparji, pri oblikovanju pa so sodelovali tudi vidni slovenski arhitekti in njihovi sodelavci.

Slika 200: Ljubljana, Žale, kip kranjskega Janeza na stopnišču pred kostnico (foto: V. Hazler, 19. 11. 2021).

Med kipi vojakov na podstavkih je najbolj poznan kip kranjskega Janeza, delo Svetoslava Peruzzija iz okrog leta 1916, leta 1917 ga je dokončal kipar Lojze Dolinar. Postavili so ga leta 1923 na grob judenburških žrtev na ljubljanskih Žalah, v letih 1938 in 1939 pa premaknili na današnje mesto, tj. na stopnišče kostnice padlih vojakov, ki jo je zasnoval arhitekt Edvard Ravnikar.

Med letoma 1925 in 1930 so nastali še štiri spomeniki avstro-ogrskih vojakov na vrhu spomenika ali kot njegov osrednji motiv. Na Dovjem so občani v bližini župnijske cerkve sv. Mihaela leta 1925 postavili visok spomenik padlim v prvi svetovni vojni. Izdelal ga je kamnosek Franc Cengle iz Radovljice. Sestavljen je iz stopničastega podstavka, členjenega podstavka z napisno ploščo in nanj postavljenega, okrog metra in pol visokega avstro-ogrškega vojaka, ki se z obema rokama naslanja na puško in z umirjenim pogledom zre proti Mojstrani.

Slika 201: Dovje, kip avstro-ogrškega vojaka na spomeniku padlim v prvi svetovni vojni iz leta 1925 (foto: V. Hazler, 27. 9. 2019).

Tudi vojak na vrhu spomenika v Šmartnem ob Paki je upodobljen v povsem umirjeni stoječi drži. Vojak s čelado na glavi se ozira proti tlom, v desnici drži puško, v levici pa lovorov venec. Spomenik, ki je nastajal med letoma 1925 in 1927, je delo ljubljanskega kamnoseka Vinka Čamernika.

V nekoliko bolj čustveni in razgibani obliki na vrhu visokega spomeniškega podstavka stojita avstro-ogrška vojaka v Polju pri Ljubljani in v Stari Loki pri Škofji Loki. Kip za spomenik v Polju je leta 1926 izdelal akademski kipar Lojze Dolinar. Vojak se z levico oprijema pasne futrole za strelivo, z desnico drži ob telo pokonci prislonjeno puško in vetrič mu rahlo dviguje vojaški plašč. Še bolj skrušena je podoba vojaka iz kamna na spomeniku ob cerkvi sv. Jurija v Stari Loki pri Škofji Loki, ki ga je leta 1930 izdelal kipar Božo Pengov. V naravni velikosti upodobljen vojak s čelado na glavi je nekoliko razbremenil levo in se z vso težo oprl na desno nogo, kamor je prislonil puško in se skrušen zazrl proti tlom.

Slika 202: Šmartno ob Paki, kip avstro-ogrškega vojaka na vrhu spomenika padlim v prvi svetovni vojni iz leta 1927 (foto: V. Hazler, 22. 6. 2020).

Slika 203: Ljubljana, Polje, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni med župnijsko cerkvijo Device Marije in pokopališčem (foto: v. Hazler: 1. 3. 2022).

Slika 204: Škofja Loka, Stara Loka, župnijska cerkev sv. Jurija z visokim spomenikom in kipom utrujenega vojaka (foto: V. Hazler, 10. 12. 2018).

Slika 205: Videm - Dobropolje, spomenik padlim v prvi svetovni vojni pred župnijsko cerkvijo Povišanja svetega Križa (foto: V. Hazler, 19. 11. 2021).

Slika 206: Zasavska Sveta gora, kip spomenik pred romarsko cerkvijo Marijinega rojstva (foto: V. Hazler, 18. 8. 2021).

Zgroženost nad vojno izražajo tudi podobe vojakov v polkleččem in kleččem položaju na spomeniku v Vidmu Dobropolju, kjer je kip vojaka leta 1930 izdelal France Kralj, in spomeniku na Zasavski Sveti gori, kjer je leta 1929 lik vojaka prispeval kipar Tone Kralj, kip pravkar zadetega in še stoječega vojaka v Bočni, ki ga je zasnoval arhitekt France Kuglič in leta 1936 izdelal kipar Zdenko Kalin, ter kip na eni nogi kleččega vojaka za spomenik na pokopališču v Preski pri Medvodah, delo kiparja Lojzeta Dolinarja iz leta 1926.

Slika 207: Bočna, občestni spomenik v podobi kapele v spomin padlim v prvi in drugi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 22. 6. 2020).

Slika 208: Preska pri Medvodah, pokopališče, kip utrujenega vojaka na vrhu spomenika padlim v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 22. 4. 2023).

Kip vojaka s tolažnikom Bogom

Na velikem spomeniku v Trebnjem, ki sta ga leta 1933 zasnovala akademski kipar Frančišek Smerdu in Lipovš¹⁹⁹ ter ga postavila tik ob severno pročelje župnijske cerkve Marijinega Vnebovzetja, sta upodobljena vojak in na skali nad njim stoječi Jezus Kristus, ki levico tolažeče polaga vojaku na rame in izteguje desni kazalec. Vojak v dolgem plašču in s čelado na glavi se opira na puško in s sklonjeno glavo sprejema božjo tolažbo.

Slika 209: Trebnje, severno pročelje župnijske cerkve Marijinega Vnebovzetja, detajl spomenika padlih v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 9. 10. 2020).

Figuralni spomeniki na vojaških pokopališčih

V več slovenskih krajih so zlasti v času soške fronte v večjih stavbah, šolah in celo v toplicah Rogaška Slatina uredili vojaške bolnišnice. Vojake, umrle za posledicami ran, okužb in bolezni, so pokopavali v krajih zdravljenja, večinoma v bližini pokopališč (na primer Pobreško pokopališče v Mariboru, pokopališči

v Hotedršici in Škofji Loki idr.). Več takšnih pokopališč je ohranjenih in primerno vzdrževanih, več pa jih je s poznejšimi prekopi na skupna večja pokopališča ali v kostnice izgubilo značaj vojaškega pokopališča, zato so pogosto povsem izginila iz kolektivnega in osebnega spomina, kar velja za nekatera medvojna in povojna pokopališča, kot so pokopališča v Kranjski Gori, Hrušici pri Jesenicah in Šentvidu nad Ljubljano,²⁰⁰ ki tako sodijo v poglavje »izgubljeni iz spomina domačinov«.²⁰¹ Je pa tudi res, da številni vojaški spomeniki takoj po vojni ali desetletje in več pozneje niso dobili na novo postavljene oznake v obliki spomenika z likovnimi, zlasti figuralnimi poudarki. Tam, kjer se je to zgodilo in so postavili vidna znamenja, se je javni spomin na pokopališča ohranil, drugod je zbledel.

V Škofji Loki je bilo vojaško pokopališče ob vzhodnem robu mestnega pokopališča. Danes je urejeno kot drevesni park z enim, domnevno po vojni postavljenim vojaškim nagrobnikom²⁰² in osrednjim spomenikom žalostne Slovenke v obliki herme. Kip je leta 1928 izdelal kipar Ivan Jurkovič; upodobil je žensko v slovenski narodni noši s sklenjenima rokama.

V Ločah pri Tolminu je ohranjeno eno največjih avstro-ogrskih vojaških pokopališč na Slovenskem. Poleg enajstih, iz kamna izklesanih častniških nagrobnikov in niza enakih betonskih blokov s prvotno svinčenimi napisnimi ploščicami z imeni padlih vojakov je osrednji poudarek pokopališča piramidasto pozidan kamnit spomenik, ki ga na vrhu krasi krilati orel, na čelni strani pa lika napol klečečih golih mladenk, ki z obema rokama držita velik lovorov venec z napisom vojaške

²⁰⁰ V Šentvidu nad Ljubljano je vojaško pokopališče obstajalo še nekaj let po vojni vzdolž zunanje zahodne strani civilnega pokopališča, nato so posmrtno ostanke prenesli v med letoma 1938 in 1939 zgrajeno vojaško kostnico na ljubljanskih Žalah.

²⁰¹ Značilen primer izgube spomina o nekdanjem vojaškem pokopališču je prav Šentvid nad Ljubljano, kjer se domačini staroselci ne spominjajo ne pokopališča ne vojaške bolnišnice v Zavodu svetega Stanislava oziroma Škofovih zavodih.

²⁰² Sprva so posamične vojaške grobove označevali leseni križi, vsi grobovi so bili obrnjeni proti severu. Vse kaže, da so kmalu po vojni tovariši postavili manjše kamnito znamenje z napisom: HEINRICH PAVLIK K. u. k. Postamthsdiener geb. 1876, gest. 1916 die Kameraden des 15. K.K. (prevod: HEINRICH PAVLIK K. u. k. Poštni uradnik, rojen 1876, umrl 1916 Tovariši 15. K. K.).

¹⁹⁹ Označba na spomeniku FEL. LIPOVS 1933 je vgrajena v podstavek bronaste spomenika vojaka.

enote, ki ji je pripadalo 3300 tukaj pokopanih vojakov. Na kamniti plošči pod likoma je latinski napis: 1915–1916 REQUIEM AETERNAM (prevod: VEČNI POČITEK).

Slika 210: Škofja Loka, nekdanje vojaško pokopališče z osrednjim spomenikom žalostne Slovenke (foto: V. Hazler, 25. 10. 2021).

Slika 211: Loče pri Tolminu, osrednji spomenik na avstro-ogrskem vojaškem pokopališču (foto: V. Hazler, 6. 7. 2021).

Druge figuralne sestavine spomenikov

V 30. letih 20. stoletja se je kiparsko oblikovana figuralka vojaških, svetniških in posvetnih likov umikala s pročelij spomenikov, saj je Zvezi bojevnikov tudi zaradi pritiskov državnih oblasti upadla začetna vnema. Tako se je eden zadnjih spominov na prvo svetovno vojno združil s spominom na še strašnejšo, drugo svetovno vojno. Tak spomenik obema vojnoma je iz leta 1952 v Črni na Koroškem, kjer so sredi cestnega križišča postavili šest metrov visok spomenik, zasnovan po načrtih Jožeta Plečnika ter s pomočjo asistenta Antona Bitenca in študentke Milice Detoni. Vrh spomenika je iz belega kamna izklesana figura moške glave, upodobljena le še z ovratnikom, glava brezizrazno strmi po glavni dostopni cesti. Spomenik dopolnjuje del knežjega kamna, ki je v popolnejši obliki postavljen tudi na vrh spomenika Franju Malgaju iz leta 1968 v bližnjih Dobrijah v občini Ravne.

Slika 212: Črna na Koroškem, zgornji del Plečnikovega spomenika padlim v prvi in drugi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 14. 10. 2021).

Slika 213: Gabrje pri Tolminu, notranjost kapelice s križem in kipom vojaka ob grobu (foto: V. Hazler, 6. 7. 2021).

Likovna oprema italijanskih vojaških spomenikov in kapelic

Poleg spomenikov in znamenj v spomin na avstro-ogrske vojake so na Slovenskem ohranjeni likovni dodatki k dominantnim znamenjem pokopaliških spomenikov in kapelic italijanske vojske. Tudi ti so nastali med vojno in po njej. Z likovnimi dopolnili po – recimo – italijanskem okusu je opremljena notranjost italijanske vojaške kapele v Gabrjah pri Tolminu, ki so jo Italijani zgradili leta 1920 na vrhu vojaškega pokopališča, kamor so med majem 1915 in marcem 1916 pokopavali padle vojake v bojih na Mrzlem vrhu in Vodelu. Po vojni so Italijani pokojnike prekopali in posmrtno ostanke prenesli v veliko kostnico na Oslavju pri Gorici. Sčasoma je kapelica izgubila prvotno sakralno namembnost; vse do 90. let 20. stoletja so jo domačini uporabljali v gospodarske namene. Takrat je dozorela zamisel o njeni obnovi, zatem pa so jo z državno pomočjo zglede obnovili. Notranjost krasita velik križ, delo kiparja Giuseppeja

Rifesserja, in kopija lesenega kipa alpina, italijanskega vojaka, v popolni bojni opremljeni, ki se je z odkrito glavo poklonil grobu neznanega tovariša.

Likovno dovršene upodobitve zlasti orožja in opreme, figur s Križanim in ptice krasijo tudi druge italijanske simbolne pomnike na trpljenje vojakov, skrb za njihovo versko oskrbo in njihovo zadnje počivališče na pokopališčih.

Nad Avčami pri Kanalu ob Soči so na velikem travniku vidni ostanki nekdanjega italijanskega vojaškega pokopališča²⁰³ z nekaj iz kamna pozidanimi deli ograj in stebrov ter iz več kamnitih členov zgrajen osrednji spomenik, sestavljen iz štiristopniščnega podstavka in bogato členjenega nastavka; vanj je navpično zaboden dva in pol metra dolg vojaški nož, ovit z lovorovimi

²⁰³ Tudi posmrtno ostanke tu pokopanih vojakov so italijanske oblasti prenesle v veliko kostnico na gričevnatem Oslavju v bližini Gorice.

Slika 214: Avče, čelna stran spomenika v obliki križa na nekdanjem italijanskem vojaškem pokopališču iz prve svetovne vojne (foto: V. Hazler, 15. 11. 2018).

in hrastovimi vejicami. Kot celota nož s prečnim varovalom med držalom in rezilom spominja na katoliški križ, ovit s svečano rastlinsko ornamentiko. Spomenik je zelo kakovosten kiparski izdelek.

Na Planici, nad manjšo pečino med vrhovoma Pleče (1299 m) in Planica (1376 m) v Krnskem pogorju, so italijanski vojaki med letoma 1915 in 1917 zgradili in za versko oskrbo uporabljali kapelico Bes, imenovano po italijanskem stotniku Celestinu Besu, med vojno poveljniku dveh alpskih bataljonov in pehotnega polka. Na dominantnem vhodnem pročelju je med lokoma črn kip ptiča z razpetimi krili, tik nad vhodom je reliefni napis CONSOLATRIX AFFLICTORUM (TOLAŽNIK PRIZADETIH), levo in desno pa so reliefno upodobljeni prekrizani vojaški puški in cepin, ki jih povezuje vrv.

Slikovito likovno opremo vsebuje tudi visok spomenik v obliki obeliska sredi italijanskega pokopališča na ljubljanskih Žalah, ki so ga v tej podobi uredili leta

Slika 215: Planica, Krnsko pogorje, italijanska vojaška kapela Bes (foto: V. Hazler, 28. 9. 2023).

1931. Na sprednji strani obeliska je v lovorov okvir vklesan napis ALMA MATER ITALIA SUIS MILITIBUS BELLO PERENTIS MCMXV – MCMXVIII (slo.: ALMA MATER ITALIJA S SVOJIMI V VOJNI 1915–1918), nad njim so na štirih stranicah v loku pol vencev glave štirih pripadnikov različnih italijanskih rodov vojske. Vrh spomenika krase na palmovi vejici stoječi ptič s široko razpetimi krili.

Slika 216: Ljubljana, pokopališče Žale, italijansko vojaško pokopališče padlih v prvi svetovni vojni z osrednjim spomenikom s krilatom orlom na vrhu (foto: V. Hazler, 24. 2. 2022).

Figuralna oprema spomenikov, kostnic in pokopališč

Med spomeniki prve svetovne vojne je tudi nekaj unikatnih, izvirno oblikovanih spomenikov z opaznimi likovnimi poudarki krilatih angelov, Device Marije, sv. Martina, sv. Krištofa, ženskih likov in samo v enem primeru močne moške roke, ki drži meč, kar nekoliko spominja na motiv italijanske prezentacije vojaškega bodala na spomeniku nad Avčami. V nadaljevanju predstavljeni primeri likovne opreme spomenikov prve svetovne vojne so pojasnjevalno dovolj zanimivi, da jih predstavimo tudi z njihovega oblikovnega vidika.

V Šebreljah na Šebreljski planoti so domačini leta 1922 na pokopališču postavili visok, obelisku podoben spomenik s kipom krilatega angela na vrhu. Spomenik je osrednji prostorski in likovni poudarek pokopališča. Na zadnji strani podstavka je desno spodaj vklesan napis, da je spomenik in domnevno tudi kip

angela izdelal podjetnik Franc Podbersig. Oblikovana kamnoseška delavnica v Gorici.²⁰⁴

Opazna likovna oprema najrepresntativnejših spomenikov so v več primerih kipi krilatih angelov, Device Marije in svetnikov. Na Jesenicah so na nekdanjem pokopališču, zdaj pa spominskem parku na Plavžu, med letoma 1927 in 1929 po načrtu Gerharta Luckmanna zgradili vojaško kapelo s kostnico.²⁰⁵ Nad arkado osrednjega vhoda v kapelo²⁰⁶ je postavljen kamniti kip krilatega angela.

²⁰⁴ Poimenovanje je vklesano skrajno desno spodaj na zadnji strani spomenika.

²⁰⁵ V kostnico so leta 1931 prenesli posmrtno ostanke 29 vojakov domačinov z jeseniškega pokopališča, leta 1937 posmrtno ostanke 50 vojakov z vojaškega pokopališča v Kranjski Gori in posmrtno ostanke devetih ruskih vojakov ujetnikov z vojaškega pokopališča na Hrušici.

²⁰⁶ Nad notranjim vhodom v kapelo sta letnici 1814–1919, kar nakazuje, da tam počivajo vojaki, ki so v različnih bolnišnicah umirali še leto po vojni, kar je poznano iz več drugih krajev, na primer Rogaške Slatine.

Slika 217: Šebrelje, krilati angel vrh spomenika padlim v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 5. 1. 2019).

Slika 218: Jesenice, Spominski park na opuščnem pokopališču na Plazu s kapelico in kostnico padlih v prvi svetovni vojni. Nad glavnim vhodom je na podstavek umeščen kip krilatega angela (foto: V. Hazler, 5. 7. 2023).

Slika 219: Črenšovci, park južno od župnijske cerkve sv. Križa s spomenikom. Na kapitel masivnega valjastega stebra je postavljen lik krilatega angela, ki pod pazduhami drži mrtvega vojaka (foto: V. Hazler, 6. 9. 2021).

Slika 220: Lukovica, Stari trg, na vrh leta 1926 postavljenega središčnega spomenika je postavljen kip Device Marije Imakulate (foto: V. Hazler, 29. 11. 2018).

V Črenšovcih v Prekmurju so leta 1940 v parku južno od župnijske cerkve sv. Križa pod vodstvom kaplana Jožefa Meška postavili visok spomenik z valjastim stebrom²⁰⁷ in na vrh namestili kip krilatega angela, ki pod pazduhami drži mrtvega avstro-ogrskega vojaka. Kip je delo akademskega kiparja Tineta Kosa.

Oblikovno poseben je spomenik v vojni padlim vaščanom v Grajski vasi v Spodnji Savinjski dolini. Spomenik s tremi stranicami in križem na vrhu je leta 1924 zasnoval arhitekt Basle. Pod trikapno strešico s križem na vrhu je postavljen kip sv. Martina, ki beraču daruje polovico svojega ogrinjala. Je delo kiparja M. Hohnjeca.

Med najvišjimi spomeniki padlim v prvi svetovni vojni je spomenik sredi Starega trga v Lukovici pri Domžalah. Povsem kamnit spomenik je iz leta 1926, sestavljen je iz masivnega kockastega podstavka z napisi ter dveh stebrov z deloma jonsko oblikovanim kapitelom in nanj postavljenim kipom Brezmadežne Device Marije.

V Breznici na Gorenjskem so med letoma 1928 in 1931 pred župnijsko cerkvijo Žalostne Matere Božje postavili visok spomenik v obliki obeliska, ki spominja na gotski svetilnik. Spomenik je delo arhitekta Jožeta Plečnika. Tik ob steber je postavljen kip sv. Krištofa z malim Jezusom na ramenu, ki ga je izdelal kipar Boris Kalin.

Spomenike prve svetovne vojne dopolnjujejo liki žensk v lahkih oblačilih, segajočih skoraj do tal. Tako sta zasnovana kipa žensk ob spomeniku na Igu ob Ljubljanskem barju in v Križah pri Trziču. Na Igu, ob cerkvi sv. Martina, je ob spomeniku iz leta 1927 upodobljena ženska srednjih let izrazito žalostnega obzora, ki se z desnico oprijema oblačila, v levici pa drži lovorov venec. Na pokopališču v Križah je dekle postavljeno z bokom tik ob spomenik, roke je prekrizala čez prsi, z desno nogo pa je pokleknila na kamnit podstavek spomenika.

²⁰⁷ Na stebru je zapisanih 122 imen padlih vojakov iz črenšovske župnije. Ob spomeniku so po drugi svetovni vojni postavili doprsne kipe na podstavkih treh znanih domačinov: duhovnika in zgodovinarja dr. Ivana Zelka (1912–1986), duhovnika in glasbenega vzgojitelja dr. Franca Cigana (1908–1971) ter duhovnika, publicista in Maistrovega borca Jožefa Godine (1898–1986).

Slika 221: Breznica, župnijska cerkev Žalostne Matere Božje. Spomenik s kipom sv. Krištofa, ki nosi malega Jezusa, sta leta 1930 zasnovala arhitekt Jože Plečnik in kipar Boris Kalin (foto: V. Hazler, 15. 1. 2019).

Slika 222: Ig, spomenik pred župnijsko cerkvijo sv. Martina so postavili leta 1927. Dopolnjuje ga ženski lik, ki v levici drži lovorov venec (foto: v. Hazler, 12. 2. 2022).

Slika 223: Križe, na pokopališču okrog župnijske cerkve sv. Križa je ob zid postavljen spomenik padlim s kipom dekleta (foto: V. Hazler, 5. 7. 2023).

Prav poseben spomenik padlim v prvi svetovni vojni imajo ob vhodu na pokopališče Žale v Kamniku. Nastajal je postopoma, 10. septembra 1939, torej le devet dni po uradnem začetku druge svetovne vojne, pa so ga svečano odkrili. Postavili so ga na podlagi idejnega osnutka slikarja Staneta Cudermana, kip velike roke, ki izstopa iz zemlje in v rokah čvrsto drži meč v obliki križa, pa je delo kiparja Borisa Kalina.

Levji liki kot simbol moči in vstajenja

Na nekaterih spomenikih in spominskih znamenjih – ploščah so kot simboli moči, spanja ali celo izgubljanja življenjske moči dodani liki levov, bodisi v popolni figuralni podobi ali le kot relief.²⁰⁸

V popolni podobi je lev upodobljen le na spomeniku na Polzeli, ki ga je leta 1927 izdelal akademski kipar Lojze Dolinar. Lev z odprtim žrelom in v izrazito

iztegnjeni legi se z vso težo opira na sprednji taci, zadnji pa ima spodviti in potegnjeni izrazito nazaj.

Drugače kakor na Polzeli so reliefne upodobitve levov na vsaj treh spomenikih oziroma spominskih ploščah – znamenjih, ki so prislonjena ali vzdana na pročelja stavb (Kovor, Ribno) ali v njihovo notranjost (Brezje, bazilika Marija Pomagaj). V Kovorju pri Tržiču je spomenik (1926) vgrajen na župniško pročelje, v Ribnem pri Bledu je spomenik (ok. 1925) v pokončni obliki vgrajen na zahodno pročelje župnijske cerkve sv. Jakoba, na Brezjah pa je spominska plošča (1924) vzdana visoko v ostenje ob desni stranski kapeli Marije Pomagaj. V vseh treh primerih je reliefno upodobljeni lev v ležečem položaju, z rahlo odprtim gobcem, ko počiva ali (domnevno) že izgublja življenjsko moč.

Slika 224: Polzela, spomenik v prvi svetovni vojni padlim vojakom domačinom. Leta 1927 je kipar Lojze Dolinar vanj vključil kip rjovečega leva (foto: V. Hazler, 28. 11. 2018).

²⁰⁸ V krščanski ikonografiji ima lev več pomenov; lahko je podoba vstajenja, kadar spi z odprtimi očmi, pa tudi podoba Kristusa sploh (Menaše 1971: 1175; Chevalier, Gheerbrant 1983: 345).

Slika 225: Ribno, detajl spomenika z likom leva na zahodnem pročelju župnijske cerkve sv. Jakoba (foto: V. Hazler, 13. 1. 2019).

Slika 226: Kovor, detajl spomenika z likom leva na pročelju župnišča ob župnijski cerkvi sv. Janeza Krstnika (foto: V. Hazler, 15. 1. 2019).

Žalna vojaška ornamentika

Na spomenikih in spominskih ploščah so bili vidna likovna dopolnitev besedil zlasti simboli žalne vojaške ornamentike. V dokaj podobni motiviki se najpogosteje pojavljajo na Gorenjskem, v enem primeru na severnem Dolenjskem in v enem primeru v nekoliko modificirani obliki tudi na italijanski kapelici v Krnskem pogorju.

Po številu in sestavi predmetov je okrasna vojaška ornamentika najbolj zgoščena na spomeniku na pokopališču v Šentvidu pri Lukovici, na spominski plošči na podružnični cerkvi sv. Florjana v Lahovčah na Gorenjskem in na spominski plošči na župnijski cerkvi sv. Benedikta v Kresnicah ob Savi. V teh primerih so si motivi zelo podobni: prekrižani puška, sablja, na katero je nataknjena trobenta, in bodalo; za puško je upodobljen vojaški boben. Motiv dopolnjujeta prekrižani vejici lovorovega lista.

Temu motivu je podobno okrasje na spomenikih v Kranjski Gori in Dražgošah, nekoliko skromnejše, le z lovorovim vencem in bodalom, pa sta okrašena spomenik na pokopališču na Zaplani nad Vrhniko ter spominska plošča na podružnični cerkvi sv. Simona in Juda Tadeja v Spodnjem Brniku. Na podružnični cerkvi sv. Matije v Zalogu pri Cerkljah sta vrh spominske plošče za enakokrakim križem upodobljena prekrizan meč in lovorov list, na spomeniku v Mengšu pa so v plitkem reliefu upodobljeni prekrizani topovski cevi, puška in meč, vmes je še preluknjana vojaška čelada. Nekoliko drugačna je reliefna upodobitev prekrizanih pušk in cepina na italijanski vojaški kapelici Bes (1915–1917) na Planici, na planini Kuhinja v občini Bovec, ki je imenovana po italijanskem stotniku Celestinu Besu, ki je ognjeni krst doživel na Rombonu.

Slika 227: Brezje, detajl z likom leva na spominski plošči iz leta 1924 v baziliki Marije Pomagaj (foto: V. Hazler, 13. 1. 2019).

Slika 228: Lahovče, spominska plošča na pročelju župnijske cerkve sv. Florjana v vklesano vojaško ornametiko (foto: V. Hazler, 5. 5. 2021).

Slika 229: Kranjska Gora, detajl spomenika pred župnijsko cerkvijo Device Vnebovzete (foto: V. Hazler, 27. 9. 2019).

Slika 230: Dražgoše, detajl spomenika z okrasjem na opuščem pokopališču (foto: V. Hazler, 10. 5. 2021).

Slika 231: Zaplana, spomenik z okrasjem na pokopališču ob župnijski cerkvi sv. Urha (foto: V. Hazler, 25. 10. 2021).

Slika 232: Zalog pri Cerkljah, spominska plošča z okrasjem na pročelju podružnične cerkve sv. Matije (foto: V. Hazler, 5. 5. 2021).

Trnova krona, Kristusova glava in drugo okrasje figur

Dokaj pogost likovni motiv na spomenikih in znamenjih prve svetovne vojne je Kristusova glava s trnovo krono. Vgrajena je na spomeniku na pokopališču v Šmartnem pri Litiji, na spominski plošči v baziliki Marije Pomagaj na Brezjah, na spomeniku na zahodnem pročelju podružnične cerkve sv. Jakoba v Lešah pri Tržiču, na spomeniku ob pokopališkem zidu okrog župnijske cerkve Sv. Marije Vnebovzete na Prevaljah, na spominski plošči v arkadi zvonice župnijske cerkve sv. Ilja v Arnačah pri Velenju in na pročelju spominske kapelice padlim v prvi svetovni vojni v Cerknici. V enem primeru je upodobljena tudi glava Device Marije, in sicer na nagrobnem spomeniku²⁰⁹ avstro-ogrskega vojaka Ivana Vovška na pokopališču v Braslovčah.

²⁰⁹ Pred leti je Občina Braslovče ob urejanju pokopališča del neoskrbovanih, a dokumentarno zelo pomembnih nagrobnikov prestavila ob pokopališko vežico, med njimi tudi spomenik 28-letnemu Ivanu Vovšku, rojenemu 14. 12. 1886, ki je padel 8. 11. 1914 v Miškolcu na Ogrskem.

Druge upodobitve figuralnih likov

Poleg že predstavljenih likovnih motivov se na spomenikih in znamenjih pojavljajo naslednje upodobitve: plitek relief nadangela Mihaela na spominski plošči v arkadi župnijske cerkve Marijinega Vnebovzeta v Breznem pri Podvelki, plitek relief dveh pozlačenih orlov na spomeniku na pokopališču ob župnijski cerkvi sv. Antona v Brezovici pri Ljubljani, štirikrat ponovljeni relief rogatega konja na spomeniku v Stražišču pri Kranju, ki ga je leta 1928 načrtoval arhitekt Ivan Vurnik, reliefa glav dveh vojakov s čeladama na dveh spominskih ploščah na pročelju župnijske cerkve sv. Nikolaja v Litiji, križi s Križanim na spominskih znamenjih na župnijski cerkvi sv. Vida v Šentvidu pri Stični, na pokopališču ob župnijski cerkvi sv. Ožbolta na Jezerskem, vrh kamnitega spomenika v Martinju v Prekmurju, v niši kapelice podobnega spomenika na pokopališču ob župnijski cerkvi sv. Vida v Preserjah pod Krimom, vrh kamnito-betonskega spomenika v vasi Mirtoviči v občini Osilnica, na veliki spominski plošči na južnem

Slika 233: Braslovče, spomenik avstro-ogrskega vojaka z reliefno upodobitvijo glave Device Marije (foto: V. Hazler, 29. 11. 2018).

Slika 234: Leše v občini Trzič, detajl s spomenika na župnijski cerkvi sv. Jakoba (foto: V. Hazler, 25. 10. 2021).

pročelju župnijske cerkve Marijinega Vnebovzeta v Tolminu in na križu med spominskima ploščama na pokopališki kapeli v Šmihelu pri Novem mestu, kjer je na križ pritrjena le Kristusova glava.

Poleg omenjenih podobo spomenikov in znamenj krasita kip Matere Božje, postavljen v zastekljeno nišo kapelici podobnega spomenika iz leta 1944 na Rovtah nad Logatcem, nasproti župnijske cerkve sv. Mihaela, in kip Luške Matere Božje v pozidani kamniti niši, postavljen med spominske plošče tudi na pročelju romarske in župnijske cerkve Marijinega Vnebovzeta v Turnišču.

Slika 235: Prevalje, detajl s spomenika ob pokopališkem zidu okrog župnijske cerkve sv. Marije Vnebovzete (foto: V. Hazler, 10. 10. 2021).

Slika 236: Brezno pri Podvelki, relief nadangela Mihaela na vrhu spominske plošče, vzdane v arkado pred vhodom v pokopališče in župnijsko cerkev Marijinega Vnebovzetja (foto: V. Hazler, 15. 10. 2021).

Slika 238: Rovte, leta 1944 zgrajen spomenik v obliki kapelice, posvečen padlim domačinom v prvi in drugi svetovni vojni s kipom Matere Božje v niši (foto: V. Hazler, 7. 8. 2019).²¹¹

Slika 237: Brezovica pri Ljubljani, plitek relief dveh pozlačenih orlov na spomeniku na pokopališču pod župnijsko cerkvijo sv. Antona (foto: V. Hazler, 1. 3. 2022).²¹⁰

Slika 239: Turnišče, kip Lurške Matere Božje v kamniti niši med spominskima ploščama na vhodnem pročelju romarske in župnijske cerkve Marijinega Vnebovzetja (foto: V. Hazler, 6. 9. 2021).

V dveh primerih so spominske plošče oblikovane z neogotskim šilastoločnim zaključkom, ki lahko spominja tudi na vojaške granate. Po dve takšni znamenji

sta pritrjeni na pročelji dveh cerkva v Slovenskih goricah, in sicer župnijske cerkve sv. Benedikta v Benediktu in župnijske cerkve sv. Lenarta v Podgoricah.

²¹⁰ Zaradi številnih primerov likovnih detajlov je predstavljen le manjši izbor nekaterih.

²¹¹ Z zasteklitvijo spominskega znamenja se je vidnost notranjosti in s tem pogled na kip Matere Božje močno poslabšala.

Slika 240: Benedikt, južno pročelje župnijske cerkve sv. Benedikta s spominsko ploščo v obliki gotske bifore z navedbo 98 padlih vojakov domačinov v prvi svetovni vojni (foto: V. Hazler, 4. 9. 2021).

Slika 241: Podgorci, zahodno pročelje župnijske cerkve sv. Lenarta z dvema šilastoločnima oblikovanima spominskima ploščama tik ob vhodu v cerkev (foto: V. Hazler, 12. 9. 2021).

Poleg omenjenih motivov se na samostojno stoječih spomenikih pojavljajo še druge okrasne oblike. Na spomeniku na pokopališču v Čepovanu je napisna plošča iz belega marmorja okrašena z vrsto kamnoseških dodatkov, kot so križ, lovorov venec, rozete in valovnice. Na spomeniku na Sv. Katarini, Topol, je ob cerkvi sv. Katarine postavljen spomenik, ki ima zgornji del oblikovan kot štiristrani kapitel in vanj vklesan plitek relief z rastlinskimi motivi.

Slika 242: Čepovan, na pokopališču ob župnijski cerkvi sv. Janeza Krstnika je ob obzidje postavljen spomenik z vgrajeno belo marmorno ploščo in domiselno izbranimi vklesanimi ornamentami (foto: V. Hazler, 15. 11. 2021).

Slika 243: Sv. Katarina, Topol, ob pokopališki cerkvi sv. Katarine je postavljen leta 1929 izdelan steborni spomenik s tristrano okrašenim kapitelom (foto: V. Hazler, 29. 10. 2021).

Granate, stebrički, verige ter druga vidna oprema spomenikov in znamenj

Postavljanje javnih spomenikov in znamenj je bilo med prvo svetovno vojno in še posebej po njej odmeven javni dogodek. Zlasti v letih po vojni so priprave in postavitve zbudile veliko zanimanja javnosti; v nekaterih primerih so bile deležne tudi medijskega odmeva, pri nas takrat večinoma le v tiskanih časopisih, časnikih, glasilih različnih združenj (na primer *Bojevnik*, glasilo zveze bojnikov, tj. vojnih veteranov prve svetovne vojne), letnih kolektarjih (na primer *Koledar Družbe sv. Mohorja* za leta med vojno in po njej), šolskih kronikah, občinskih in društvenih zapisnikih ter v ustnih pripovedih domačinov, ki so bili dejavni pri postavljanju spomenikov (na primer Grajska vas v Spodnji Savinjski dolini; pripovedno izročilo, ki je še danes živo med lastniki družinskih kapel, postavljenih v spomin na srečno vrnitev iz vojne (na primer Zakl, pripoved Mahorjeve družine avtorju tega zapisa leta 1981) ali v spomin na izgubo ljubega sorodnika (na primer Rep nad Slovensko Bistrico)).

Vojaška pokopališča, spomeniki, kapele in spomenska znamenja ob pročeljih stavb in na njih so pomembna sestavina naših kulturnih območij, saj so pogosto postavljeni na vidnih mestih. Ponekod njihovo podobo dodatno poudarjajo nekatere vrste opreme, kot so izvirne železne ali iz kamna in betona izdelane granate, stebrički z verigami, nizke ali do pasu visoke ter iz kovanege in litega železa izdelane ograje, ki ponekod obdajajo spomenike ali so zgolj fizična zaščita ali dekorativna oprema arkadnih vhodov, predvsem v kapele zaprtega tipa z oltarčki ali zgolj svetniškimi podobami.

Slovenski kulturni prostor je na različne načine ohranjal spomin na prvo svetovno vojno; tudi na videz likovno manj opazna oprema je viden del spomeniške enote, ki se s to bolj ali manj tehnično opremo zliva v kompozicijsko celoto.

Pregled naših spomenikov, kapelic in znamenj nakazuje, da je na Slovenskem takšne tehnične opreme

razmeroma malo, približno okrog 6 %, pa vendar si zasluži vsaj bežen zapis.

Na osnovi terenskih evidenc ter arhivskih in drugih slikovnih in pisnih virov je mogoče povzeti, da je na Slovenskem z granatami opremljenih vsaj 28 enot obravnavane dediščine (5,27 % od 531 evidentiranih enot dediščine prve svetovne vojne). Med njimi so železne (6),²¹² kamnite (6),²¹³ betonske (15)²¹⁴ in zidane (1)²¹⁵ granate, ki dopolnjujejo podobo spomenikov in znamenj prve svetovne vojne. Poleg omenjenih so še granate, ki so sestavni del danes opuščene

212 Železne granate (6): Cerje (7 železnih granat), Čepovan (2 manjši železni granati), Grajska vas (3 železne granate), Krn, Batognica, Vrh nad Peski (spomenik iz vojaške granate, 1 železna granata), Rožna Dolina, gozd Panovec (2 železni granati ob spomeniku, ki ga obnavljajo) in Zatolmin (3 železne in na sivo pobarvane granate).

213 Kamnite granate (6): Artiče (2 kamniti granati), Podgorci, Sv. Lenart (2 kamniti spomenski plošči v obliki granate ali neogotskega okna), Sv. Katarina, Topol (4 kamnite (betonske?) granate), Trebnje (2 veliki kamniti granati s seznamom padlih vojakov), Zgornje Stranje pri Kamniku (2 kamniti delno vzdani granati) in Zgornje Gorje (4 betonske ali kamnite granate).

214 Betonske granate (15): Borovnica (2 betonski zelo stilizirani granati s potlačeno konico), Cerkvjenjak (4 stilizirane betonske granate, prislone ob srednji del obeliskasto oblikovanega spomenika), Dovje (2 betonski granati), Hajdina (14 betonskih stebričev s topimi polkrožnimi glavami, ki oblikovno nakazujejo na granate; stebriči – granate so povezane s kovano ograjo), Kamna Gorica (2 betonski granati), Kovor (5 betonskih granat), Kozje (4 betonske granate, povezane z verigo), Leskovec pri Krškem (4 betonske granate), Mengeš (6 betonskih granat, ob straneh spomenika povezanih z verigo), Orehova vas (4 betonske granate), Ribno (2 betonski granati ob boku betonskega spomenika, ki je vzdani v zahodno pročelje cerkve), Studenec pri Krškem (8 betonskih granat), Svibno (8 betonskih granat), Šmartno ob Paki (8 betonskih granat) in Trbovlje (4 betonske granate – spomenik podrt).

215 Zidana granata (1): Polenšak (spomenik (1920–1937) v neogotski zasnovi ali (tudi lahko) v obliki velike zidane granate).

vojaškega pokopališča (1),²¹⁶ med vojno zgrajene vojaške kapele (1)²¹⁷ in kot oprema spomenikov med vojno pomembnih vojaških osebnosti (1).²¹⁸

Slika 244: Zatošmin, spomenik ob cesti proti Tolminskim koritom je leta 2016 zasnoval arhitekt Simon Kutin. Poudarjajo ga tri izvirne železne granate (foto: V. Hazler, 6. 11. 2021).

Granate kot oprema spomenikov, znamenj in pokopališč naj bi dodatno opozarjale na grozote vojne, zato so bile ponekod zgolj likovno dopolnilo (mašilo) spomenikov. Prve so se pojavile v 20. letih 20. stoletja, sledila je popolna opustitev tega motiva, nakar je leta 2017 Društvo »Peski 1915–1917« iz Tolmina v Zatošminu skupaj s kulturniškimi oblastmi postavilo iz pohorskega tonalita izdelan spomenik, ki so ga okrasili s tremi sivo popleskanimi granatami. S tem se »granatna doba« konča.

216 Mrzli vrh (6 manjših in 1 velika granata – vse iz železa).

217 Planica, planina Kuhinja (2 betonski granati vrh vhodnega pročelja italijanske vojaške kapele).

218 Vodice pri Kanalu (2 železni granati, ki sta kmalu izginili – domnevno že med vojno, spomenik posvečen generalmajorju slovenskega rodu Guidu Novaku von Arientiju).

Po razpoložljivih podatkih so bili do postavljanja granat ob spomenike, znamenja in kapele mnogo bolj zadržani. V Franciji granat ob spomenikih ni mogoče zaslediti, vsaj če sklepamo po dosegljivih slikovnih virih. Podobno je v Avstriji, Nemčiji, na Madžarskem in Hrvaškem. Za granate so bili nekoliko bolj dojemljivi le v Srbiji, kjer so del opreme spomenika samo v Čupriji.²¹⁹

V zelo redkih primerih granate obdajajo spomenike v Italiji, kar je mogoče sklepati po spletnih virih, ki potrjujejo postavitev štirih zelo koničastih kovinskih granat na čelu spomenika v središču Avellina (v Largo De Luca, peta perspektiva Via Giacomo Matteotti),²²⁰ močno stiliziranih kamnitih (betonskih?) granat ob spomeniku na trgu Sv. Justa v Trstu,²²¹ ob kamniti zid prislonjen spomenik v Trentinu iz leta 1925²²² in domnevno pri enem od spomenikov v Rimu, kjer pa lokacije in namestitve granat ni bilo mogoče ponovno potrditi.²²³ Tudi že omenjenih štirih granat pri spomeniku v Avellinu prvotno očitno ni bilo, saj sta vidni le na spletu dostopni fotografiji iz leta 2008.

Bolj ali manj slovenska posebnost so železne ograje okrog spomenikov ali pred njimi, ko so ti postavljeni ob cerkveno steno (Škofja Loka – Stara Loka, župnijska cerkev sv. Jurija, Ljubljana, Dobrunje, podružnična cerkev sv. Urha). Kovinske ograje so različnih oblik, ponekod so zgolj simbolične (na primer Borovnica), drugod segajo do višine pasu ali nekaj več (na primer Ljubljana, Hrvaški trg). V dosegljivih virih je bilo mogoče evidentirati 25 kovinskih

219 Razmeroma velik spomenik v Čupriji iz leta 1922 vsebuje štiri velike in šest manjših (domnevno) železnih granat.

220 Avellino, Monumento ai caduti (Avellino). Dostopno na: [https://it.wikipedia.org/wiki/Monumento_ai_caduti_\(Avellino\)](https://it.wikipedia.org/wiki/Monumento_ai_caduti_(Avellino)) (5. 11. 2022).

221 Trieste – Trst. Colla di San Giusto – Monumento ai Caduti della Grande Guerra Mondiale. Dostopno na: <http://www.carbonaio.it/immagini%2otrieste%20-%20monumenti.htm> (31. 8. 2022).

222 Trentino. Monumenti ai caduti in Trentino. Dostopno na: https://www.trentinograndeguerra.it/context.jsp?area=100&ID_LINK=243&id_context=2219 (23. 8. 2022).

223 V Rimu postavljenega spomenika z granatami ob ponovnem pregledu spletnih virov ni bilo mogoče zanesljivo potrditi.

ograj²²⁴ okrog spomenikov ali pred njimi, ki so ponekod pomemben sestavni del spomeniške zasnove (na primer Šubic - Plečnikov spomenik na Hrvaškem trgu v Ljubljani).

Pomemben del opreme zlasti vojaških pokopališč in nekaterih kapel zaprtega tipa so eno- ali dvokrilna železna zaščitna vrata, ki največkrat ščitijo pred nepoklicanim vstopom v notranjost pokopališča ali kapele (zlasti pašne živali, divjad) in so dekorativni element celotne kompozicije spomenika. Takšnih železnih in zelo različno oblikovanih vrat je na Slovenskem

224 Bohinjska Bela (okrogel obroč okrog spomenika, zgrajen iz železnih palic), Borovnica (obzidje in na čelu nizka železna ograja), Brežice, Šentlenart (vrtna kovana železna ograja kvadratnega tlorisa okrog spomenika), Čepovan (spomenik postavljen ob zidano pokopališko ograjo), Dornava (spomenik sredi parkovno urejene zelenice z železno ograjo z vratci na čelni strani in živo mejo v ozadju), Dolenja vas pri Ribnici (kapela sv. Roka kot spomenik padlim v prvi svetovni vojni je obdana z nizko ograjo iz betonskih stebričev kvadratnega prereza in železne ograje ter dvokrilnih železnih vratc), Dražgoše (nižja kovana železna ograja pravokotnega tlorisa), Gaj nad Mariborom (ogreja z betonskimi stebriči in povezovalnimi železnimi verigami), Gerečja vas (spominsko kapelo obdaja ograja iz železnega ogrodja in pokonci pritrjenih lat), Grabe, vas tik pred Središčem ob Dravi (nizka ograja iz kamna pozidanih stebričev, ki jih pri vrhu povezujejo okrogli železni drogovi), Grajska vas (kovana železna ograja trikotnega tlorisa), Hajdina (14 betonskih stebričev s topimi polkrožnimi glavami, ki oblikovno nakazujejo na granate; stebriči – granate so povezane z železno kovano ograjo), Juršinci (nizka ograja iz kamnitih stebričev in železnih palic), Kranjska Gora (na podstavek spomenika vgrajena nizka železna ograja), Križe (spomenik ob pokopališkem zidu obdaja nizka železna ograja), Leše pri Tržiču (spomenik ob cerkveni steni obdaja tristrana nizka železna ograja), Ljubljana, Dobrunje (v zahodno steno vgrajen spomenik obdaja železna ograja), Ljubljana, Hrvaški trg nasproti župnijske cerkve sv. Petra (osrednji obelisk v krogu obdaja visoka, umetelno oblikovana železna ograja), Martinje, občina Gornji Petrovci (spomenik v obliki križa na stopničastem podstavku obdaja železna ograja kvadratnega tlorisa), Ponikva pri Žalcu (železna ograja pred nišo, v kateri je spominska plošča), Rače (visoka železna ograja obdaja osrednji spomenik v parku ob gradu), Rodik, občina Hrpelje-Kozina (spomenik sredi cestnega križišča obdaja železna ograja), Slivnica pri Mariboru (obelisku podoben spomenik obdaja nizka železna ograja), Stari trg pri Slovenj Gradcu (v steno arkade pod zvonico cerkve je vzdana spominska plošča, pred katero je vgrajena nizka železna ograja) in Škofja Loka, Stara Loka (pred ob steno cerkve prislonjenim spomenikom je nameščena nizka železna ograja).

28 (5,27 % od 531 evidentiranih enot dediščine prve svetovne vojne), kar je glede na vse obravnavane spomeniške enote pravzaprav malo, se pa ti elementi opreme bolj ali manj enakomerno pojavljajo po vsem slovenskem ozemlju.²²⁵

225 Kovinska oziroma železna vrata ali vratca (28 enot): Črniče (vhod na vojaško pokopališče je zaprt z dvokrilnimi vrati iz kovanega železa), Dutovlje (vojaško pokopališče z železnimi vrati ter letnicama 1915 in 1917), Gorjansko (vojaško pokopališče z železnimi vrati ter letnicama 1915 in 1917), Ljubljana, Žale (italijansko vojaško pokopališče z železnimi vhodnimi vrati), Ljubnica, občina Vitanje (železno vratno krilo kot varovalo notranjščine spominske kapele), Logatec (masivni železni vratni krili zapirata vhod v notranjščino kapele), Loče pri Tolminu (ogreja okrog vojaškega pokopališča), Lome, občina Idrija (železni vratni krili, nižji od arkadnega loka, s »pozlačenimi« konicami zapirata vhod v notranjščino spominske kapele), Modrejce (dve krili železnih vrat v kamnitem vhodnem portalu vojaškega pokopališča), Mrzli Vrh, občina Idrija (železna zaščitna niša spominske kapelice), Mrzli vrh, Krnsko pogorje (kapelica z železnima zaščitnima vratnima kriloma v živi skali kaverne), Oševljek (železni vratni krili v sicer zidanem obzidju pokopališča), Planica, planina Kuhinja (železno vratno krilo na italijanski vojaški kapeli iz prve svetovne vojne), Podgorje, občina Slovenj Gradec (v veliki Fišerjevi spominski kapeli so pred nišo osrednjega dela vgrajena manjša železna vratca), Podgorje, občina Slovenj Gradec (vhod v notranjščino Visočnikove kapele iz leta 1924 zapirajo dvokrilna železna vratca), Podnanos (železni vratni krili glavnega vhoda na sicer z nizkim obzidjem obdanem vojaškem pokopališču), Prvačina (železni vratni krili glavnega vhoda na sicer z nizkim obzidjem obdanem vojaškem pokopališču), Raduše, občina Slovenj Gradec (Cepčeva kapelica iz leta 1929 ima vhod zaprt z nizkimi enokrilnimi železnimi vratci), Rep, občina Slovenska Bistrica (Rupnikova kapela iz leta 1914 ima vhod zaprt z enokrilnimi železnimi vrati), Rova pri Radomljah (visoka kapela iz leta 1919 ima pri vходу v nišo vgrajeni nizki železni vratni krili), Sele, občina Slovenj Gradec (Lešnikova kapelica ima globoko nišo, ki jo zapirajo od loka nižja železna vratca iz kovanih palic), Solčava (z dvema toskanskima stebričema opremljena kapelica ima notranji del zastrt z nizko železno ograjo), Šentilj pri Velenju (Solákova kapela iz leta 1924 ima vhod zaprt z visokimi železnimi vratci novejšega datuma), Šentjošt nad Polhovim Gradcem (kapela z dvema toskanskima stebričema ima vhod zaprt s srednje visokima vratnima kriloma iz kovanega železa), Tolmin (železna vrata ob vходу v kostnico), Ukanc (v betonska podboja vgrajeni železni vratni krili z v obliki loka oblikovano železno ploščo z napisom 1915 VOJAŠKO POKOPALIŠČE UKANC 1917 in latinskimi križem na vrhu), Zakl (Mahorjeva kapela iz leta 1926 ima vhod na čelni strani zaprt z nizkimi enokrilnimi vratci) in Žažar (obcestna kapela v središču vasi ima nišo zaprto z enokrilnimi železnimi vratci, ki segajo do polovice vhodne arkade).

Slika 245: Breitenbrunn, Gradiščansko v Avstriji, vojni spomenik iz leta 1925 (foto: okrog 2018; <https://www.best-of-burgenland.com/>, prevzeto 13. 9. 2022).

Po primerjavi podobnih pojavov v nekaterih evropskih državah (Avstrija, Nemčija, Madžarska, Italija, Francija, tudi Hrvaška in Srbija) je kamnitih, betonskih ali železnih ograj okrog spomenikov in ob znamenjih zelo malo ali jih sploh ni. Zanimiv je že omenjeni spomenik v Avellinu, kjer je na fotografiji iz leta 2008 poleg granat nizka železna ograja, ki obdaja spomenik. Iz pregleda tujih primerov je mogoče povzeti, da je Slovenija posebna s postavljanjem tako železnih ograj kakor železnih, kamnitih ali betonskih granat, čeprav primerov ni veliko.

V Avstriji železnih ali betonskih granat, ki bi obdajale spomenike in znamenja, ni. Zelo redke so tudi nizke ograje z vgrajenimi železnimi verigami, kar, na primer, krasi spomenik v vasi Breitenbrunn (Gradiščansko, v bližini Nežiderskega jezera),²²⁶ kjer so ob vojnem spomeniku iz leta 1925 s podobo vojaka na visokem

²²⁶ Breitenbrunn, Kriegerdenkmal. Dostopno na: https://www.best-of-burgenland.com/breitenbrunn_kriegerdenkmal.htm (13. 9. 2022).

Slika 246: Mönchhof, vojni spomenik na obrobju vasi (foto: okrog 2015, spletni vir, prevzeto 26. 8. 2022).

podstavku odstranili dokaj neugledno visoko ograjo iz cevi in železne mreže ter jo nadomestili z nizko ograjo iz železnih količev in verige. Zelo redko je tudi ograjevanje z mrežami, kot na primer pri spomeniku v vasi Mönchhof (Gradiščansko, med Nežiderskim jezerom in madžarsko mejo),²²⁷ kjer je na betonski zidec nameščena železna ograja iz pokončnih paličastih nosilcev in diagonalnega vzorca mreže. Spomenik, ki ga poudarja lik na puško naslonjenega vojaka, je prav zaradi dokaj neugledne mreže likovno okrnjen.

Za Belgijo uporabe izvirnih ali simbolno oblikovanih granat ob spomenikih prve svetovne vojne ni mogoče potrditi predvsem zaradi omejenega obsega dosegljivih virov. Glede železnih ograj pa je znana le ena namestitev zelo nizke železne ograje pred spomenikom

²²⁷ Mönchhof, Kriegerdenkmal. Dostopno na: https://www.best-of-burgenland.com/moenchhof_kriegerdenkmal.htm (14. 9. 2022).

v kraju Leefdaal²²⁸ vzhodno od Bruslja, kjer je spomenik postavljen v zunanji kot, kjer se stikata cerkvena in pokopališka ograja (morda vojaškega pokopališča); tam so pokopani vojaki držav članic Commonwealtha. Na visokem kamnitem podstavku z napisi imen padlih v prvi in drugi svetovni vojni je upodobljen umirajoči vojak (?), ki ga v dolga oblačila odeta tolažita ženska (mati Marija?) in bradati moški (Bog oče?).

Slika 247: Spomenik padlim vojakom v prvi in drugi svetovni vojni v kraju Leefdaal vzhodno od Bruslja (foto: okrog 2014; Wikimedia, prevzeto 27. 10. 2014).

228 Leefdaal. War Memorial Leefdaal. Dostopno na: <https://www.tracesofwar.com/sights/8112/War-Memorial-Leefdaal.htm> (5. 11. 2022).

Epitafi in drugi napisi na spomenikih in spominskih znamenjih

Na samostojno stoječih in ob stavbe prislo-njenih ali vanje vgrajenih spomenikih in spominskih ploščah ter redkih kapelicah je poleg navedb o letih vojne (večinoma 1914–1918) in padlih vojakih vklesanih vsaj 71 epitafov, izrekov iz Svetega pisma in dodatnih vsebinsko daljših zapisov o postavljalcih in namenih postavitve znamenj. Zapisi se pogosto dopolnjujejo z že obravnavanimi figuralnimi, reliefnimi in drugimi likovnimi upodobitvami.

Če epitafe in druge zapise razvrstimo po sorodnih vsebinskih sporočilih in obsegu zapisov, je mogoče izluščiti nekaj sorodnih in še več izvirnih sporočil, ki so jih zelo verjetno zapisovali farni duhovniki, ponekod pa tudi kulturni in javni delavci (na primer v Adlešičih Božo Račič, v Ravnici Marko Kravos), ali pa so graditelji izbrani verz povzeli iz pesniških besedil (na primer Prešernovi verzi v Lescah).²²⁹

Pogosto so besedila v obsegu nekaj besed ali vrstic zapisana v rimi, s čimer so avtorji želeli poudariti žalovanje družine in župnijske skupnosti ob izgubi svojcev, sosedov, znancev in prijateljev, ki so umrli daleč od doma. Nekateri zapisi navajajo na upanje na srečanje po smrti pri Bogu, ko bodo pozabljene vse tegobe in strahote zemeljskega sveta. V tabeli je zbranih nekaj najprepoznavnejših in najpogostejših epitafov.

²²⁹ Za ustrežnejšo predstavitev vsebine in posledično pomena obravnavanih besedil na spomeniških znamenjih prve svetovne vojne so priloženi nekateri najznačilnejši epitafi in napisi, ki so pomemben člen dediščine. Poleg zaporedne številke so navedeni kraji, pojasnilo o lokaciji, besedila najznačilnejših epitafov in drugih zapisov ter leto oziroma ocena časa nastanka. Če bi jih zapisali strnjeno v tekočem besedilu, bi bili prikrajšani za preglednost in sporočilnost, povezani z drugimi spremljajočimi podatki. Takšen, zgolj faktografski zapis je v marsičem preobsežen in morebiti celo preveč podroben, vendar ima dokumentarno vrednost in utegne biti uporaben za morebitno nadaljnjo obravnavo.

Tabela št. 5: Seznam epitafov, zapisanih na spomenikih in spominskih znamenjih prve svetovne vojne.

Z. št.	Kraj	Lokacija	Epitaf, napis	Leto nastanka
1	Dovje	Spomenik v bližini župnijske cerkve sv. Mihaela	Nad seznamom padlih vojakov, na stopničastem podstavki kipa vojaka: 1914 + 1918 V SPOMIN PADLIM IN UMERLIM VOJAKOM OBČINE DOVJE – MOJSTRANA Povsem spodaj marmornate plošče je vklesano besedilo: Minuli so boji, minulo trpljenje, za dom svoj preljubi smo dali življenje. Zdaj širom sveta naša trupla trohne, a gor nad oblaki spet združimo se. POSTAVILI OBČANI 1925	1925
2	Kresnice	Na zahodnem pročelju župnijske cerkve sv. Benedikta	Levo ob vhodu v cerkev je na zahodno pročelje župnijske cerkve sv. Benedikta vgrajeno pokončno spominsko znamenje padlim v prvi svetovni vojni. Vrh plošče je napis: V SPOMIN PADLIM VOJAKIM 1914 1918 Za priimki in imeni je vklesan epitaf: Minuli so boji minulo trpljenje, za dom svoj preljubi smo dali življenje. Zdaj širom sveta naša trupla trohne, a gor nad oblaki spet združimo se. Postavili občani 1925.	1925
3	Šentvid pri Lukovici	Ob pokopališkem zidu	V zgornjem delu plošče je napis: V SPOMIN PADLIM VOJAKOM OBČINE PREVOJE 1914–1918 Pod imeni je vklesan epitaf: Minuli so boji, minulo trpljenje, Svoje nedolžno, smo dali življenje, Zdaj širom sveta naša trupla trohne. A gor nad oblaki spet združimo se! Postavili občani 1923	1923

Z. št.	Kraj	Lokacija	Epitaf, napis	Leto nastanka
4	Adlešiči	Župnijska cerkev sv. Nikolaja, na pročelju	Zgoraj, na prekladi spomenika: 1914 VOJNIM 1941 1918 ŽRTVAM 1945 Na plošči pod reliefom: OČETI, MOŽI, BRATI IN SINOVI BREZ VAS SO PRAZNI NAŠI DOMOVI UMRLI STE PO JEČAH V BORBAH PALI ZA NAS VSE STE SEBE ŽRTVOVALI²³⁰	1948
5	Arnače	Župnijska cerkev sv. Ilija, arkada pod zvonico	Povsem zgoraj: 1914 1918 Napis nad priimki in imeni padlih vojakov: KDOR SE BORI KOT ZVEST VOJAK DO SMRTI, MENI JE ENAK OB MOJI STRANI MU PRIPRAVI MOJ OČE MESTO V VEČNI SLAVI.	1923 (?)
6	Benedikt	Župnijska cerkev sv. Benedikta, južno pročelje	V šilastoločnem delu leve plošče je napis: Župnija domača, glej, vse te sinove je strašna svetovna vojna ti vzela! 1914 Povsem spodaj pa: Večen vam spomin! V šilastoločnem delu desne plošče je napis: O moli za nje, da Gospodova milost bo tvoje junake v nebesa vsprejela! 1918 Povsem spodaj: Svoji svojim 1929.	1929

230 Verz prosvetnega in narodnogospodarskega delavca Boža Račiča (. Adlešiči, župnijska cerkev sv. Nikolaja. Spomenik žrtvam 1. in 2. svetovne vojne. Dostopno na: <https://www.kamra.si/mm-elementi/item/spomenik-zrtvam-1-in-2-svetovne-vojne.html> (22. 11. 2018).

Z. št.	Kraj	Lokacija	Epitaf, napis	Leto nastanka
7	Braslovče	Mrliška vežica, lapidarij na prostem	Na betonsko ploščo z ozko dvokapno strešico je vgrajena marmorna plošča ovalne oblike z napisom: Tukaj počivata Vojaka 87. Pešpolka Mihael Vinko Vertačnik *15.9.1895 *22.11.1897 +21.3.1917 +29.1.1921 na Dunaj Vojskina trobenta je vaj poklicala nista se ustrašila tudi nebeške trobente ne v spomin spominek postavilo Robina žalujoči oče	1921 (?)
8	Brežice	Šentlenart – Brežice, ob gasilskem domu in cesti	Napis na čelni strani spomenika zgoraj: SPOMENIK NA SVETOVNO VOJNO OD 26.VII.1914 DO 3.11.1918 POSTAVILI OBČANI OBČINE ZAKOT IN DRUGI DOBROTNIKI 1919 UMRLIM IN PADLIM JUNAKOM NAJ BOG SVOJ RAJ PODELI, UBOGIM RANJENCEM IN HROMIM V LJUBEZNI POMAGAJMO VSI A ONIM KI SREČNI IN ZDRAVI POVRNEJO SPET SE DOMOV NAJ SLAVA ZA NJIHOVA DELA OSTANE DO POZNIH RODOV TA SPOMENIK POSTAVLJEN JE PO TRUDI IN ZASLUGAH JANEZA KREČIČA ŽUPANA JANEZA ŠETINCA ZAPISNIKARJA	1919
9	Cerklje	Cerklje, župnijska cerkev Marije Vnebovzete, spomenik ob steni, desno ob vhodu	Napis na plošči zgoraj: V SPOMIN PADLIM VOJAKOM V SVETOVNI VOJNI 1914-1918 Na betonski podstavek je vgrajena kamnita plošča z napisom: Kje le zemlja grobe krije Kjer junaci domačije Mirno smrtno spanje spe Nihče ti ne zna za nje!	1922 (?)

Z. št.	Kraj	Lokacija	Epitaf, napis	Leto nastanka
10	Dvor pri Polhovem Gradcu	Pokopališka in podružnična cerkev sv. Nikolaja, v niši zvonice	Na temnejši kamniti plošči zgoraj je napis: SPOMIN V SVETOVNI VOJNI PADLIM VOJAKOM Povsem spodaj pod imeni in priimki sledi napis: postavili tovariši in rojaki. Na spodnjem kamnitem okvirju je vklesan napis: Spominski kamen, ta naj oznanjvje smrt njih ki krije prst in zemlja tvja	1924
11	Gozd Martuljek	Cerkev – kapela Srca Jezusovega, južno pročelje	Napis na spomeniku zgoraj: V SPOMIN PADLIM VOJAKOM iz vasi Gojzd 1914–1918 Napis povsem spodaj: Studenček iz doline Naj oživi spomine Na Vaše bivše bolečine.	1925 (?)
12	Ig	Pred jugozahodnim vogalom župnijske cerkve sv. Martina	Povsem na vrhu spomenika je križ, sledi napis: V SPOMIN PADLIM VOJAKOM V SVETOVNI VOJNI 1914–1918 Povsem spodaj je na razširjenem podstavku vklesano besedilo: SPOMINSKI KAMEN TA, NAJ OZNAVJA SMRT NJIH, KI KRIJE PRST JIH IN ZEMLJA TVJA.²³¹	1927
13	Jezersko	Ob pokopališkem zidu pri župnijski cerkvi sv. Ožbolta	Na večkrat prelomljeni plošči je vklesan le napis: Spomin na ruskem in italijanskem bojišču 1914-1918 padlih vojakov iz Jezerske občine. V cvetu življenja dohitela nas smrt. Za venec trpljenja bil raj nam odprt.	1925 (?)

231 Namesto črk U sta vklesani črki V.

Z. št.	Kraj	Lokacija	Epitaf, napis	Leto nastanka
14	Koče, Občina Postojna	Koče, podružnična cerkev sv. Marjete, levo pred vhodom v cerkev	Napis na trikotni strešici: V SPOMIN ŽRTVAM SVETOVNE VOJNE 1914 VASI KOČE 1918 Na prekladi spodaj sledi napis: O DOBROTLJIVI BOG, KI DELIŠ MILOSTI IN ŽELIŠ, DA BI VSI DOSEGLI VEČNO ŽIVLJENJE, PROSI- MO TE, DODELI VOJAKOM, KI SO SE PRESELILI V VEČNOST, VEČNO ZVELIČANJE PO PRIPROŠ- NJI BLAŽENE DEVICE MARIJE IN VSEH SVOJIH SVETNIKOV. AMEN. Sledi seznam padlih in pogrešanih, zatem pa napis: UMERLI SLED VOJNIH NAPOROV V spodnjem, bolj desnem delu plošče je še epitaf: TRPELI IN UMIRALI STE POD KRUTIMI UKAZI. ZDAJ POČIVAJTE V MIRU. IN DUH VAŠ UŽIVA VEČNI RAJ. TOVARIŠEM V TRAJEN SPOMIN, KOŠKI FANTJE.	1925
15	Križe	Križe, občina tržič, ob pokopališkem zidu pred župnijsko cerkvijo sv. Križa.	Na prednji strani zgoraj je napis: V SPOMIN ŽRTVAM SVETOVNE VOJNE 1914–1918 V spodnjem delu spomenika sta napisa: Majka na obzorju plaka, tužno ona ima srce, kje grobovi so sinov spominske črke govore. in O Gospod Ti jih venčaj v svoji hiši ko pride vstajenja dan.	1928 (?)
16	Leše	Leše, občina Tržič, zahodno pročelje župnijske cerkve sv. Jakoba	Napis na podstavku spomenika: Iz studencev pijte večnega življenja, Kelih, ki ste pili bojnega trpljenja!	1928 (?)
17	Ljubljana, Dobrunje	Podružnična cerkev sv. Urha, desno pod arkado	Na vrhu spomenika: V SPOMIN PADLIM VOJAKOM V SVETOVNI VOJNI 1914 1918 Na podstavku ob zidu vgrajenega spomenika je vklesan epitaf: Stemnil se jim je svet in padli so zadet, obležali sredi šume naprej so drle trume.	1926

Z. št.	Kraj	Lokacija	Epitaf, napis	Leto nastanka
18	Mošnje	Župnijska cerkev sv. Andreja, zahodno pročelje, desno ob glavnem vhodu	Napis na plošči zgoraj: V SPOMIN. V SVETOVNI VOJNI PADLI NAŠI VOJAKI: Epitaf spodaj: Bratje naši, ki trpeli, ste za nas v tujini, Bog plačilo vam podeli v rajski domovini. 1914–1918	1825 (?)
19	Podkoren	Župnijska cerkev sv. Andreja, severno pročelje	Na plošči zgoraj je napis: V spomin v svetovni vojni I. 1914–1918. padlim in pogrešanim vojakom vasi Podkoren. V spodnjem delu plošče je epitaf: V grobovih tujih, daljnih mi trohnimo, a v srcih vaših večno zdaj živimo; prelili kri smo – pa je žal nam ni, samo da prost si, dom nam zlati ti.	1920 (?)
20	Ravnica	Spomenik stoji nad cesto, nasproti domačije Ravnica 1	Na čelni strani je napis: PADLIM SLOVENSKIM VOJAKOM NA ŠKABRIJELI NA TEM GLUHEM GREBENU SPI PRAH BOLEČIN, GORA STRTIH KOSTI, JEZERO BELE IN ČRNE KRVI. OD TEGA ZDAJ ZVEST HRIB ZELENI BREZ SPOMINA KOT USEDLINA JE TO ZGODOVINA? O, DOMOVINA! DOMOVINA JUNAKOM V SPOMIN MARKO KRAVOS	1997
21	Rova	Župnijska cerkev sv. Katarine, ob njej kapela s spominsko ploščo iz dveh delov	Spominska plošča iz dveh delov. Na zgornji plošči je vklesano pojasnjevalno besedilo z epitafom: SPOMINU v svetovni vojni 1914–1918 PADLIH in POGREŠANIH vojakov – občanov vzdali svojci in rojaki 1924 V grobovih daljnih, Tujih mi trohnite a v srcih vaših večno naj živimo: prelili Kri smo, pa je žal nam ni, samo da prost boš dom naš dragi ti! Na spodnji plošči je pod priimki in imeni vojakov dodan napis: Njih dušam večni mir!	1924

Z. št.	Kraj	Lokacija	Epitaf, napis	Leto nastanka
22	Sora pri Medvodah	Župnijska cerkev sv. Štefana, sredi pokopališča	Na čelni strani, obrnjeni proti cerkvi, je zgoraj napis: V spomin padlim vojakom v svetovni vojni l. 1914–1918 Pod seznamom je na razširjenem podstavku napis: Za domovino umrli ste v tujini odpočijte se v nebeški domačiji!	1925 (?)
23	Spodnja Slivnica	Podružnična cerkev sv. Petra in Pavla, pod odprto arkado	Na osrednji plošči je pod 9 priimki in imeni padlih vojakov epitaf: GROB VAM IZKOPALA DALJNA JE TUJINA, A SPOMIN VAM VEČEN HRANI DOMOVINA!	1934
24	Spodnji Brnik	Podružnična cerkev sv. Simona in Juda Tadeja, južno pročelje	V spodnjem delu plošče je vklesan epitaf: V grobovih daljnih tujih mi trohnimo, a v srcih vaših vedno naj živimo. Prelili kri smo, pa žal nam ni, samo da prost boš dom nam dragi ti. Povsem desno spodaj je vklesano kamnosekovo ime: SERŠEN MENGES	1928 (?)

Z. št.	Kraj	Lokacija	Epitaf, napis	Leto nastanka
25	Šebrelje	Župnijska cerkev sv. Jurija, sredi pokopališča	Čelna stran spomenika: Povsem na vrhu je kip krilatega nadangela, sledita križ in napis na svetli marmorni plošči ŽRTVE SVETOVNE VOJNE OSODA KRUTA NI VAM DALA, DA V ROJSTNO LEGLI BI ZEMLJO, DA TAMKAJ, KJER VAM ZIBEL STALA POČILU TRUDNO BI TELO. Z DOMAČEGA VAM NI ZVONIKA PEL MILI ZNANI GLAS ZVONA IN ZNANCEV MNOŽICA VELIKA ZA VAŠIM NI POGREBOM ŠLA. SO TRDE KROGLE PRIVRŠELE, PREBILE BLAGO VAM SRCE, V NEBESA DUŠE VAM ZLETELE S TE NEHVALEŽNE SO ZEMLJE. Na marmorni plošči, ki obdaja podstavek, spodaj so: vitičast okras med letnicama 1914 1918 in spodaj: PAČ VOJSKNA SLUŽBA NEPRESTANA ŽIVLJENJA TUKAJ JE ZEMLJANA! Desna stran spomenika: spodaj na podstavku je vklesan epitaf: LE KRIŽ NAM SVETI GOVORI, DA VIDMO SE MED ZVEZDAMI. Zadnja stran spomenika: povsem zgoraj je v bel marmor vklesan latinski križ, pod njim piše: PADLI VOJAKI IZ ŠEBRELJ Na marmornem podstavku spodaj je vklesan epitaf: VI NAŠI DRAGI LJUBLJENI, PO SVETU STE RAZGUBLJENI, BOG VE, KJE POKOPANI, A V NAŠIH SRCIH ZBRANI. NEPOZABLJENIM POSTAVILI OBČANI ŠEBRELJSKI 1922. Leva stran spomenika: Na podstavku spodaj je napis: MRAČNO ŽIVLJENJE GROB JE TEMA ONKRAJ PA VEDNO JASEN BO DAN. Skrajno desno spodaj so vklesani podatki o kamnoseku: Podbersig Franc Odlikovana kamnoseška delavnica V Gorici	1922

Z. št.	Kraj	Lokacija	Epitaf, napis	Leto nastanka
26	Šentilj	Kulturno prosvetni dom, na zelenici	Na čelni strani je napis: BORCEM ZA SEVERNO MEJO 1918 1941–1945 1991 KJER MURA PRITEČE DO SLOVENSКИH GORIC, VEDNO BIL MOČAN JE DOMOVINE KLIC OBČINA ŠENTILJ 25. 6. 1996	1996
27	Škofja Loka	Vojaško pokopališče s spomenikom žalostne Slovenke in edinim ohranjenim nagrobnikom	Na čelni strani visokega podstavka doprsnega kipa žalostne Slovenke so navedbe priimkov in imen padlih in v bolnišnici umrlih vojakov, povsem spodaj je napis: PRAH KRIŽEM RAZMETAN DUH V NAŠI MISLI ZBRAN. Na hrbtni strani stebra – podstavka je epitaf: NIHČE VAM NA SRCE ROŽ NE SADI, MRZLI SO GROBOVI ZEMLJE TUJE, LE NAŠA BOLEČINA VAS OBISKUJE, V GROZI VAŠIH SMRTI NEMA TRPI IN SKLEPA ROKE ZA MIR SVETA. V NAŠI MOLITVI STE SPET VSI DOMA	1928
28	Voklo	Župnijska cerkev sv. Jerneja, severno pročelje	Vrh kamnite plošče je vklesan križ, ob njem pa epitaf: Ta spomenik – grozotnih vojnih let spomin – Naj posvečen bo Tebi oče, brat in sin. Junakom našim padlim v letih 1914–1918. Desno spodaj je napis: Postavili Vokljani 1925	1925
29	Žabnica	Župnijska cerkev sv. Urha, zahodno pročelje	Na vrhu je upodobljen nagnjen križ z lovorovim vencem, sledi napis: V spomin padlim vojakom v svetovni vojni I. 1914–1918. župnija Žabnica. Pod seznamom padlih vojakov je vklesan epitaf: Za domovino umrli ste v tujini, Odpočijte se v nebeški domačiji.	1925 (?)
30	Artiče	Park ob župnijski cerkvi sv. Duha	Napis na polkrožno zaključeni prekladi vrh spomenika: ŽRTVAM SVETOVNE VOJNE 1914–1918	1932
31	Begunje	Pokopališče, osrednji spomenik	Na čelni strani spomenika, obrnjenega proti vhodu na pokopališče, je napis: Skupen spomenik vsem v vojski padlim in umrlim junakom te fare. 1914–1918	1925 (?)

Z. št.	Kraj	Lokacija	Epitaf, napis	Leto nastanka
32	Motnik	Motnik, župnijska cerkev sv. Jurija, spominska plošča padlim v prvi svetovni vojni, 1922	Napisi so slabo čitljivi: V SVETOVNI VOJNI PADLIM VOJAKOM Sledita seznam padlih vojakov iz vasi Motnik (11) in Zgornji Motnik (8) ter seznam pogrešanih (3). Povsem spodaj so vklesani: 1814 1918 Daleč ste in niste daleč. Truplo vam trohni v tujini duša biva v domovini. Skozi večje.....sije zlasti up združitve. Rojakom rojaki 1922.	1922
33	Nova vas, občina Miren – Kostanjevica	Piramidasto zasnovan spomenik madžarskim vojakom med drevjem na zahodnem robu Nove vasi	Vrh prisekane piramide je pravokoten blok z napisom: A M. KIR. 4. HOVN. GY. EZRED. DICSÖSEGES HARCAI ES ELESETT HÖSEI EMLÉKÉRE Pod njim je pred leti vgrajena manjša tonalitna plošča s slabo čitljivim besedilom.	1918
34	Orehova vas	Orehova vas, spomenik ob železniškem prehodu	V obliki obeliska zasnovan spomenik ima zgoraj na čelni strani napis: V spomin našim junakom, ki so žrtvovali življenje za domovino. Na podstavku spodaj je napis: Postavila Občina Orehova vas za časa svetovne vojne 1914–1918 Na hrbtne strani spomenika je na podstavku spodaj napis: Oskrbel Franc Pišek župan, državni in deželni poslanec *1856. + 1922.	1922 (?)

Z. št.	Kraj	Lokacija	Epitaf, napis	Leto nastanka
35	Placar, občina Destrnik	Kapela stoji ob lastnikovi domačiji, v križišču vaških cest in poti	Na čelni strani levo ob šilastem loku je napis: V SPOMIN Srečno vrnitve iz ruskega in italijanskega bojišča O Marija! sedem žalosti resnična pomočnica v hudih, žalostnih in obupanih urah verne družine. Postavila 19. traven 1919 od Anton in Margareta Sever	1919
36	Rateče	Župnijska cerkev sv. Duha, severna stran obzidja	Napis na plošči zgoraj: V svetovni vojni 1914–1918 so padli sledeči rateški vojaki. Pod imeni je ob spodnjem delu plošče vklesan še epitaf: Slava njih spominu, pokoj njih dušam!	1920 (?)
37	Slivnica pri Mariboru	Župnijska cerkev sv. Marije – Marijinega rojstva, zunaj cerkvene-ga obzidja	Vrh napisnih plošč je na čelni strani spomenika pritrjena manjša podolgovata plošča z napisom: ŽRTVAM 1. SVETOVNE VOJNE 1914–1918 IZ FARE SLIVNICA. PADLIM V NEBESIH PLAČILO, NA ZEMLJI PA TRAJEN SPOMIN.	1919 (?)

Z. št.	Kraj	Lokacija	Epitaf, napis	Leto nastanka
38	Studenec, občina Sevnica	Źupnijska cerkev Marijinega BrezmadeŹnega spočetja, znotraj pokopališkega obzidja	Na čelni strani obelisku podobnega spomenika si od zgoraj navzdol sledijo napisi: SLAVA VITEŠKEMU KRALJU ALEKSANDRU I. *17.12.1888 NA CETINJU + 9. X. 1934 MERSEILLEU Na kapitelnih ploščah si od leve proti desni sledijo: 1914 DRAGIM 1918 NEPOZABNIM VOJNIM ŹRTVAM Sledijo navedbe priimkov in imen padlih vojakov, spodaj je na beli marmorni plošči vklesan pozlačen napis: Spomenik je postavila skupina bojevnikov na STUDENCU pod predsedstvom tov. FRANCETA AJDNIKA Zasnovatelj ter vodja je bil tov. ŠTOJS LOJZE Odprtje se je vršilo 2. junija 1935. pod pokroviteljstvom tov. STANETA VIDMARJA iz LJUBLJANE	1935
39	Sv. Katarina, občina Medvode	Źupnijska cerkev sv. Katarine, znotraj pokopališkega obzidja	Na okroglo oblikovanih podstavkih druge plasti so postavljene granate z letnicami: 1914–1915 (št. 1), 1915–1916 (št.), 1916–1917 (št. 5) in 1917–1918 (št. 4). Na čelni strani se od zgoraj navzdol vrstijo: V SPOMIN V SVETOVNI VOJNI 1914–1918 PADLIM VOJAKOM ŹUPNIJE SV. KATARINA Na drugem podstavku: POSTAVILI ŹUPLJANI LETA 1929 Desno pod tem napisom je označba kamnoseka: Al. Vodnik, Ljubljana	1929
40	Šmarje–Sap	Źupnijska cerkev Marijinega rojstva, juŹna kapela	PolkroŹna niša ima vgrajeno enako oblikovano črno in rahlo lisasto ploščo z napisom: IZ NAŠE KRVI JE KLILA VAŠA SVOBODA 1914 1918	1936

Z. št.	Kraj	Lokacija	Epitaf, napis	Leto nastanka
41	Šmartno pri Litiji	Trško pokopališče, samostojen spomenik	Spomenik v obliki visokega nagrobnika na čelni strani krasi napis: ŽRTVAM SVETOVNE VOJNE 1914–1918 Na hrbtni strani je vklesan napis: IZ NAŠE SMRTI NAJ RASTE SVOBODNO ŽIVLJENJE!	1938
42	Trboje, občina Šenčur	Župnijska cerkev Marijinega Vnebovzetja, severno pročelje	Vrh plošče je napis: SPOMINIK V SVETOVNI VOJNI PADLIM ŽUPNIJE TRBOJSKE Pod priimki in imeni je vklesan epitaf: Gospod, daj jim večni mir in pokoj! In večna luč naj jim sveti! Naj počivajo v miru! Amen!	1922 (?)
43	Vranja Peč	Župnijska cerkev sv. Urha, severna stena zvonice	V zgornjem delu plošče je napis: ŽRTVAM SVETOVNE VOJNE PADLI IN UMRLI: Povsem spodaj je vklesano besedilo: POKOPLJITE ME, KJERKOLI HOČETE; LE DA SE ME SPOMINJATE PRI ALTARJU GOSPODOVEM! (SV. ANG. CONF. IX. II.)	1925 (?)
44	Bohinjska Bela	Župnijska in obenem pokopališka cerkev sv. Marjete, tik pred vhodom	Na čelni strani ob pokopališkem vhodu je povsem zgoraj napis: ŽRTVAM KUGE + LAKOTE + VOJNE Na desni ploskvi spomenika, obrnjeni proti cesti, je napis: IZ LET 1914 DO 1918 Na levi ploskvi, obrnjeni proti pokopališču, je povsem zgoraj vklesan napis: POSTAVILI FARANI BOH. BISTRE	1922

Z. št.	Kraj	Lokacija	Epitaf, napis	Leto nastanka
45	Bovec	Župnijska cerkev sv. Urha, desno od stopnic, pred obzidjem	Na ploščo je vklesano besedilo: VAM, KI STE SVOJ DOM ZAPUSTILI IN SE V RUŠEVINE VRNILI VAM, KI STE V BEGUNSTVU TRPELI IN PO DOMU HREPENELI. VAM, KI STE NA FRONTAH IN V TUJINI ŽIVLJENJE PUSTILI, DA BI SVOJ ROD IN DOM OHRANILI VAM, KI STE ŠLI IN SE NISTE VRNILI. V SPOMIN PREBIVALCEM BOVŠKEGA OB STOTI OBLETNICI KONCA PRVE SVETOVNE VOJNE POSTAVILI OBČINA BOVEC IN ŽUPNIJA BOVEC 19. MAJ 2018	2018
46	Brezje	Bazilika Marija Pomagaj, notranjščina	Na spominski plošči iz črnega kamna so vklesani napisi: 1914–1918 VOJNIH GROZOT OTETI KLIČEMO KRALJICO MIRU PADLIM PRI BOGU PLAČILO! SLOVENSKI VOJAKI IZ SVETOVNE VOJNE ZBRANI NA TEM SVETEM KRAJU 31. VIII. 1924. V spodnjem desnem delu okvirja je vklesano kamnosekovo ime: Al. Vodnik Ljubljana	1924
47	Brezje	Bazilika Marija Pomagaj, zunanjščina	Vrh temne kamnite plošče: V SPOMIN PADLIM VOJAKOM: V SVETOVNI VOJNI 1914–1918 Brezje:... Na svetlem kamnitem okvirju spodaj: ZEMLJA TUJA BODI VAM RAHLA. POSTAVILI HVALEŽNI VAŠČANI L. 1930. Skrajno desno spodaj je kamnosekov podpis: J. POLTAR (?)	1930
48	Breznica	Pred župnijsko cerkvijo Žalostne Matere Božje	Na kamnito menzo z valjastim podstavkom, ki je vgrajena v čelno stran obeliska, je vklesan napis: Nikdar več grehot vojne! Trajen Blagodejen mir naj zavlada ljudem v zadoščenje za žrtve padlih vojakov! in Vi za nas ste dotrpeli. Vi za nas izkrvaveli! Na mirovnem pismu pečat vaš – kri. Preklet, kdor drzne kdaj ga še zdrobit.	1931

Z. št.	Kraj	Lokacija	Epitaf, napis	Leto nastanka
49	Cirkulane	Na pokopališču, sprva na pročelju Ljudske šole Sv. Barbare v Halozah	Vrh ločno oblikovanega dela plošče je vklesan malteški križ, pod njim je napis: V spomin nekdanjim učencem junakom, ki so padli v svetovni vojni 1914–17 v boju proti sovražniku naše domovine Pod imeni in priimki je vklesano geslo: Vse za vero, dom, cesarja!	1917
50	Destriak	Nasproti župnijske cerkve sv. Urbana, na zelenici čez cesto	Besedilo na čelni strani v spodnjem delu spomenika: Spomin v svetovni vojni padlim vojakom urban- ske župnije. Postavilo društvo odsluženih voja- kov in invalidov z milodari župljanov. Sv. Urban 1. junija 1930 Ploščo naredil Gaiser, Ptuj	1930
51	Janče	Župnijska cerkev sv. Nikolaja, Miklavža, desno ob vhodu pod arkado	Na napisni plošči je zgoraj vklesan napis: V SPOMIN V SVETOVNI VOJNI PADLIM VOJA- KOM FARE JANČE. Pod imeni je še napis: TUJA ZEMLJICA – BODI VAM RAHLA!	1925 (?)
52	Kamna Gorica	Ob pokopališkem zidu, pred župnijsko cerkvijo sv. Trojice	Na napisni plošči si od zgoraj navzdol sledijo: PADLIM IN UMERLIM VOJAKOM 1914–1918 Povsem na spodnjem delu plošče je vklesan napis: Mučenikom domovine – hvaležni rojaki. 1925	1925
53	Kamnik	Pod podružnično cerkvijo sv. Jožefa, na pokopališki zid naslonjen betonsko-kamnit lok	Vrh seznama vojakov sta vklesani letnici 1914 + 1918 Na spodnji strani loka je v črnih črkah reliefno vtisnjen napis: MRTVI NAS ŽIVETI UČE	1939
54	Kokra, Zgornja Kokra	Podružnična cerkev sv. Marije, zahodno pročelje	Vrh plošče je vklesan napis: V LETIH SVETOVNE VOJNE 1914–1918 SO ZGUBILI ŽIVLJENJE Povsem spodaj je napis: MIR NJIHOVIM DUŠAM!	1930 (?)
55	Kolovrat	Kolovrat, občina Zagorje ob Savi, pokopališče, ob župnijski cerkvi sv. Lovrenca	Na širokem podstavku spomenika se je ohranilo dobro čitljivo besedilo: 1914 1918 Žrtvam svetovne vojne v spomin Zapuščeni v tolažbo	1919 (?)

Z. št.	Kraj	Lokacija	Epitaf, napis	Leto nastanka
56	Koprivnik	Pokopališče, ob župnijski cerkvi sv. Križa	Vrh spomenika je napis: ŽRTVAM SVETOVNE VOJNE POSTAVILA KOPRIVNIŠKA FARA	1928
57	Lesce	Znotraj pokopališkega zidu, ob župnijski cerkvi sv. Florjana	Na podstavku laterne je na čelni strani pritrjen napis: ŽRTVAM VOJNE Na levi in desni stranici sta letnici 1914–1918 Na podstavku spodaj nad kvadratastima stopnič-kama je pritrjen napis: KAKO STRAŠNA SLEPOTA JE ČLOVEKA PREŠEREN	1930 (?)
58	Lom pod Storžičem	župnijska cerkev sv. Katarine, južno pročelje	Na temno sivi kamniti plošči zgoraj si sledijo napisi: V SPOMIN 1914–1918 V SVETOVNI VOJNI PADLIM JUNAKOM ŽUPNIJE LOM Povsem spodaj je dodan epita NAJ JIM BO LAHKA TUJA ZEMLJICA! ²³²	1925 (?)
59	Luče ob Savinji	Župnijska cerkev sv. Lovrenca, zahodno pročelje, levo ob glavnem vhodu	Napis na položno oblikovani pravokotni plošči: V SPOMIN V SVETOVNI VOJNI 1914–1918 PADLIM VOJAKOM OBČINE LUČE. Sledi navedba priimkov in imen umrlih po treh skupinah: MOŽJE (11), FANTJE (39) in POGREŠANI (18), skupaj 68 vojakov. ²³³ Povsem spodaj je napis: BODI JIM LAHKA TUJA ZEMLJICA!	1925 (?)
60	Lučine, občina Gorenja vas	župnijska cerkev sv. Vida, arkada pod zvonico	Povsem spodaj je napis: NAJ JIM BO RAHLA TUJA ZEMLJA!	1925 (?)

232 Podobna oblika plošče in spodnjega epitafa kot v Lučinah: NAJ JIM BO LAHKA TUJA ZEMLJICA (Lom pod Storžičem) – NAJ JIM BO RAHLA TUJA ZEMLJA! (Lučine). Domnevno gre za istega kamnoseka. Likovno bogatejša je plošča v cerkvi na Lučinah.

233 Ker je to edini tak primer razvrščanja padlih vojakov, je naveden skupaj s številkami padlih.

Z. št.	Kraj	Lokacija	Epitaf, napis	Leto nastanka
61	Metlika	Upravna stavba Občine Metlika, desno ob glavnem vhodu	Na temni plošči zgoraj je nad imeni epitaf: V svobodi bodočih vekov živi slava padlih sinov našega mesta. Na spodnjem sivem okvirju je vklesan napis: Postavljeno 1.12.1928. Povsem desno na okvirju je napis: J. ZAGORC Novo mesto	1928
62	Mirtoviči, občina Osilnica	Spomenik stoji nad glavno cesto, 100 m vzhodno od Mihejlove domačije	Napis na novo vgrajeni čelni marmorni ploskvi nad temeljnim podstavkom: JEZUS SIN BOŽJI. KER SI NAS ODREŠIL CELI SVET, USMILI SE NAS POSTAVIL ZA SPOMENIK V BOŽJE IME ŠTIMEC ANTON. MIRTOVIČI 6 1914	1914
63	Naklo	Naklo, pokopališče, nagrobni spomenik	Na trikotnem polju strešice je vklesan enakokraki križ, pod njim pa je napis: Molite za žrtve svetovne vojne! 1914–1918	1927
64	Opatje selo	V vaškem parku je kamnita plošča vzidana na starejši kamniti zid	Napis na kamniti plošči podolgovate oblike: V SPOMIN NA ŽRTVE 1. SVETOVNE VOJNE MED VOJAKI IN BEGUNCI IZ OPATJEGA SELA MED LETOMA 1914–1918 POSTAVLJENO OB 100-LETNICI ZAČETKA SOŠKE FRONTE IN ODHODA OPAJCEV V BEGUNSTVO TD CERJE 2015	2015
65	Polhov Gradec	V kotu na severozahodni strani pročelja župnijske cerkve Marijinega rojstva	Na temno sivi napisni plošči zgoraj je napis: V SPOMIN V SVETOVNI VOJNI 1914–1918 PADLIM VOJAKOM Napis na spodnji strani plošče: ZEMLJICA TUJA – BODI VAM RAHLA!	1925 (?)
66	Preddvor	Na stavbi ob pokopališkem zidu, nasproti župnijske cerkve sv. Petra	Spominska plošča s križem, povsem spodaj je napis: NA VESELO SVIDENJE PRI BOGU!	1925 (?)
67	Šentvid pri Stični	Župnijska cerkev sv. Vida, vzhodno pročelje prezbiterja	Na levi plošči zgoraj je napis: ŽRTVAM SVETOVNE VOJNE Povsem spodaj je vklesan epitaf: POKOPAL VAS JE TUJI KRAJ GOSPOD VAM DAJ NEBESNI RAJ!	1925 (?)

Z. št.	Kraj	Lokacija	Epitaf, napis	Leto nastanka
68	Škocjan pri Turjaku	Župnijska cerkev sv. Katarine in tovarišev, mučenci, plošča na vходу na pokopališče	Levo zgoraj je vklesan križ s palmovo vejico, sledi napis: V SPOMIN V SVETOVNI VOJNI 1914–1918 PADLIM VOJAKOM IZ ŠKOCJANA Spodaj je epitaf: Drage žrtve vaša kri naša svoboda. Hvala vam! Počivajte v miru!	1930 (?)
69	Trebnje	Župnijska cerkev Marijinega Vnebovzetja, severno pročelje	Na svetli plošči pod kipoma je vklesan in črno obarvan epitaf: JUNAKOM NAŠE DOMOVINE ROJAKOM	1933
70	Železniki	Pokopališka cerkev sv. Frančiška Ksaverija, vzhodno pročelje prezbiterja	Na plošči nad seznamom padlih sta napisa: PADLI V PRVI SVETOVNI VOJNI IZ ŽUPNIJE ŽELEZNIKI Vsaj tovaršov bog se smili, varuj vedno vas zvesto, da za me bote molili, ko v črno grem zemljo. Povsem spodaj je dodano: Ob 100-letnici konca prve svetovne vojne. Občina Železniki, Župnija Železniki in Krajevna skupnost Železniki 2018	2018

Spomeniki in znamenja znanih osebnosti prve svetovne vojne

Dogajanje med prvo svetovno vojno in po njej je tako na strani centralnih sil kot antantnih držav sprožalo različne odzive javnosti, ki so se pokazali tudi v obliki označevanja dogodkov na bojiščih in v zaledju. To velja tudi za slovensko jezikovno območje, o čemer so poročala različna časopisna in časniška poročila med vojno in po njej, pa tudi različni članki v letnih publikacijah, kot so besedila v koledarjih Družbe sv. Mohorja za leto 1916 (Šarabon 1916: 24–54), 1917 (Šarabon 1917: 33–80) itn. Obenem je mogoče zaslediti članke s predlogi za postavljanje spomenikov in znamenj v spomin v vojni padlim in pogrešanim vojakom ter znanim osebnostim, ki so si sloves pridobile kot borci za severno mejo ter kot izjemni vojskovodje in med vojaki priljubljeni poveljniki. Zlasti slednje je povojna publiciteta večinoma obšla; pozornosti so bili deležni čez desetletja v različnih publikacijah in člankih, v zadnjih letih pa podobno kot vsi drugi v številnih spletnih prispevkih.

S pomočjo razpoložljivih pisnih virov in slikovnega gradiva je bilo mogoče sestaviti seznam spomenikov in znamenj v čast nekaterim najvidnejšim vojaškim poveljnikom, ki so bili priljubljeni že v času vojne, takoj po vojni in še posebej v letih po osamosvojitvi Slovenije leta 1991. Spomeniki in znamenja so predstavljeni po približnem časovnem zaporedju za vsako osebnost posebej. V tem zaporedju si sledijo spomenik v Zagomili generalmajorju Guidu Novaku von Arienti, nato spomeniki in znamenja prvemu slovenskemu generalu Rudolfu Maistru - Vojanovu, borcu za severno mejo, nadporočniku Franju Malgaju ter med Slovenci še vedno spoštovanemu maršalu Svetozarju Borojeviću von Bojni. Slovenska javnost jih še vedno časti, vzdržuje in obnavlja njihove spomenike ter v njih (vsaj večinoma) vidi narodne junake, ki so se globoko zapisali v zgodovinski spomin Slovencev. Izkazali so se kot izjemni vojaški strategji (baron Guido Novak, Svetozar Borojević, Rudolf Maister) in tenkočutni literati (Rudolf Maister, Franjo Malgaj).

Na Slovenskem je po dozdajšnjih podatkih postavljenih 45 spomenikov in znamenj. Postavljeni so sredi gozdov (Zagomila), po vaseh (Sveti Tomaž), na nekdanjih trgih (Šentjur pri Celju) in najpogosteje v mestih (Ljubljana, Maribor). Poleg omenjenih so v seznamu 44 vključena spominska znamenja nekaterih drugih, manj znanih osebnosti, ki pa so na različne načine povezane z dogodki v prvi svetovni vojni in so zaradi svojega ravnanja ali sorodstvenih povezav z njim posvečenimi spominskimi znamenji vključene v seznam 45 enot.

Spomeniki in spominske plošče drugih znanih osebnosti, povezanih z dogajanjem v času prve svetovne vojne in v letih po njej, izražajo sicer praviloma le enkratni spomin na osebnost, vendar je tudi ta posamičen spomin dovolj zanimiv, da ga je smiselno predstaviti v okolju poznanih osebnosti. So pa te osebnosti poznane in spoštovane v lokalnem okolju in so še danes del živega lokalnega spomina.

V Črenšovcih so v četrtek, 16. avgusta 2018, na predvečer državnega praznika združitve prekmurskih Slovencev z matičnim narodom, v Parku spominov ob župnijski cerkvi sv. Križa in ob navzočnosti predsednika države Boruta Pahorja odkrili spomenik. Gre za na podstavek postavljeno bronasto bisto Jožefa Godine (1898–1986), Maistrovega borca, duhovnika in publicista, doma iz bližnje vasi Dolnja Bistrica. Spomenik od leta 1940 skupaj z drugimi spomeniki znanih osebnosti kraja stoji v bližini osrednjega spomenika padlim domačinom v prvi svetovni vojni.

V Dovjem so leta 2003 na vhodnem pročelju stanovanjske hiše št. 18 odkrili spominsko ploščo tam živčemu gospodarju Ivanu Brencetu - Pehtutu, znanemu po odločnih načelnih besedah: »*Kar sem rekel, sem rekel*«, ki so prešle v splošno ljudsko rabo.²³⁴ Med prvo

²³⁴ Pehtutov izrek se je udomačil in prešel v splošno rabo na širšem območju zgornje Gorenjske. Poznali so ga tudi v

svetovno vojno se je Pehtut v skrbi za obstoj kmetije in preživetje družine uprl ukazu oblasti o predaji volov avstro-ogrski vojski. Uprl se je in nobeno prepričevanje ni pomagalo. Vojaki so ga odpeljali s kmetije in zaprli. Ker je tudi na sodišču trmasto vztrajal pri svoji odločitvi, so ga ustrelili.

V Radovici v Beli krajini so novembra 2015 na hiši št. 11 odkrili spominsko ploščo tam rojenemu Jošku Slobodniku (1885–1966). Napis na plošči se glasi: »V tej hiši se je rodil Joško Slobodnik 12.8.1885–1.11.1966 artilerijski podpolkovnik, zaslužni Maistrov borec in domoljub. Ob koncu prve svetovne vojne je v bojih za severno mejo vodil slovenske topničarje na celotnem mariborskem območju. Postavilo Belokranjsko društvo general Maister ob 130. obletnici rojstva. November 2015.« Na plošči je vrh napisa vgrajena ovalna Slobodnikova slika.

V Škofji Loki so leta 2006 v Aleji velikanov, ki od mestnega središča vodi proti pokopališču, odkrili doprsni kip Antona Hafnerja (1887–1918), avstro-ogrskega vojaka in upornika. Hafnerja, rojenega v bližnjem Godešiču, so po uporabi slovenskih vojakov avstro-ogrške vojaške oblasti po zaslišanju pred vojaškim sodiščem v Judenburgu obsodile na smrt. Leta 1968 so na pročelju Hafnerjeve rojstne hiše v Godešiču št. 37 vzdali spominsko ploščo z napisom: TU SE JE RODIL 6. 5. 1887 VODJA JUDENBURŠKEGA UPORA ANTON HAFNER USTRELJEN 16. 5. 1918 POSTAVILA OBČINA ŠKOFJA LOKA OB 50 LETNICI.

V Trebnjem so 6. 5. 2015 svečano odkrili spominsko ploščo na rojstni hiši Frančiške Tomšič, poročene Maister, matere Rudolfa Maistra. Napis na plošči se glasi: »Cvete dekletu rožmarin, oj, rožmarin zelen ...« Rudolf Maister – Vojanov – V tej hiši se je v zavedni slovenski družini Tomšič rodila FRANJA MAISTER, rojena Tomšič (Trebnje, 11.1.1834 – Unec, 7.7.1922) mati RUDOLFA MAISTRA, prvega generala prve slovenske vojske, pesnika in domoljuba 6.5.1867 se je v Trebnjem poročila s Francem Maistrom. – Dolenjsko društvo generala Maistra Krajevna skupnost Trebnje 6.5.2015.

Spodnjem in Zgornjem Otoku pri Radovljici. Leta 1974 ga je piscu tega besedila povedal Žirovničan Vinko Beguš, takrat stanujoč v Ljubljani in zaposlen v Ljubljanski banki.

V Velenju so v sredo, 19. decembra 2018, na ploščadi ob križišču pred Vilo Bianco slovesno odkrili talno spominsko ploščo Gustavu Šilih ob 125. obletnici rojstva. Šilih velja za zaslužnega slovenskega pedagoga, mladinskega pisatelja, vojaka soške fronte in Maistrovega borca. Na kovinski plošči je reliefni napis: TU JE NEKOČ STALA HIŠA, KJER SE JE RODIL GUSTAV ŠILIH (1893–1961) ZNAMENITI VELENJČAN ZASLUŽNI SLOVENSKI PEDAGOG, VOJAK SOŠKE FRONTE IN MAISTROV BOREC OB 125. LETNICI ROJAKOVEGA ROJSTVA IN 100. OBLETNICI KONCA 1. SVETOVNE VOJNE – MESTNA OBČINA VELENJE ŠALEŠKO DRUŠTVO »GENERAL MAISTER« VELENJE – 2018.

Spomin na prvo svetovno vojno so počastili tudi v Veržeju, kjer so na pročelju kulturnega doma vgradili ploščo in jo svečano odkrili v nedeljo, 7. 10. 2018. S ploščo so se poklonili spominu Maistrovim borcem z območja občine Veržej. Na marmorni plošči je z belimi črkami zapisano: ODLOČNIM BESEDAM GENERALA RUDOLFA MAISTRA »TEH TOČK NE PRIZNAVAM« SO SE V BOJU ZA OSVOBODITEV SLOVENSkih KRAJEV NAŠE DOMOVINE V LETIH 1918–1919 ODZVALI POGUMNI MOŽJE IN FANTJE Z OBMOČJA SEDANJE OBČINE VERŽEJ. Sledijo po abecednem zaporedju priimkov in imen navedbe 21 borcev, nato pa: V ZAHVALO IN VEČEN SPOMIN! VERŽEJ, 7. 10. 2018 OBČINA VERŽEJ IN DRUŠTVO GENERAL MAISTER VERŽEJ.

Spominske napisne plošče so priljubljenim vojaškim osebnostim postavljali že med vojno. V hribovitem svetu Zatolmina je v skalo nad kolovozom vgrajena kamnita (marmorna ?) napisna plošča, posvečena 6. oktobra 1915 padlemu zdravniku Arthurju Weilu iz I. bataljona avstro-ogrskega 91. pehotnega polka. Delno poškodovana plošča vsebuje naslednji napis: AN [DIES]ER STELLE ERLITT [A]SS. ARZT. Dr. ARTHUR WEIL JNF. RGT. N.91. AM 6.X.1915 SEINE TODLICHE VERWUNDUNG.²³⁵ Vrh plošče je vklesan enakokraki križ, obdan z lovorovim vencem.

²³⁵ Fotografija plošče je prevzeta s spletnih strani. Besedilo je na več mestih poškodovano, domnevno pravilne dopolnitve črk so zapisane v oklepaju. Zatolmin – Spominska plošča avstro-ogrskega zdravnika Arthurja Weila na planini Zagrmuč. Dostopno na: <http://register.prohereditate.com/sl/object/A38> (30. 10. 2020).

V to skupino zapisov o bolj ali manj znanih osebah sodi napisna plošča na nekdanjem bojišču na Južnem Tirolskem v južnem delu Dolomitov, nad italijanskim mestom Asiago. Tam se je junija 1917 v boju za goro Ortigaro na avstro-ogrski strani bojeval tudi 17. pehotni polk, ki so ga sestavljali večinoma Slovenci. Zato so Italijani eno od dolin pod goro Ortigaro poimenovali Slovenska dolina. Spominska plošča iz belega kamna je vgrajena v kamnito steno ob skalo prislonjenega zavetišča, prekritega z enokapno pločevinasto streho. Napis na plošči se glasi: K.u.K Inf. Rqt. Kronprinze N. 17 2. Feldkompanie 1916–1917 V sredini skal – vrh gora, polk »Cesarjevič« si plete slavo. Triglav naš dom – ti vir solza, za te bori se vstrajno, vdano.²³⁶

Poleg omenjenih bolj ali manj poznanih oseb so prvo svetovno vojno vidno zaznamovali že omenjeni vojaško in vodstveno izjemni posamezniki, kot so baron Guido Novak, Rudolf Maister, Franjo Malgaj in Svetozar Borojevič, ki jim je v čast in spoštovanje postavljenih več spomenikov, znamenj in spominskih plošč.

Generalmajor baron Guido Novak von Arienti

Med Slovenci morebiti manj poznana vojaška osebnost slovenskega in plemiškega rodu je generalmajor baron Guido Novak von Arienti, ki se je med vojno proslavil na več bojiščih prve svetovne vojne, še posebej na soški fronti. Doživel je čast postavitve spomenika že za življenja, med boji na soški fronti, kjer se je izjemno izkazal z domiselno vojaško strategijo obrambe in napada. Kot med vojaki zelo priljubljenemu poveljniku in generalu²³⁷ so mu vojaške oblasti že

junija 1916 na Vodicaх nad Plavami oziroma nad sosednjo Zagoro²³⁸ in bližnjo Zagomilo postavile vsaj 3 m visok in približno 4 m širok, iz kamna pozidan spomenik. Baron Guido Novak je poveljeval 62. pehotni diviziji in enotam, ki so branile odsek med Avčami in Sveto goro ter s tem preprečile napredovanje italijanske vojske.

Spomenik v čast baronu Novaku je sestavljen iz čokatega kamnitega podstavka, pozidanega iz grobo oklesanega kamna, in ploščatega spomeniškega nastavka iz natančno klesanih kamnitih kvadrov, ki oblikujejo konkavno čelo z vgrajeno napisno ploščo. Na to osnovo je položena čez rob segajoča preklada, nanjo pa je

plemiški naslov barona. Bil je dvakrat ranjen, med drugim na soški fronti, kjer se je posebej izkazal ter med vojaki užival veliko spoštovanje in ugled. V spomin na uspešno vojaško delovanje na soški fronti so mu vojaki v Vodicaх pri Kanalu postavili spomenik, ki je bil že med vojno poškodovan, po vojni slabo vzdrževan in pred leti nestrokovno obnovljen, kar je sprožilo več kritičnih odzivov v medijih in na spletnih straneh.

²³⁸ Pri navajanju lokacije Novakovega spomenika je zlasti v spletnih virih več različnih podatkov. Nekateri navajajo kraj Zagora pri Plavah, drugi pa Vodice (Glej izsek iz vira: A0205–Vodice–Spomenik postavljen na čast avstro-ogrskemu generalu Novaku von Arientiju. Tekstovni opis: Spomenik, ki se nahaja na sedlu med Kukom in Vodicaми, je bil postavljen na čast generalu Guidu Novaku von Arientiju, ki je v prvem letu bojev ob Soči poveljeval 1. gorski brigadi, kateri je bila zaupana obramba sektorja med Plavami in Vodicami. Kasneje, v 10. soški ofenzivi, je general Novak poveljeval 62. pehotni diviziji in s tem enotam, ki so branile odsek med Avčami in Sveto goro. Spomenik naj bi po navedbah pisateljice Alice Schalek stal v bližini mesta, kjer je bil general ranjen (*Vodice – Spomenik postavljen na čast avstro-ogrskemu generalu Novaku von Arientiju* (spletni vir)). Spet drugi, kot na primer ministrstvo za kulturo, pa lokacijo spomenika vodijo pod krajevnim imenom Zagomila (Glej: Republika Slovenija, Ministrstvo za kulturo, Opis enote nepremične kulturne dediščine, Identifikacija enote dediščine, Evidenčna številka enote: 28027, Ime enote: Zagomila – Spomenik iz prve svetovne vojne ... Tekstualni opis enote: Spomenik je pozidan iz obdelanega kamna. Na prednji strani ima vzdano betonsko napisno ploščo, ki je poškodovana. Uokvirjata jo kamnita stebrička in trikotni zaključek. Posvečen je poginulemu generalu Guidu Novaku. Datacija enote: prva četrtina 20. stol., 1915–1917, prva svetovna vojna (Zagomila – Spomenik iz prve svetovne vojne. Posvečen je poginulemu generalu Guidu Novaku. Dostopno na: <http://giskdzs.situla.org/rkd/Opis.asp?Esd=28027> (27. 4. 2022)).

²³⁶ Na spletu besedilo Jožeta Košnjeka, ki je leta 2011 s slovenskimi vojaškimi gorniki obiskal Južno Tirolsko v južnem delu Dolomitov, nad italijanskim mestom Asiago. Tam so se slovenski vojaški gorniki sestali z alpinom Robertom Genereom, si ogledali iz kamna pozidano zavetišče avstro-ogrskе vojske in se skupaj fotografirali pred spominsko ploščo 17. polku v Slovenski dolini. Južna Tirolska, spominska plošča 17. polka v Slovenski dolini. Na Ortigari, bojišču slovenskega pešpolka. Dostopno na: <https://arhiv.gorenjskiglas.si/article/20110808/C/308089988/na-ortigari-bojiscu-slovenskega-pespolka> (27. 4. 2022).

²³⁷ Baron Guido Novak von Arienti (*21. 1. 1859, Milano – † 15. 8. 1928, Dunaj), avstro-ogrski general in plemič, je bil zaradi zaslug na bojiščih večkrat odlikovan in povišan v

pozidana dvokapno nakazana strešica iz vsaj sedmih kosov skrbno klesanih kamnitih členov. Na plošči je bil vklesan napis GENERALMAJOR VON NOVAK PLATZ 1915–1916.²³⁹ Spomenik je z leti močno propadel – ohranjen je le njegov desni del.

Na levo stran nekdanje plošče so nespretni »prenovitelji« pred leti vgradili kovinsko napisno ploščo z dokaj dvoumnim besedilom: Generalmajor von NOVAK PLATZ 1915–1916. Spodaj je pojasnjevalno besedilo v slovenščini in nemščini, ki se v slovenščini glasi: Ta spomenik je bil postavljen junija 1916 komandantu 1. Gorske brigade FML Guidu Novaku von Arientiju eno leto po hudi obrambni bitki med Plavami in Zagoro. Obnovljeno maja 2006 K.u.K IR 87 Solkan K.k. SchR. Linz Nr. 2.

Že pred leti odlomljen del kamnite plošče z izvornim besedilom so ob obnovi zapolnili z betonsko malto in nanjo pritrdili kovinsko ploščo z navedenim, dokaj nerazumljivim besedilom. »Prenova« spomenika je že med slovesnim ponovnim odprtjem sprožila več polemik, saj vodstvo in izvajalci niso upoštevali temeljnih načel obnavljanja in varstva kulturnih spomenikov.

Slika 248: Vodice pri Kanalu, spomenik v čast generalmajorja Guida Novaka von Arientija s sporno pojasnjevalno tablo, vgrajeno leta 2006, ko so strokovnjaki (sic!) nestrokovno obnovili spomenik (foto: V. Hazler, 9. 7. 2021).²⁴⁰

²³⁹ Opis spomenika in vsebina napisne plošče sta povzeta po fotografiji, domnevno posneti leta 1916, ko so avstro-ogrski vojaki postavili spomenik. Zavajajoč pa je zapis iz dokumentacije, dostopne na spletni strani, kjer je navedeno besedilo: »16 / EŠD 28027 / Zagomila – Spomenik iz prve svetovne vojne / Spomenik je pozidan iz obdelanega kamna. Na sprednji strani ima vzdano betonsko napisno ploščo, ki je poškodovana. Uokvirjata jo kamnita stebrička in trikotni zaključek. Posvečen je preminulemu generalu Guidu Novaku./« (*Seznam dediščine prve svetovne vojne vključene v register nepremične kulturne dediščine* (spletni vir)). Tudi v tem seznamu iz spletnega vira je zapisana napačna navedba, da je spomenik posvečen preminulemu generalu Guidu Novaku. To je podobna zmotna kot v zgornji opombi navedena trditev, da je spomenik posvečen poginulemu generalu Guidu Novaku. General je namreč umrl 12 let pozneje, 15. 8. 1928, pokopan je na Dunaju (Grob Guida Freiherra von Novak-Arientija, Hietzinger Friedhof. Dostopno na: Grave_of_Guido_Freiherr_von_Novak-Arienti,_Hietzinger_Friedhof (27. 4. 2022)).

Prvi slovenski general – Rudolf Maister - Vojanov

Prvemu slovenskemu generalu, Rudolfu Maistru - Vojanovu, ki se je s pridruženimi avstro-ogrskimi vojaki in poveljniki slovenskega rodu še pred koncem prve svetovne vojne bojeval za slovensko severno mejo, je slovenska javnost že za življenja izražala zahvalo za obrambo Maribora in južnega dela Štajerske. Maister je z odločnostjo, pogumom, jasno izraženimi mislimi in predvsem taktičnimi sposobnostmi vojskovanja med vojaki zbujal zaupanje, tako da jih je več kot 4000 še po koncu vojne sledilo njegovim ukazom,

²⁴⁰ Pohod: Dermota-Priznica-Vodice, nedelja, 4.12. 2016. Dostopno na: http://www.pohodnikitriglav.si/reportaze2016/Dermota_Priznica_Vodice.pdf (28. 2. 2019).

tako da so ubranili velik del slovenskega ozemlja. Upravo na slovenskem Štajerskem je prevzel Narodni svet, ki je na pobudo Karla Verstovška²⁴¹ 1. novembra 1918 majorja Rudolfa Maistra imenoval za generala.²⁴²

V Mariboru so 20. novembra 1918 ustanovili mariborski pešpolk, ki velja za prvo redno slovensko vojsko s slovenskimi častniki in slovenskim poveljstvom. V Mariboru je Maister 23. novembra 1918 (le 12 dni po koncu vojne) ob 4. uri zjutraj prehitel Nemce in razorožil zeleno gardo, njegove enote pa so 27. novembra zasedle Špilje, Radgono, Cmurek, Lučane, Radlje in Muto. Te vojaške aktivnosti so potekale usklajeno s skupino Franja Malgaja iz Celja, ki je zasedla Mežiško dolino vse do Pliberka in Velikovca, ter enoto iz Ljubljane, ki je zasedla Dravograd, Labot in Šentpavel.

Vojaške akcije so potekale usklajeno in skladno s pogodbo, ki sta jo podpisala polkovnik Rudolf Passy in takrat še major Rudolf Maister. Vendar te pogodbe nista priznali deželni vladi Štajerske in Koroške ter prav tako ne Narodna vlada v Ljubljani pod vodstvom Josipa Pogačnika. Zaradi napetosti je 14. januarja 1919 prišlo do bojev štajerskega obmejnega poveljstva pri Lučanah (nemško Leutschach) v Podjuni na današnjem avstrijskem Koroškem, nato 4. februarja pri Radgoni, 13. februarja 1919 pa je bilo podpisano premirje.²⁴³

Zasluge generala Rudolfa Maistra za ubranitev dela severnega slovenskega etničnega ozemlja so izjemne. Brez več kot 4000 njegovih borcev za severno mejo bi lahko bila ozemeljska podoba današnje Slovenije drugačna. General Maister je 24. junija 1920 postal častni adjutant vojske Kraljevine SHS, nakar so ga v nejasnih okoliščinah upokojili (Hartman 1992: 365–366). Živel je v Mariboru,²⁴⁴ veliko časa pa je preživel na Zavrhu v Slovenskih goricah in na Uncu, kjer

je 26. julija 1934 nenadoma umrl.²⁴⁵ Z vsemi častmi so ga pokopali na mariborskem pokopališču na Pobrežju, kjer so leta 2021 obnovili njegov grob in namestili novo napisno ploščo.²⁴⁶

General Rudolf Maister je bil po koncu prve svetovne vojne aktiven član Zveze slovenskih vojakov in nato Zveze bojevnikov. Svoja razmišljanja je objavljal tudi v glasilu organizacije, v časopisu *Bojevnik*. Časopis je ob njegovi nenadni smrti, 26. julija 1934, v osmi številki četrtega letnika na drugi strani objavil nekrolog, ki deloma predstavlja Maistrovo delovanje v Zvezi bojevnikov in omenja še nekatere druge poudarke iz dejavnosti zveze.

Nenadna smrt generala Rudolfa Maistra je v takratni javnosti močno odmevala. O dogodku in generalovem pomenu so poročali in se razpisali vsi vidni slovenski časniki in časopisi. Zato so v nadaljevanju predstavljeni nekateri najvidnejši odzivi:

Bojevnik 4 (8), 13. 8. 1934: 2 (delni prepis):

»†General Maister

Dne 26. julija se je v popoldanskih urah nenadno raznesla vest, da je umrl na Uncu general Maister. Skozi trideset let je prihajal vsako poletje na Unec k svoji teti gospe Šebenikarjevi, ki je lansko leto umrla. In letos se je podal general s svojo gospo soprogo tako rekoč prvič na svojo ped zemlje, ki mu jo je zapustila blagopokojna teta. Neopazno je odšel v to notranjsko zatišje, in neopazno in nenadoma je umrl. Zadel ga je srčna kap. Preminul je nepričakovano in nihče ni mogel prav verjeti, da je general Maister za vedno zatisnil oči. Kajti kljub bolehanju v nogah je bil vedno čil in svež, a v poslednjem času je bil, kakor smo slišali, izredno dobro razpoložen in poln novih zasnov. Bil je šele v zreli moški dobi, letošnjo pomlad je dopolnil 60. leto, in po njegovem živahnem temperamentu je sodil vsakdo, da nam ga dobri Bog ohrani vsaj še deset let.

241 Karel Verstovšek. Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Karel_Verstov%C5%A1ek (12. 4. 2021).

242 Rudolf Maister. Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Rudolf_Maister (3. 12. 2021).

243 Povzeto iz več pisnih virov istega avtorja (Hartman 1989; isti 1998; isti 2006).

244 Kamnik – Maistrovo mesto. Dostopno na: <https://www.kamnik.si/mesto-kamnik/kamnik---maistrovo-mesto> (5. 8. 2021).

245 Od kadeta do generala. Dostopno na: <https://www.rudolfmaister.si/vojaska-kariera/od-kadeta-do-general/> (8. 5. 2022).

246 Rudolf Maister s prenovljeno grobnico dobil povrnjen del dostojanstva, ki so mu ga vzeli v letih komunizma. Dostopno na: <https://nova24tv.si/lokalno/video-rudolf-maister-s-prenovljeno-grobnico-dobil-povrnjeno-dostojanstvo-ki-so-mu-ga-vzeli-v-letih-komunizma/> (8. 5. 2022).

Ko je bivša Zveza slov. vojakov izgubila svojega prvega predsednika majorja Colariča, je na sledečem svojem občnem zboru izvolila za predsednika svojega prvega častnega člana, generala Maistra, in on je to mesto z veseljem sprejel ter postal duša organizacije. Kdo izmed bivših funkcionarjev Zveze se ne spominja sej osrednjega odbora, ki so se vršile pod njegovim vodstvom v Mariboru in na Uncu, in kjer so se temeljito razpravljale vse važne zadeve organizacije. Po njegovi zasnovi se je tudi preosnovala organizacija v Zvezo bojevnikov, ki si je zastavila močnejše temelje ter si načrtala širši razmah. V svojem visokem voditelju smo spoznali velikega moža in silnega duha, v katerem so se kresali ideali in vzori. V njem smo pa doživljali tudi prijetnega, iskrenega družabnika in pravega vojnega tovariša. Koliko prijetnih ur smo preživeli pri njem v Mariboru, na Uncu in tedaj na našem osmem taboru na Brezjah! Ti trenutki nam ostanejo v trajnem prijetnem spominu. Bil je mož, silen in velik, a obenem dober, blag in iskren. Ob razpustu zveze je začasno odložil predsedstvo, kako in čemu, je pojasnil sam v 'Bojevniku' v novembru lanskega leta. Vendar je pa ostal zvest idealom bojevnštva in je iskreno želel, da se Zveza bojevnikov znova poživi ...²⁴⁷

Novico o smrti generala Rudolfa Maistra so objavili tudi drugi slovenski časniki in časopisi, med njimi *Slovenec*, ki je zapisal: »Globoka žalost je objela danes ves slovenski svet, ko je prišla z Unca pri Rakeku pretresljiva vest, da je umrl naš narodni junak, osvoboditelj Maribora, general Maister ...²⁴⁸ Časnik *Slovenski narod* je v uvodnem delu predstavil Maistrovo življenjsko pot; med drugim je zapisal:

Slovenski narod, 67 (168), 27. 7. 1934: 2 (delni prepis):

General Rudolf Maister

Ljubljana. 27. julija. Spomladi 29. marca smo obhajali 60-letnico našega narodnega junaka, generala in pesnika Rudolfa Maistra, a že davi so listi raznesli pretresljivo vest, da je general Maister včeraj ob 14. izdihnil, zadet od kapi, na svojem posestvu na Uncu pri Rakeku, kamor je hodil vsako

leto na počitnice. Pokojni naš heroj je bil rojen v Kamniku, od koder se je njegov oče, ki je bil višji finančni preglednik, preselil v Mengeš, kjer je tudi pokopan. Tu in v Kranju je mali Rudolf obiskoval osnovno šolo in v Kranju tudi nižjo gimnazijo, nato je pa v Ljubljani napravil še 5. in 6. razred gimnazije in šel v kadetsko šolo na Dunaj. L. 1894 je bil uvrščen za kadeta v domobranski pešpolk v Ljubljani, pozneje je pa služboval še v Celovcu, Przemyslu, Celju in Mariboru. Ker je bil vedno odkrit narodnjak in še pesnik povrh, je imel seveda vedno največje neprijetnosti kot oficir. V svetovni vojni je bil dalje časa konfiriran v Gradcu, a končno je bil imenovan za poveljnika Črnovojniškega okrožja za Spodnji Štajer in tako prišel v Maribor, kjer je odslej živel stalno s svojo družino. V svetovni vojni je bil v stalnih stikih s slovenskimi političnimi krogi in se je udeleževal tudi sej Narodnega sveta za štajersko. S pooblastilom Narodnega sveta se je 1. novembra 1918 polastil s 15 častniki in 87 vojaki Maribora in postal poveljnik vse Spodnje Štajerske, a mariborski Narodni svet ga je imenoval za generala.

Takoj je začel zbirati vojaštvo ter je z njim 23. novembra razorožil mariborsko mestno stražo, ki so jo Nemci imenovali belo-zeleno gardo ali Schutzwehr. Tega dne je general Maister izdal na mestno prebivalstvo tudi razglas, ki so ga objavili tudi listi. A prej o Maistrovem delovanju in njegovih uspehih ni bilo v listih ničesar. V nekaj dneh so njegove čete zasedle tudi Špilje in vso severno jezikovno mejo od Radgone do Dravograda, ki je do malega ostala sedanja državna meja ...²⁴⁹

Pogreb generala Rudolfa Maistra - Vojanova v nedeljo, 28. 1. 1934, je bil veličasten. »Ob prevozu njegovih posmrtnih ostankov z Unca v Maribor se je v Ljubljani in Celju poklonila velika množica ljudi. V Mariboru so pripravili mrtvaški oder v veži mestnega magistrata, kjer so se od njega poslovili tisoči Mariborčanov in okoliških prebivalcev. 28. julija 1934 so generala Maistra z velikimi častmi pokopali na pobreškem pokopališču v Mariboru, kjer je še danes njegov grob. Pogrebni sprevod je odšel z Glavnega trga čez Stari most, po Tržaški in Pobreški cesti do pobreškega pokopališča.«²⁵⁰

247 General Maister. *Bojevnik* 4 (8), 13. 8. 1934: 2. Dostopno na: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-SWY8B-CYV/6e10fbfo-682d-48c9-bbd4-57ecfd6afd94/PDF> (8. 4. 2021).

248 General Rudolf Maister. *Slovenec* 62 (168), 27. 7. 1934: 3. Dostopno na: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-55NLESDP/42cf1070-c24e-46cd-8d93-1d4812d6d225/PDF> (5. 11. 2021).

249 General Rudolf Maister. *Slovenski narod* 67 (168), 27. 7. 1934: 2. Dostopno na: <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-7SM2VSNE/0145d2ab-dff2-4845-9595-576067c4bc57/PDF> (3. 3. 2019).

250 Rudolf Maister. Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Rudolf_Maister (3. 3. 2018).

Slika 249: Maribor, Pobreško pokopališče, grob generala Rudolfa Maistra (foto: V. Hazler, 2. 9. 2021).

Prvo spominsko ploščo, posvečeno spominu na štiri leta pred tem umrlemu generalu Rudolfu Maistru, so leta 1938 odkrili na pročelju njegove rojstne hiše v Kamniku. Na hiši z današnjo številko Šutna 16 so v črti prvega nadstropja vgradili svetlosivo kamnito ploščo z belim kamnitim okvirjem z napisom: V TEJ HIŠI SE JE RODIL GENERAL RUDOLF MAISTER 29. MARCA 1874.

Priljubljenemu generalu in pesniku Rudolfu Maistru-Vojanovu so znamenja in doprsne biste postavljali še za časa življenja. Izdelovali so jih uveljavljeni slovenski likovni umetniki, med njimi Hinko Smrekar,²⁵¹ Anton Sever²⁵² in Nikolaj Pirnat.²⁵³ V Narodnem muzeju Slovenije hranijo portretno risbo stotnika Maistra, ki

251 Hinko Smrekar (* 13. julij 1883, Ljubljana, † 1. oktober 1942, Ljubljana), slovenski slikar, risar, grafik in ilustrator.

252 Anton Sever (* 14. junij 1886, Šenčur pri Kranju, † 1965), slovenski medaljer in kipar.

253 Nikolaj Pirnat (* 10. 12. 1903, Idrija, † 9. 1. 1948, Ljubljana), slovenski kipar, slikar in ilustrator.

Slika 250: Kamnik, Šutna 16, spominska ploščica iz leta 1938 na pročelju rojstne hiše generala Rudolfa Maistra (foto: V. Hazler, 20. 5. 2021).

ga je leta 1912 upodobil akademski slikar Hinko Smrekar. V istem muzeju hranijo tudi dva medaljona generala Rudolfa Maistra, ki ju je leta 1919 izdelal akademski kipar Anton Sever, in Maistrov doprsni kip iz prve četrtine 20. stoletja, ki je delo akademskega kiparja Nikolaja Pirnata in darilo (domnevno Maistru) Zveze prostovoljcev – borcev za severno mejo.²⁵⁴ Zgodnejši doprsni kip generala Maistra hranijo še v avli Mestne občine Maribor in je datiran z letom 1926; prav tako je delo kiparja Nikolaja Pirnata. Po Severjevem medaljonu iz leta 1919 sta izdelana tudi sedanji red in medalja generala Maistra, ki ju v čast zaslužnim posameznikom podeljuje Slovenska vojska.²⁵⁵ Podobno je

254 Maistrova dediščina. Sodelujoče ustanove. Dostopno na: <https://www.rudolfmaister.si/maistrova-dediscina/sodelujoce-ustanove/> (7. 5. 2022).

255 Pravilnik o spremembah in dopolnitvah Pravilnika o priznanjih Ministrstva za obrambo, 80. člen (Uradni list RS, št. 4/11).

Slika 251: Maribor, avla Mestne občine Maribor, bronasta portretna bista generala Rudolfa Maistra iz leta 1926, delo kiparja Nikolaja Pirnata (foto: V. Hazler, 25. 5. 2022).

oblikovana reliefna²⁵⁶ spomenica Zveze prostovoljcev – borcev za severno mejo 1918–1919, ki jo je leta 1968 oblikoval France Gorše. Na čelni strani je reliefna podoba Rudolfa Maistra, na hrbtni pa relief ozemlja SFR Jugoslavije z napisom JUGOSLAVIJA *1918* JUGOSLAVIJA *1968* ЈУГОСЛАВИЈА.

Načelom oblikovanja medaljonov sledita tudi priznanji Ministrstva za obrambo Republike Slovenije, tj. red in medalja generala Maistra, ki ju kot oprsni okras podeljujejo zaslužnim posameznikom. Medalji sta na ogled v Vojaškem muzeju Slovenske vojske v mariborski Kadetnici, kjer je na dveh stalnih razstavah predstavljena življenjska pot generala Maistra.²⁵⁷

²⁵⁶ Maistrova glava je upodobljena diagonalno in ne kot stranski profil na medaljonu iz leta 1919.

²⁵⁷ Maistrova dediščina. Sodelujoče ustanove. Dostopno na: <https://www.rudolfmaister.si/maistrova-dediscina/sodelujoce-ustanove/> (7. 5. 2022).

Slika 252: Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, doprsna bista generala Rudolfa Maistra iz prve četrtine 20. stoletja, delo kiparja Nikolaja Pirnata (foto: Tomaž Lauko).

Domnevno je v letih po veliki vojni (okrog 1926?) nastala še ena doprsna bista Rudolfa Maistra. Avtor ni znan, domnevno je iz Kamnika. Slikovna podoba kipa s prirezanimi rameni, blagimi obraznimi potezami in manjštrlečimi brki je v virih zelo redka.

Pogosteje se je slovenska javnost spomenu na generala Rudolfa Maistra poklonila po drugi svetovni vojni. Prvo javno znamenje sega v leto 1963, ko so na Zavrhu v Slovenskih goricah postavili lesen Maistrov razgledni stolp. Po »veličastni spominski seji in akademiji« v soboto so naslednjega dne, v nedeljo, 21. junija 1963, z natisnjenimi vabili občinstvo svečano povabili na »otvoritev Maistrovega stolpa« in »odkritje spominske plošče generalu Rudolfu Maistru« ter »zabavni večer«, na katerem je igral narodnozabavni ansambel Veseli planšarji

s humoristi.²⁵⁸ Slovesno so odkrili še spominsko ploščo iz črnega marmorja z vklesanimi zlatimi črkami in napisom: MAISTROV STOLP S TEGA MESTA JE OBČUDOVAL LEPOTO SLOVENSКИH GORIC IN JO OPEVAL RUDOLF MAISTER – VOJANOV PESNIK IN GENERAL ZGRADIL TURISTIČNO DRUŠTVO ZAVRH 1963.

Na Zavrhu so leta 1981 na istem mestu, na katerem je stal lesen in leta 1979 povsem dotrajan stolp iz leta 1963, postavili novega, kovinskega. Ta Maistrov stolp je za obiskovalce varnejši in po višini enak prejšnjemu.²⁵⁹ Leta 1986 so na dvoriščni strani bližnje Štupičeve vile postavili še Maistrov spomenik v obliki visokega betonskega podstavka in bronastega doprsnega kipa generala Rudolfa Maistra, ki ga je izdelal akademski kipar in restavrator Viktor Gojkovič.

Rudolf Maister je pogosto prihajal na Unec na Notranjskem, kjer je od leta 1903 živela Matilda Tomšič, sestra njegove mame Frančiške.²⁶⁰ Matilda se je na bližnjem Rakeku leta 1875 poročila z Lovrom Sebenikarjem,²⁶¹ poštnim uradnikom in lastnikom restavracije. Nato sta se preselila na Unec ter živela na posestvu in v

nadstropni hiši z današnjo hišno številko Unec 21.²⁶² Prav v tej hiši je 26. junija 1934 zadet od srčne kapi umrl general Rudolf Maister.

Slika 253: Zavrh v Slovenskih goricah, Maistrov doprsni kip (foto: V. Hazler, 4. 9. 2021).

258 Napis na vabilu iz leta 1963: SLOVENJEGORIŠKO SLAVJE V ZAVRHU 1943–1963 Ob dnevu krajevnega praznika dne 21. julija 1963 bo svečana otvoritev nove turistične postojanke in razglednega stolpa V ZAVRHU V SLOV. GORICAH Na predvečer v soboto, ob 20. uri Voličina slavnostna seja in akademija V nedeljo 21. julija ob 14. uri 1. Otvoritev Maistrovega stolpa 2- odkritje spominske plošče generalu Rudolfu Maistru 3. Zabavali vas bodo Veseli planšarji ter Karl Tina in Štef Presenetila vas bodo gostišča z dobrimi vini in slovenjegoriškimi specialitetami (prleške gibanice idr.) Vabimo vas v nedeljo, 21. julija 1963 v ZAVRH v Slov. goricah ČP »CELJSKI TISK« CELJE. Levo ob napisu sta dodana risba stolpa in pojasnilo: višina 24 m nadmorska višina 377 m.

259 Po nekaterih navedbah naj bi stolp izdelali Klemosovi učenci iz Lenarta leta 1983 (Zavrh, Lenart. Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Zavrh,_Lenart (29. 10. 2018)).

260 Frančiška, Franja Tomšič, poročena Maister, in njena sestra Matilda Tomšič sta se rodili v Trebnjem, kjer so 6. maja 2015 na njuni rojstni hiši odkrili spominsko ploščo v spomin na tam rojeno Franjo, mater Rudolfa Maistra. Slovesno odkritje plošče sta organizirala Dolenjsko društvo generala Maistra in Krajevna skupnost Trebnje.

261 Viri navajajo priimka Šebenikar (Bojevnik 4 (8), 13. 8. 1934: 2) in novejši viri Sebenikar. V naših besedilih sta sledeč vrom navedeni obe obliki priimka.

Na Uncu se je živ spomin na Rudolfa Maistra obdržal vse do danes. V nedeljo, 27. julija 1969, so na vhodnem pročelju Sebenikarjeve hiše, Unec 21, odkrili spominsko ploščo z naslednjim besedilom: SLOVENSKI GENERAL IN PESNIK RUDOLF MAISTER – VOJANOV NAJZASLUŽNEJŠI POVELJNIK NAŠIH BORCEV ZA SEVERNO MEJO 1918–1919 IN OSVOBODITELJ MARIBORA. SVOJE ŽIVLJENJE JE POSVETIL NARODU IN DOMOVINI. V POSLEDNJIH LETIH SVOJEGA ŽIVLJENJA JE PRIHAJAL SEMKAJ NA ODDIH IN POČITEK. ROJEN DNE 29.3.1874 V KAMNIKU JE UMRL V TEJ HIŠI DNE 26. 7. 1934.

262 Na pokopališču na Uncu je grob s spominsko ploščo, kjer so pokopani Matilda Sebenikar z možem Lovrom in sinom Adolfom ter generalova mati Frančiška, Franja, ki se je kot vdova preselila k sestri na Unec (1908 Unec–Lovro in Matilda Šebenikar. Dostopno na: <https://stareslike.cerknica.org/2019/05/21/1908-unc-lovro-in-matilda-sebenikar/> (12. 10. 2021)).

Sebenikarjevo posestvo na Uncu sta podedovala Maistrova sinova Hrvoj in Borut. Dediči so ga prodali podjetju Kovinska industrija Unec, ki je leta 1989 podrlo staro nadstropno stanovanjsko hišo in na njenem mestu zgradilo novo, dokaj podobno prvotni.²⁶³

Prvi javni spomenik v popolni telesni podobi so Rudolfu Maistru postavili leta 1970 v rodnem Kamniku. Kip stoji na Trgu talcev v središču mesta in je prvi na Slovenskem, ki je kot t. i. celopostavni kip posvečen pesniku in generalu Rudolfu Maistru. Maistrov kip v približno naravni velikosti je izdelal akademski kipar Anton Sigulin, ki je generala upodobil v generalski uniformi z ogrnjnim vojaškim plaščem čez ramena. Na slovesnosti 25. oktobra 1970 ob prisotnosti takrat še živčih Maistrovih borcev za severno mejo ter njegovih dveh sinov Boruta in Hrvoja se je zbralo okrog 10.000 ljudi, med njimi tudi takrat vidni predstavniki republiške oblasti, dr. Marjan Breclj, Franc Leskošek-Luka, Marjan Orožen in drugi.²⁶⁴

Kamniška občinska skupščina je 27. oktobra 1970, ob 25-letnici kamniške gimnazije, sprejela sklep o preimenovanju gimnazije v Gimnazijo Rudolfa Maistra Kamnik. Ob slovesni razglasitvi 24. aprila 1971 so pred gimnazijo, ki je takrat imela prostore v zdajšnji zgradbi Osnovne šole Frana Albrehta, odkrili doprsni kip Rudolfa Maistra, delo akademskega kiparja Antona Sigulina. Osrednji govornik na slovesnosti je bil dr. Maks Pohar, predsednik Republiškega odbora borcev-prostovoljcev za severno mejo 1918/19.²⁶⁵ Leta 1979 so Maistrovo doprsno bisto vgradili na pročelje novozgrajene Gimnazije in srednje šole Rudolfa Maistra Kamnik, Novi trg 41a.²⁶⁶

²⁶³ Na desni strani je prvotna hiša imela arkadni prehod za dovoz vozil na gospodarsko dvorišče za hišo. Nadomestna hiša ima arkade sicer nakazane, a so zastekljene.

²⁶⁴ Veličastno slavje Maistrovih borcev v Kamniku 25. oktobra 1970. Dostopno na: <https://www.kamnik.si/resources/castni-obceni/maister/kamnik70.php> (3. 3. 2019).

²⁶⁵ Kamnik – Maistrovo mesto. Dostopno na: <https://www.kamnik.si/mesto-kamnik/kamnik--maistrovo-mesto> (5. 8. 2021).

²⁶⁶ Prav tam; *Varstvo spomenikov*, Poročila 53, 2018, str. 80–81. Dostopno na: https://www.zvkds.si/sites/www.zvkds.si/files/upload/files/publications/vs_porocila_53_web.pdf (2. 6. 2020); Kamnik. Dostopno na: <https://www.rudolf-maister.si/maistrova-pot/kamnik/> (6. 5. 2022).

Slika 254: Kamnik, Trg talcev, Maistrov spomenik, ki ga je izdelal akademski kipar Anton Sigulin. Spomenik so svečano odkrili 20. novembra 1970 (foto: V. Hazler, 10. 1. 2019).

Slika 255: Kamnik, vhodno pročelje Gimnazije in srednje šole Rudolfa Maistra z vzdano doprsno bisto generala Maistra, ki jo je leta 1971 izdelal akademski kipar Anton Sigulin (foto: V. Hazler, 20. 4. 2021).

Doprni kip generala Rudolfa Maistra je postavljen tudi v osrednji prireditveni dvorani nekdanjega uršulinskega samostana Mekinje, ki so ga redovnice zaradi previsokih stroškov vzdrževanja in upada lastnih dohodkov leta 2016 z darilno pogodbo predale v last Občini Kamnik.²⁶⁷ V dvorani potekajo različne svečanosti in prireditve, med drugim slovesnosti na dan Rudolfa Maistra.

Od leta 1987 je Maribor bogatejši za celopostavni spomenik Rudolfu Maistru, ki ga je med letoma 1986 in 1987 oblikovala mariborska akademska kiparka Vlasta Zorko (1934). Spomenik, ki stoji v parku na Trgu generala Maistra pred Prvo gimnazijo Maribor, so slovesno odkrili v soboto, 10. oktobra 1987, pred več kulturnimi in javnimi delavci ter borci za severno mejo. Kip je odet v dolg vojaški plašč, z desnico in levico drži vojaško sabljo, zapeto ob levi bok. Na podstavku je na čelni strani v kamnito ploščo vklesan napis: RUDOLF MAISTER SLOVENSKI GENERAL IN PESNIK 1874–1934. Mestna občina Maribor je ob spomeniku postavila trijezično informativno tablo, v parku pa so ob slovenski samostojnosti leta 1991 zasadili lipo²⁶⁸ in v zemljo zakopali steklenico z listino, ki opisuje ta slovesni dogodek.²⁶⁹

Maribor je leta 1987 pridobil še en Maistrov kip, in sicer okrog pol metra visoko figuro generala v uniformi, ki v desnici drži ob tla prislono vojaško sabljo. Kip je izdelal akademski slikar Gabrijel Kolbič (1919–1995).

²⁶⁷ Podpis darilne pogodbe uršulinskega samostana Mekinje. V ponedeljek, 12. septembra 2016, sta župan Občine Kamnik Marjan Šarec in provincialna predstojnica, zastopnica uršulinskega samostana v Mekinjah, Zora Blagotinšek (sestra Zorica), v Poročni dvorani Občine Kamnik podpisala darilno pogodbo, s katero uršulinski samostan Mekinje celoten kompleks samostana v Mekinjah podarja Občini Kamnik. Gre za nepremičnine, p. št. 17/1, 18, 19, 20, 1/2 in 1/4, vse k. o. 1898 Mekinje. Z objektom Občina prevzema tudi premoženje, ki predstavljajo bogato sakralno dediščino (Podpis darilne pogodbe Uršulinskega samostana Mekinje. Novice, regionalni domžalsko-kamniški časopis. Novice, 13. 9. 2016. Dostopno na: <https://www.domzalske-novice.si/2016/09/13/podpis-darilne-pogodbe-ursulinskega-samostana-mekinje/> (3. 6. 2022)).

²⁶⁸ Kamnita spominska plošča z vklesanim datumom 26. junij 1991 je vgrajena na travnato površino parka.

²⁶⁹ Tu stoji lipa, posajena ob razglasitvi samostojnosti Slovenije. Dostopno na: <https://www.visitmaribor.si/si/kaj-poceti/znamenitosti/5155-> (5. 5. 2022).

Slika 256: Maribor, Trg generala Maistra, celopostavni spomenik generala Maistra, ki ga je leta 1987 izdelala kiparka Vlasta Zorko (foto: V. Hazler, 2. 9. 2021).

Slika 257: Maribor, Mestna občina Maribor, celopostavni kipec pred Dvorano generala Rudolfa Maistra, ki ga je leta 1987 izdelal akademski slikar Gabrijel Kolbič (foto: V. Hazler, 24. 5. 2022).

Slika 258: Cerklje ob Krki, spomenik generala Rudolfa Maistra iz leta 1996 v parku ob vhodu na letališče (foto: V. Hazler, 29. 5. 2022).

Spomenik generalu Rudolfu Maistru je leta 1996 v Cerkljah ob Krki postavila tudi Slovenska vojska. Osnova spomenika je ploščata in grobo obklesana tonalitna plošča. Na čelni strani je zgoraj pritrjen bakren reliefni generalov portret, pod njim pa je napis iz velikih bakrenih črk: GENERAL RUDOLF MAISTER 210. UČNEMU CENTRU SV OB 5. OBLETNICI OSAMOSVOJITVE RS KRAJEVNA SKUPNOST CERKLJE OB KRKI IN AVTOR JERNEJ ZORKO JUNIJ 1996.

Generalu Maistru so se leta 2002 poklonili tudi v Kranju, ko so na pročelju Pavličeve hiše na Maistrovem trgu št. 5²⁷⁰ odkrili Maistrovo doprsko bisto, umetniško delo takrat že uveljavljene akademske kiparke Alenke Vidrgar. V Pavličevi hiši je družina Franca Maistra, ki se

²⁷⁰ Nekdanji Mestni trg 150.

Slika 259: Kranj. Na pročelje hiše Maistrov trg 5 v starem središču mesta je vzidan podstavek z doprskim kipom generala Rudolfa Maistra, ki ga je izdelala akademska kiparka Alenka Vidrgar (roj. 1958, Ljubljana). Slovesno so ga odkrili leta 2002 (foto: V. Hazler, 19. 7. 2021).

je v Kamniku zaposlil pri finančni straži, živel sedem let (1883–1890), še v času, ko se je Rudolf šolal, najprej na štiriletni dijaški in nato na nižji gimnaziji. Vsako leto se na državni praznik, dan Rudolfa Maistra,²⁷¹ 23. novembra, ob spomeniku in kulturnem programu zberejo častilci spomina na slavnega generala. V

²⁷¹ Dan Rudolfa Maistra je slovenski državni praznik, ki ga praznujemo 23. novembra. Na ta dan je Rudolf Maister leta 1918 s svojo vojsko razorožil nemško varnostno stražo in jo razpustil, s tem pa je Sloveniji priključil večji del slovenskega narodnostnega in govornega območja Štajerske in Koroške. Kot državni praznik 23. november praznujemo od leta 2005. Dan ni dela prost (Dan Rudolfa Maistra. Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Dan_Rudolfa_Maistra (15. 5. 2022)); 23. november – dan Rudolfa Maistra. Dostopno na: <https://www.kamna.si/novice/23-november-dan-rudolfa-maistra/> (15. 5. 2022)).

Slika 260: Ljubljana, spomenik generala Rudolfa Maistra v Maistrovem parku nasproti železniške postaje, delo kiparja Jakova Brdarja iz leta 1999 (foto: V. Hazler, 19. 7. 2021).

poletnih mesecih je pogled na Pavličevo hišo močno omejen zaradi številnih gostilniških miz, markiz in velikih dežnikov, tako da hišo z doprskim kipom marsikdo spregleda.²⁷²

Ljubljana se kot glavno mesto Republike Slovenije ponaša s tremi javnimi spomeniki generala Rudolfa Maistra. Postavljali so jih ob koncu 20. stoletja in so zbudili veliko pozornost javnosti tako zaradi pomena dogodka kot zaradi obstranskih okoliščin in napetosti, povezanih z izborom avtorjev, mestom postavitve in umetniško svobodo.

Prvi spomenik generala Rudolfa Maistra stoji v prometnem središču Ljubljane, v Maistrovem parku ob

Trgu Osvobodilne fronte, nasproti avtobusne in železniške postaje. Bronasti kip je postavljen na poševen betonski podstavek in obrnjen proti severovzhodu. S tem sta simbolično označeni Maistrova zasluga za ubranitev severne meje in povezovalna vloga pri zagotovitvi obstoja skupnosti Slovencev.²⁷³

Generalov bronasti kip je delo kiparja Jakova Brdarja. Svečano so ga odkrili 24. junija 1999, v času županovanja Vike Potočnik. Stal je 24 milijonov tolarjev. Postavitev so vseskozi spremljale polemike o ustreznosti izbrane umestitve in likovnega izraza spomenika. V poletnih mesecih po kamnitem podstavku spomenika posedajo čakajoči na javni potniški promet in druge osebe.

²⁷² Zato v Društvu generala Rudolfa Maistra Kranj razmišljajo o možnostih predstavitve doprsnega kipa na ustrežnejše, morda bolj vidno pročelje v mestnem središču, toda s tem bi Pavličeva hiša izgubila svoj pomen, zgodovinska dejstva pa bi razvrednotili.

²⁷³ Spomenik Rudolfu Maistru, Ljubljana. Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Spomenik_Rudolfu_Maistru,_Ljubljana (3. 3. 2019).

Slika 261: Ljubljana, Vojkova cesta. Maistrov spomenik iz leta 2000 je delo akademskega kiparja Boštjana Putriha (foto: V. Hazler 19. 7. 2021).

Hrupno je bilo tudi postavljanje drugega spomenika generalu Rudolfu Maistru, tokrat leta 2000 pred sedežem obrambnega ministrstva ob Vojkovi cesti v Ljubljani. V spletni *Mladini* 16 z datumom 21. 4. 2005 je Gregor Cerar zapisal:

»Pravi Maistrov spomenik, ki ga je vredno častiti in malikovati, pa je tisti, ki ga je brez razpisa od kiparja Boštjana Putriha (menda za tedanjih 350.000 DEM oz. 175.000 evrov) nabavil obrambni minister v Bajukovi vladi in sedanji predsednik vlade **Janez Janša** in ga postavil pred poslopje ministrstva za obrambo za Bežigradom. Pred Janševim Maistrom so konec marca organizirali osrednjo proslavo in polaganje vencev ob 171. obletnici rojstva ‚krivca‘ za priključitev Štajerske Sloveniji z govorom državnega sekretarja **Francija Žnidaršiča** in kulturnim programom članov orkestra Slovenske vojske in delegacijama generalštaba Slovenske vojske in društva generala Maistra. Minister za birokracijo **Gregor Virant**

Slika 262: Kog, spominski park s spominskim znamenjem generalu Rudolfu Maistru in njegovim borcem, postavljenim leta 2006 (foto: V. Hazler, 5. 9. 2021).

pa se tokrat ni pohvalil, koliko proračunskega denarja so privarčevali s potnimi stroški za nastopajoče, ki bi jih morali sicer prepeljati iz Bežigrada do ljubljanske železniške postaje.»²⁷⁴

Na čelni strani podstavka Maistrovega spomenika pred poslopjem Ministrstva za obrambo Republike Slovenije ob Vojkovi cesti v Ljubljani je vklešan napis: GENERAL RUDOLF MAISTER 1874–1934 SLOVENSKI GENERAL, PESNIK IN DOMOLJUB. V PRELOMNIH LETIH 1918–1919 JE USTANOVIL SLOVENSKO VOJSKO, Z NJO OSVOBODIL MARIBOR IN ODIGRAL KLJUČNO VLOGO PRI OBRAMBI SLOVENSKE SEVERNE MEJE.

²⁷⁴ Cerar, Gregor: Pravi kip je tisti Janšev. Osrednji ljubljanski spomenik generalu Maistru je pred obrambnim ministrstvom. *Mladina* 16, 21. 4. 2005. Dostopno na: <https://www.mladina.si/89736/pravi-kip-je-tisti-jansev/> (4. 3. 2019).

Slika 263: Polenšak, cerkev sv. Marije – Marijinega obiskanja, pod njo spomenik s kipcem generala Rudolfa Maistra na konju, delo kiparja Bojana Štineta (foto: V. Hazler, 5. 9. 2021).

Rudolfu Maistru in borcem za severno mejo so se poklonili tudi v drugih krajih. Na Kogu v Slovenskih goricah so leta 2006 v spominskem parku ob župnijski cerkvi sv. Bolfenka postavili spominsko znamenje v obliki dveh stikajočih se plošč s sliko Rudolfa Maistra na višji in besedilom na nižji, beli, kjer je med drugim zapisano, da je enota 42 kogovskih borcev »zasedla osnovno šolo in branila bližnjo mejo pred vpadi Madžarov«. ²⁷⁵

Okrog leta 2010 je Zveza društev general Maister sprožila odmevno akcijo postavitve več spomenikov svojemu cenjenemu generalu. V Ljubljani so pri kiparju Bojanu Štinetu (1933–2021) naročili izdelavo več manjših bronastih kipcev s podobo generala na konju, ki so jih postavili na kamnite podstavke ter umestili na

²⁷⁵ Delni prepis besedila na plošči.

Slika 264: Sveti Tomaž, župnijska cerkev sv. Tomaža, na zelenici pred njo spomenik s kipcem generala Rudolfa Maistra na konju, delo kiparja Bojana Štineta (foto: V. Hazler, 5. 9. 2021).

zelenici parka pred cerkvijo v Polenšaku in na Svetem Tomažu v Slovenskih goricah. ²⁷⁶

Mnogo manj hrupno so potekale svečanosti ob odkritju spomenikov izven slovenskega glavnega mesta. V Ljutomeru so kip v podobi sedečega generala Rudolfa Maistra svečano predali javnosti v trajni ogled v četrtek, 20. maja 2010, v Parku generala Rudolfa Maistra. Maister je upodobljen v sedečem položaju, na stolu, ob njegovi desnici pa motiv dopolnjujeta kupa zloženih knjig z zloženim generalovim plaščem in s čelado

²⁷⁶ Bojan Štine je veljal za dobrega kiparja, metalurga, učitelja in umetnika ulitih skulptur. Iz telefonskega pogovora avtorja pričujočega besedila s Štinetovim sinom je bilo mogoče povzeti, da je Zveza društev general Maister pri Bojanu Štinetu naročila več takšnih, povsem enakih generalovih kipcev, dva sta umeščena na omenjenih javnih mestih, druge pa naj bi zveza uporabila za protokolarna darila.

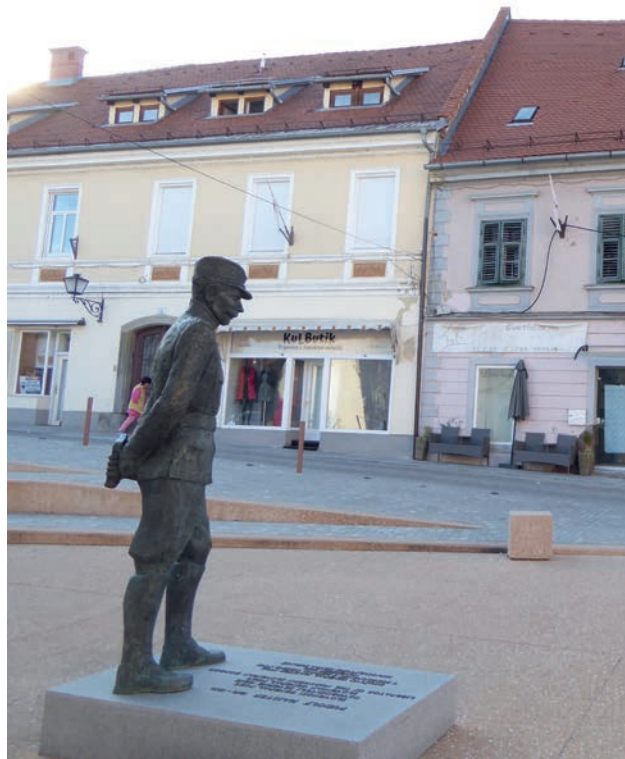
Slika 265: Ljutomer, Park generala Rudolfa Maistra. V četrtek, 20. maja 2010, so tam odkrili spomenik generala Maistra, delo akademske kiparke in slikarke Irene Brunec Tebi (foto: V. Hazler, 5. 9. 2021).

na njem ter na knjige prislone generalova sablja. Kip so izdelali na Madžarskem, denar za kip, ki je z davkom stal 50 tisoč evrov, pa je občina leta 2019 prejela kot donacijo Zveze društev General Maister iz Ljubljane; občina sama je dodala slabih 15 tisoč evrov za izdelavo in postavitvev podstavka.²⁷⁷

Kip je nastajal v ateljeju kiparke in slikarke Irene Brunec Tébi, v bron pa so ga ulili na Madžarskem.

Z novim spomenikom je kiparka želela predstaviti Maistrovo manj znano stran – pesništvo. V spletnem viru so še zapisali: »To je Irena Brunec Tebi uporabila tudi v prvi skici, s katero je uspela na natečaju in ki

²⁷⁷ Kip Rudolfa Maistra že na svojem mestu. Dostopno na: <https://www.prlekija-on.net/lokalno/1663/kip-rudolfa-maistra-ze-na-svojem-mestu.html> (3. 3. 2019).

Slika 266: Ptuj, Novi trg. Kip generala Rudolfa Maistra, ki ga je izdelala akademska kiparka, mag. Metka Zupanič, so svečano odkrili v soboto, 17. novembra 2012, ob 11. uri. Po prenovi trga so ga postavili na podstavek in s pogledom obrnili proti rojstni hiši Rudolfovega očeta Franca Maistra (foto: V. Hazler, 4. 9. 2021).

generalu prikazuje s knjigo v roki. Na natečaj ljutomerske občine je, kot je povedala likovna kritičarka Tatjana Pregl Kobe, prispelo šest rešitev.«²⁷⁸

Na Ptujju spomenik generalu Rudolfu Maistru stoji na Novem trgu, v bližini hiše, kjer se je rodil generalov oče Franc Maister. Zamisel za postavitvev spomenika je javnosti predstavilo Društvo general Maister Ptuj, ki je ob pomoči Občine Ptuj in donatorjev²⁷⁹

²⁷⁸ Kako je nastajal nov kip Rudolfa Maistra? Dostopno na: <https://www.rtvsllo.si/kultura/razstave/kako-je-nastajal-nov-kip-rudolfa-maistra/229410> (3. 3. 2019).

²⁷⁹ PS Mercator, d. d., Ljubljana, Zavarovalnica Maribor, d. d., Maribor, Plinovodi, družba za upravljanje v sestavi, Geoplin, d. d., Ljubljana, Elektro Maribor, d. d., Maribor. Odkritje spomenika Rudolfa Maistru na Novem trgu na Ptujju. Dostopno na: <http://www.ptuj.si/aktualno?id=000034104> (2. 12. 2018).

uspelo postaviti »v prostoru aktiven spomenik«, delo ptujske rojakinje, kiparke mag. Metke Zupanič. Maistra je upodobila kot razmišljujočega generala, torej kot generala bibliofila, razumnika in pesnika.²⁸⁰ Spomenik so slovesno odkrili v soboto, 17. novembra 2012, ob 11. uri.

Slika 267: V Cerkvjenjaku v Slovenskih goricah je Društvo generala Maistra ob pomoči donatorjev ob rob trga pred Domom kulture postavilo spomenik z doprsnim kipom generala Rudolfa Maistra. Svečano odkritje spomenika, ki ga je izdelal akademski kipar in restavrator Viktor Gojkovič, je bilo v nedeljo, 15. junija 2014 (foto: V. Hazler, 5. 9. 2021).

V Cerkvjenjaku v Slovenskih goricah so leta 2014 v središču vasi, ob sedežu občine in Domu kulture, postavili doprnski kip generala Rudolfa Maistra, delo akademskega kiparja in restavratorja Viktorja Gojkoviča. Spomenik je sestavljen iz doprsnega kipa generala

²⁸⁰ Odkritje spomenika Rudolfa Maistra na Novem trgu na Ptujju. Dostopno na: <http://www.ptuj.si/aktualno?id=000034104> (2. 12. 2018).

Maistra in tonalitnega podstavka. Umeščen je v neposredno bližino spomenika NOB, skoraj 4 m visokega obeliska kvadratnega tlorisa.²⁸¹ Maistrov spomenik so domačini postavili v spomin na začetek prve svetovne vojne in predvsem kot znak domoljubja, domovinske zavesti in ohranjanja zgodovinskega spomina ter v čast velikemu domoljubu, ljubitelju knjig, pesniku in slikarju Maistru.²⁸²

Sliki 268 in 269: Kamnik, rojstna hiša generala Maistra, razstavni salon Medobčinskega muzeja Kamnik. Figure Rudolfa Maistra, ki jih je za muzejsko prodajo izdelal kipar Miha Kač (foto: V. Hazler, 4. 7. 2023).

Ob stoti obletnici začetka prve svetovne vojne so se svojemu rojaku, generalu in pesniku Rudolfu Maistru - Vojanovu poklonili tudi v Medobčinskem muzeju Kamnik, kjer so pri domačinu, kiparju Mihju Kaču (1942–2018), naročili izdelavo kipca generala Maistra

²⁸¹ Cerkvjenjak – Spomenik NOB in doprnski kip generala Maistra. Dostopno na: <http://spomeniki.blogspot.com/2015/11/cerkvenjak-spomenik-nob-in-doprnski-kip.html> (30. 10. 2018).

²⁸² Doprnski kip generala Rudolfa Maistra. Dostopno na: <https://www.cerkvenjak.si/objava/59948> (4. 23. 2019).

Slika 270: Maribor, Melje, Spominski gaj generala Maistra z več spomeniki in pojasnjevalnimi tablam (foto: V. Hazler, 2. 9. 2021).

na konju, njegov doprsni kip v različnih velikostih in medaljon ovalne oblike. Vse tri upodobitve je mogoče kupiti v njihovi muzejski trgovini.²⁸³

V Meljah v Mariboru so 22. 11. 2012 ob prisotnosti predstavnikov javnega življenja in Slovenske vojske svečano odprli spominski park,²⁸⁴ ki ga javnost pozna pod imenom Spominski gaj Rudolfa Maistra, kar je že od odkritja navedeno na spomeniku, zasnovanem v obliki kovinske plošče, kjer je levo nad obsežnim besedilom vstavljena generalova portretna fotografija, desno pa slika iz središča mesta z generalom, postrojenimi borci za severno mejo in množico Mariborčanov. Poleg Maistrovega spomenika so v gaju še spomenik heroju

283 Cenaposameznih izdelkov: Rudolf Maister na konju (450 €), Maistrov doprsni kip v različnih velikostih (66–222 €) in medalja Rudolfa Maistra (7,5 €).

284 Maribor, Melje. STA, foto: Vesna Pušnik Brezovnik. Dostopno na: <https://foto.sta.si/#!n/1824183> (21. 5. 2022).

Slika 271: Cerkvenjak – Vitomarci, avla osnovne šole, kjer so v soboto, 1. aprila 2017, odkrili doprsni kip generala Maistra (foto: V. Hazler, 24. 5. 2022).

narodnoosvobodilnega boja Mihajlu, velikemu sinu Azerbajdžana, vsem izgnancem in drugim.

V Cerkvenjaku v Slovenskih goricah so poleg Maistrove doprsne biste na podstavku ob sedežu Občine in Domu kulture pridobili še eno Maistrovo doprsno bisto, in sicer na stenski konzoli v vhodni avli Osnovne šole Cerkvenjak – Vitomarci. Doprsni kip so slovesno odkrili v soboto, 1. aprila 2017,²⁸⁵ ob prisotnosti članov Društva general Maister Cerkvenjak²⁸⁶ ter predstavnikov občine, šole in drugih vabljenih.

Spomenik generala Rudolfa Maistra imajo tudi v Gornji Radgoni, v Aleji velikanov, kjer so 23. 11. 2018 ob 16.

285 Zbornik. 20 let Društva general Maister, Ljubljana 2019. Dostopno na: <http://www.zvezadgm.si/wp-content/uploads/2019/07/zbornik.pdf> (5. 5. 2022).

286 Društvo general Maister Cerkvenjak. Dostopno na: <https://www.cerkvenjak.si/objava/53902> (21. 5. 2022).

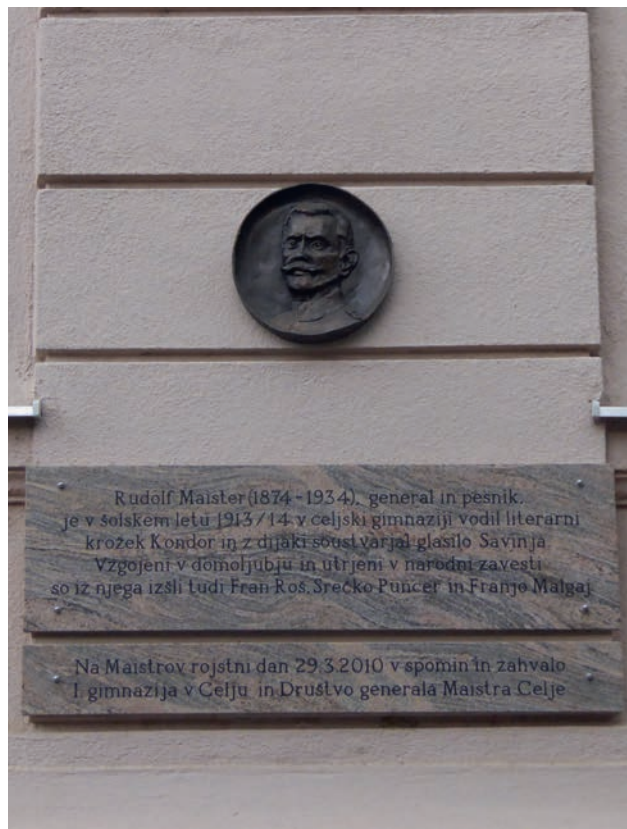

Slika 272: Gornja Radgona, Aleja velikanov, doprnski kip generala Rudolfa Maistra so svečano odkrili 23. 11. 2018. Maistrov kip je izdelal domači akademski kipar Mirko Bratuša (foto: V. Hazler, 9. 3. 2023).

uri na svečani prireditvi odkrili Maistrov doprnski kip, delo domačina, akademskega kiparja Mirka Bratuše.²⁸⁷ Maistrov kip se je pridružil drugim podobno upodobljenim znanim osebnostim severovzhodne Slovenije, ki že od leta 2006 krasijo podobo središča mesta v bližini župnijske cerkve sv. Elizabete, več pomembnih mestnih vil in znamenite vinske kleti Dom penine, Radgonske gorice, d. o. o., kjer so že v prvi polovici 19. stoletja obvladali tehniko priprave okusnih penin.

Postavljanje spomenikov in spominskih znamenj priljubljenemu generalu in pesniku Rudolfu Maistru - Vojanovu še traja in zelo verjetno bodo kmalu postavljeni novi. Med zadnjimi so spominsko ploščo z bakreno

²⁸⁷ General na radgonski Aleji velikih. Doprnski kip Rudolfa Maistra se je pridružil devetim slovenskim velikanom, ki so ime Gornje Radgone ponesele v svet. Dostopno na: <https://www.slovenskenovice.si/novice/slovenija/clanek/general-na-radgonski-aleji-velikih-119500> (1. 3. 2019).

Slika 273: Celje, 1. gimnazija, spominska plošča z reliefom generala Rudolfa Maistra (foto: V. Hazler, 25. 5. 2022).

reliefno generalovo upodobitvijo namestili v Celju, in sicer na pročelje 1. gimnazije, in jo svečano odkrili v četrtek, 9. septembra 2021, ob prisotnosti pripadnikov Slovenske vojske, občine, gimnazije, Zveze društev general Maister in meščanov.²⁸⁸ Napis na plošči pod Maistrovim reliefom: Rudolf Maister (1874–1934), general in pesnik, je v šolskem letu 1913/14 v celjski gimnaziji vodil literarni krožek Kondor in z dijaki soustvarjal glasilo *Savinja*. Vzgojeni v domoljubju in utrjeni v narodni zavesti so iz te šole izšli tudi Fran Roš, Srečko Puncer in Franjo Malgaj. Na ločeni plošči je napis: Na Maistrov rojstni dan 29. 3. 2010 v spomin in zahvalo I. gimnazija v Celju in Društvo generala Maistra Celje.²⁸⁹

²⁸⁸ Odkritje ploskega reliefa generala Rudolfa Maistra. Dostopno na: <https://www.prvagim.si/galerija/odkritje-ploskega-reliefa-general-a-rudolfa-maistra> (12. 5. 2022).

²⁸⁹ Dular, Tea, Filip Ratkajec, 2020. *Maistrovih (skoraj) deset mesecev v Celju. Delovanje Rudolfa Maistra v Celju*. Raziskovalna

Generalu Rudolfu Maistru - Vojanovu je posvečenih vsaj 30 spomenikov in spominskih znamenj različnih oblik in velikosti. Njihovega dokončnega števila povsem zanesljivo ni mogoče ugotoviti, deloma zaradi nedostopnosti ali spregledovanja nekaterih virov, pa tudi zaradi dinamike njihovega pojavljanja, saj je zelo verjetna domneva, da se še vedno rojevajo nove zamisli, ki v javnosti niso vedno dovolj odmevne. Zato nekatere ostajajo spregledane in s tem izven dosega zainteresirane strokovne javnosti. Tako marsikateri podatek odkrijemo sporadično, z zamudo ali ostane prezrt.

Ta ocena velja tudi za vse druge obravnavane skupine spomenikov in spominskih znamenj v pričujoči publikaciji, čeprav se je njihovo število sredi leta 2022 povzpelo na 522, od tega je Maistrovih spomenikov vsaj 30, kar daleč odstopa od števila spomenikov in znamenj drugih vidnih osebnosti na območju Republike Slovenije obravnavane dediščine prve svetovne vojne.

Toliko različnih likovnih izraznih oblik kot pri generalu Rudolfu Maistru je mogoče prepoznati le še pri ščepcu znanih osebnosti, ki so zaradi ugleda in pomena na različnih področjih zaznamovale slovenski kulturni prostor. Od vsaj tridesetih doslej ugotovljenih generalovih upodobitev je 5 Maistrovih celopostavnih upodobitev (Kamnik, Anton Sigolin, 1970; Maribor, Trg generala Maistra, Vlasta Zorko, 1987; Maribor, Mestna občina Maribor, Gabrijel Kolbič, 1987; Ljutomer, Park generala Maistra, Irena Brunec Tébi, 2010; Ptuj, Novi trg, Metka Zupanič, 2012), vsaj 6 upodobitev Maistra na konju (Ljubljana, spomenik nasproti železniške postaje, Jakov Brdar, 1999; Ljubljana, spomenik pred ministrstvom za obrambo, Boštjan Putrih, Bojan Štine, 2000; Polenšak, kipec na spomeniku v parku pred župnijsko cerkvijo sv. Marije – Marijinega obiskanja, Bojan Štine, 2013; Sveti Tomaž, kipec na spomeniku pred župnijsko cerkvijo sv. Tomaža, Bojan Štine, 2013 (?); Ljubljana, kipec generala Maistra kot protokolarno darilo Zveze general Maister, Bojan Štine, 2013 (?); Kamnik, Medobčinski muzej Kamnik, prodajni kipec, Miha Kač, 2014 (?)), 12 Maistrovih doprskih kipov na

različnih podstavkih (Maribor, Mestna občina Maribor, Nikolaj Pirnat, 1926; Ljubljana, Narodni muzej, Nikolaj Pirnat, 1926 (?); Kamnik – Mekinje, nekdanji uršulinski samostan (avtor in leto ?); Kamnik, gimnazija, Bojan Štine, 1971; Zavrh, pred Štupičevo hišo, Viktor Gojkovič, 1986; Ljubljana, ministrstvo za obrambo, notranjščina (avtor in leto ?); Kamnik, Maistrov trg 5, Alenka Vidrgar, 2002; Unec, pred gasilskim domom, avtor (?), 2004; Cerkevjak, spomenik pred domom kulture, Viktor Gojkovič, 2014; Cerkevjak, avla Osnovne šole Cerkevjak – Vitomarci, avtor (?), 2017; Gornja Radgona, Aleja velikanov, Mirko Bratuša, 2018), 4 reliefne upodobitve Rudolfa Maistra (Maribor, Pobreško pokopališče, nagrobnik generala Rudolfa Maistra (1874–1934), 2021; Kamnik, Medobčinski muzej Kamnik, medaljon generala Maistra, Miha Kač, 1914 (?); Celje, 1. gimnazija Celje, avtor (?), 2021; Cerklje ob Krki, bronasti relief na kamnu, avtor (?), 1996), 2 sliki na spomenikih (Kog, spominski park ob župnijski cerkvi sv. Bolfenka, avtor (?), 2006; Maribor, Melje, Spominski gaj Rudolfa Maistra, spominska tabla, 2017) in 3 spominske plošče z besedilom na pročeljih različnih stavb (Kamnik, rojstna hiša Rudolfa Maistra, 1938; Zavrh, spominska plošča ob razglednem stolpu, 1963; Unec, h. št. 21, t. i. Maistrova hiša, 1969; Unec, pročelje gasilskega doma, 2004).

Borec za severno mejo, nadporočnik Franjo Malgaj

Med slovenskimi junaki prve svetovne vojne se je poleg generala Rudolfa Maistra proslavil Franjo Malgaj (*10. november 1894, Hruševac pri Šentjurju, † 6. maj 1919, Tolsti Vrh na Koroškem), slovenski častnik in pesnik. V avstro-ogrsko vojsko je bil vpoklican že jeseni 1914, in sicer v slavni slovenski 87. celjski pešpolk, in končal šolo za rezervne častnike. Leta 1915 je na soški fronti sodeloval v bojih z Italijani, nato pa je bil premeščen na tirolsko, kjer se je skupaj z 18 slovenskimi vojaki proslavil z zavzetjem izjemno pomembne postojanke Monte Zabio. Za izjemno junaštvo je dobil eno najvišjih avstro-ogrskih odlikovanj – zlato medaljo za hrabrost. Kot dobitnika tega prestižnega odlikovanja so ga leta 1917 poslali v zaledje, v okrevališče Enzenbach pri Gradcu, kjer je študiral pravo in se učil angleščine. Ob razpadu Avstro-Ogrske je 6. novembra 1918 v Celju zbral prostovoljce in z njimi odšel na Koroško. V Mežiški

naloga s področja zgodovine na razpisu Mestne občine Celje, program Mladi za Celje, mentorja Sebastjan Paurman, prof., in Urh Ferlež. Celje: Prva gimnazija v Celju. Dostopno na: <https://www.knjiznica-celje.si/raziskovalne/4202005880.pdf> (21. 5. 2022).

Slika 274: Dobrije pri Ravnah na Koroškem, spomenik Franja Malgaja (foto: V. Hazler, 14. 10. 2021).

dolini je osvobodil več krajev in sodeloval z generalom Maistrom. Poročnik Franjo Malgaj je izgubil življenje 6. maja 1919 v nesreči na drevesu na Tolstem Vrhu pri Guštanju, s katerega je poskušal bolje opazovati vojaške položaje. Ob spuščanju z drevesa se mu je zataknila ob pasu pripeta ročna bomba in eksplodirala.²⁹⁰ Na mesu nesreče so mu postavili spomenik, ki so ga razdejali Nemci kmalu po napadu na Kraljevino Jugoslavijo leta 1941. Nov spomenik so slovesno odkrili leta 1947 nad železniško postajo v Ravnah, vendar so ga leta 1968 prestavili na ustrežnejše, sedanje mesto na Dobrijah, severovzhodno od Raven.

Spomenik na Dobrijah je zasnovan v obliki stebra kvadratastega prereza z motivom knežjega kamna na vrhu, ki ima pripeto peterokrako zvezdo, na stebri

²⁹⁰ Franjo Malgaj. Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Franjo_Malgaj (4. 3. 2019).

Slika 275: Šentjur pri Celju, spomenik Franja Malgaja, delo kiparja Kiarja Meška iz leta 1998 (foto: V. Hazler, 25. 5. 2022).

spodaj pa je vgrajena polica s Triglavim, znakom Osvobodilne fronte. Na steber so pritrjene še tri bronaste plošče s posvetili: MALGAJU IN TOVARIŠEM KI SO PADLI V BORBAH ZA KOROŠKO 1918–1945; LEPO JE VEŠ MAMA LEPO JE ŽIVETI TODA ZA KAR SEM UMRL BI HOTEL ŠE ENKRAT UMRETI, Karel Destovnik – Kajuh; O JAZ NE SPIM LE ČAKAM ČAS IN ČAKAM VAS DA GREMO SKUPAJ ČEZ ŠT. VID MED BRATE NAŠE ZILO PIT Rudolf Maister – Vojanov.

Postavljanje, podiranje in prestavljanje Malgajevega spomenika iz Tolstega Vrha v Ravne in nato na Dobrije odseva težave pobudnikov postavitve, ki jih je nazorno opisal Matija Miler v prispevku *Plečnik in Koroška*, ki je dostopen na spletnih straneh.²⁹¹ V delu prispevka je Miler zapisal:

²⁹¹ Miler, Matija: *Plečnik in Koroška*, 2011. Dostopno na: <http://www.matijamiler.net/plecnik.pdf> (31. 12. 2018).

»Franjo Malgaj je leta 1919 padel na Tolstem Vrhju pri Guštanju. Še istega leta so ustanovili odbor za postavitev, vendar ga zaradi napetosti ob meji niso mogli postaviti. Leta 1923 je narisal načrte Plečnikov učenec Jože Burger, a generalu Maistru niso bili všeč. Odbor se je obrnil neposredno na Plečnika, ki je predlagal, da bi v spomenik preoblikovali skalo Votla peč. Poslal je nekaj skic, a se zaradi odhoda v Prago za spomenik ni več zanimal. Njegovi rešitvi je nasprotoval lastnik Guštanja grof Thurn-Valsassina, ki je na tem mestu predvidel elektrarno. Odbor je sklenil spomenik odkriti ob peti obletnici Malgajeve smrti in je spomladi 1924 v naglici dal izdelati nov načrt za drugo lokacijo. Spomenik so odkrili 29. maja 1924. Ko ga je Plečnik videl, z njim ni bil zadovoljen. Iz klesanih kamnov sezidan obelisk s križem na vrhu so v začetku druge svetovne vojne podrli Nemci. Sestavljen je bil iz treh v višino zloženih kvadrov na kvadratnem podstavku. Prvi kvader (kot nekakšna baza) je bil enako visok, drugi trikrat višji, tretji pa petkrat višji od podstavka. Z volumnom se je tloris v višino manjšal. Leta 1947 so ga spet postavili nekoliko bližje Ravnjam nad novo cesto, tokrat po načrtih arhitekta Ivana Pengova.«²⁹²

Franju Malgaju so leta 1998 spomenik postavili v Šentjurju pri Celju, blizu rojstne vasi Hruševac. Kip je delo akademskega kiparja Kiarja Meška.

Med Slovenci še vedno spoštovani maršal Svetozar Borojevič de Bojna²⁹³

Kot priljubljen vojskovodja se je v spomin Slovencev zapisal zlasti avstro-ogrski maršal Svetozar Borojevič de Bojna (* 13. december 1856, Umetič pri Kostajnici, Avstrijsko cesarstvo † 23. maj 1920, Celovec, Avstrija,

²⁹² Prav tam.

²⁹³ Svetozar Borojevič de Bojna je plemiški naziv prejel po madžarskem oziroma ogrskem načinu podeljevanja plemiških nazivov in ne po nemškem. Zato se ne imenuje Borojevič von Bojna, ampak Borojevič de Bojna (povzeto po izjavi red. prof. dr. Dušana Nečaka v TV oddaji General Borojevič na RTV Slovenija v četrtek, 5. 5. 2022; glej tudi: Nečak, Dušan, Božo Repe, 2010. *O feldmaršalu Svetozarju Borojeviču de Bojni*. Ljubljana: Znanstveno raziskovalni inštitut Filozofske fakultete. Dostopno na: <http://oddelki.ff.uni-lj.si/zgodovin/wwwrepe/O%20FELD%20MARSA-LU%20SVETOZARJU%20BOROEVICU%20DE%20BOJ-NI.pdf> (5. 5. 2022). O uspešnem poveljniku je pisal tudi Ernest Bauer (Bauer 1985).

pokopan v veličastni grobnici na osrednjem dunajskem pokopališču). Borojevič se je rodil v pravoslavni družini krajišniškega častnika. Po materi Stani, rojeni pl. Kovarbašič, je leta 1902 pridobil plemiški naziv in si izbral ime Bojna, ki naj bi bilo ime njegovega rojstnega kraja, hkrati pa je hrvaški izraz za bataljon. Že kot desetletni deček je odšel na vojaško šolo v Sremsko Kamenico pri Petrovaradinu. Nato so ga poslali v vojaško nadrealo v Kiseg (Ogrska), kjer je ostal do leta 1872, ko je začel vojaško kariero kot naslovni četovodja v 52. pehotnem polku (Pécs). Leta 1872 je prišel v kadetnico v štajerski Gradec, ki jo je končal leta 1874, septembra istega leta pa se je vrnil v svoj polk. Leta 1878 je sodeloval pri okupaciji Bosne in Hercegovine. Zaradi izkazanih sposobnosti so ga jeseni 1882 poslali na vojno šolo (nemško *Kriegsschule*), ki jo je leta 1884 končal kot generalštabni častnik. Leta 1887 je postal predavatelj na Terezijanski vojaški akademiji (Dunajsko Novo mesto), na kateri je do leta 1891 predaval različne vojaške tehnike in vojaško zgodovino.

Do prve svetovne vojne je opravljal različne poveljniške naloge. Ob izbruhu vojne je bil s svojim korpusom v Galiciji, kjer ga je vodil med bitkama pri Zamoscu in Komarowu. 27. maja 1915 je postal poveljnik 5. armade in se zavzel za utrdbeni položaj ob reki Soči in ne ob Savi, kot so predlagali nekateri drugi poveljniki avstro-ogrskе vojske. Borojevič je takrat trdil, da bodo Slovenci zagrizeno branili svojo domovino in ustavili napredovanje Italijanov. To stališče je upošteval cesar Franc Jožef in Borojeviča postavil za poveljnika celotne soške fronte. S svojimi enotami je uspešno odbil enajst italijanskih ofenziv, kar mu je prineslo neuradni naziv »Soški vitez«, med vojaki pa je imel priljubljeni poveljnik naziv »Naš Sveto«. Borojevič je 1. februarja 1918 postal feldmaršal in eden najslavnejših avstro-ogrskih poveljnikov. Že prej, 6. avgusta 1915, ga je župan Ljubljane Ivan Tavčar predlagal za častnega meščana, kar je občinski svet potrdil, vendar mu je bil naziv leta 1919 iz nejasnih razlogov odvzet, vrnil pa so mu ga leta 2009.

V času stotih obletnic prve svetovne vojne in soške fronte so v soboto, 10. decembra 2016, na Prevalu nad Novo Gorico odkrili parkovni spomenik slavnemu feldmaršalu Svetozarju Borojeviču de Bojni. Navzoče sta pozdravila Tadej Munič, predsednik Društva soška fronta, in Matej Arčon, župan Mestne občine Nova

Slika 276: Cerje na Krasu, levo stoji spomenik v čast poveljniku VII. avstro-ogrskega korpusa, nadvojvodu Jožefu, desno pa Borojevičev stol (foto: V. Hazler, 29. 6. 2021).

Gorica. Slovesnosti se je udeležil tudi načelnik Sektorja za nepremično kulturno dediščino na Ministrstvu za kulturo Republike Slovenije Silvester Gaberšček. Prisotna je bila tudi častna straža Slovenske vojske.

Slika 277: Na Prevalu nad Novo Gorico so v soboto, 10. decembra 2016, svečano odkrili parkovni spomenik v čast feldmaršalu Svetozarju Borojeviću de Bojni (foto: V. Hazler, 19. 6. 2021).

Zbirni sezname pokopališč, spomenikov in spominskih znamenj oziroma spomenikov znanih osebnosti, kapelic in cerkva ter džamije prve svetovne vojne

Vojaški grobovi, grobišča, grobnice, kostnica in pokopališča

AVSTRO-OGRSKI VOJAKI:

Grob (Temnica), **grob Maistrovega borca** (Radlje ob Dravi), **grob več Maistrovih borcev** (Gornja Radgona), **grobišče** (Hotedršica, Maribor – Pobrežje, Mekinje, Pivka, Rogaška Slatina, Škofja Loka, Šoštanj, Vogrsko, Vojščica, Vršič), **grobnica neznanih vojakov** (Maribor – Pobrežje), **kostnica** (Ljubljana, Jesenice, Tolmin), **vojaško pokopališče** (Ajdovščina, Ajševica, Banjšice, Bate, Bled, Bohinjska Bistrica, Bovec, Branik I, Branik II, Brje pri Komnu I, Brje pri Komnu II, Brje pri Komnu III, Brje pri Komnu IV, Bukovica, Celje, Čepovan, Črni Vrh nad Idrijo, Črniče, Divača, Dutovlje, Gorjansko, Grgar, Hrušica, Kal nad Kanalom, Kidričevo, Klavže I, Klavže II, Klavže III, Komen, Komna, Kostanjevica na Krasu, Kranjska Gora, Lepena I, Lepena II, Lipa na Krasu I, Lipa na Krasu II, Lipa na Krasu III, Ljubljana – sv. Križ, Loče, Log pod Mangartom, Loke pri Kromberku, Mengore, Modrejce, Mrzli vrh, Nemci, Osek pri Novi Gorici, Oševljek, Planina Medreja, Planina na Kraju, Podmelec, Podnanos, Postojna (Kozarje), Postojna I in Postojna II (Mestno pokopališče), Prvačina, Ravnica, Renče – Žigoni, Renče – Lukežiči, Rupa pri Kranju, Selca nad Zatočminom, Sežana, Skopo, Slatenik – planina Gornji Slatenik, Soča, Solkan, Srpenica, Sveto, Šentvid nad Ljubljano, Škabrijel, Štanjel, Trata, Trenta, Ukanc – Bohinj, Vipava, Vipavski Križ, Volčja Draga, Zalošče I, Zalošče II, Zatočmin).

ITALIJANSKI IN AVSTRO-OGRSKI VOJAKI:

Grobišče (Kanal ob Soči – opuščeno).

ITALIJANSKI VOJAKI:

Kostnica (Kobarid, Kostanjevica na Krasu – prekop),

vojaško pokopališče (Avče – prekop, Gabrje pri Tolminu – prekop, Kamno – prekop, Ljubljana – Žale, Lokvica – prekop, Zagora pri Plavah – prekop).

RUSKI VOJNI UJETNIKI:

Grob (Dolina sedmerih jezer, Vodice pri Kalcah), **grobišče** (Vršič).

Kapele, kapelice, križi in džamija

KAPELE IN KAPELICE AVSTRO-OGRSKE VOJSKE:

Kapele in kapelice (Grgarske Ravne, Javorca – sv. Duh, Jesenice, Kosovelje, Lepena, Mrzli vrh, Planina na Kraju, Slatenik – kapela Vršič, Ukanc).

MUSLIMANSKA DŽAMIJA:

Džamija (Log pod Mangartom).

KAPELE ITALIJANSKE VOJSKE:

Kapela (Gabrje, Ladra, Planica – planina Kuhinja, Volarje – planina Lapač, Zagora pri Plavah).

KAPELA RUSKIH VOJAKOV:

Ruska kapelica (Vršič).

LESENI KRIŽI RUSKIH UJETNIKOV:

Lesen križ (Vršič).

KAPELE – CIVILNE:

Kapele (Brezni Vrh, Črešnjevci, Dole, Konjsko, Lenart, Ljubnica, Logatec, Loke, Mrzli Vrh, Placar, Podgorje, Preserje pod Krimom, Rover, Šentilj pod Turjakom, Tolsti Vrh, Trstenik, Vitomarci, Zakl, Zapotok v Brdih – zaselek Mišček, Soča).

KAPELICE – CIVILNE:

Kapelice (Areh, Bojnik – Otavnik, Bojnik – Zagraški log, Bukovščica, Cerknica, Dolenja vas, Gaberke, Gerečja vas, Jablanica, Janežovski Vrh, Kočevsko (ni preverjeno), Lehen, Malkovec, Mrzli Vrh, Negova – zaselek Loški Vrh, Obrh (ni preverjeno), Planinska vas, Podgorje, Podgorje, Podgorje, Raduše, Remšnik, Rep, Rovtarske Žibrše, Sele, Solčava, Sv. Jernej, Sv. Jernej, Šentilj pri Velenju – Arnače, Šentjošt nad Horjulom, Šentviška Gora, Trščina, Zaplana, Žažar, Žaloviče).

Kapelica vzdana na pročelje hiše (Horjul).

KAMNITI KRIŽI – CIVILNI:

Kamniti križ (Mirtoviči).

LESENI KRIŽI – CIVILNI:

Lesen križ (Andraž nad Polzelo, Mali Vrh).

Seznam spomenikov in spominskih znamenj

MAVZOLEJ:

Mavzolej (Vodice pri Grgarskih Ravnah).

NAGROBNA PLOŠČA:

Nagrobna plošča (Lokvica).

POMNIK MIRU:

Pomnik miru (Cerje).

RUSKA CESTA IN RUSKA SPOMENIKA:

Ruska cesta (pod Vršičem), **spomenik** (Gorenja Trebuša, Ljubljana – Žale).

SAMOSTOJNO STOJEČI SPOMENIKI V NASELJU, NA POKOPALIŠČU, OB POKOPALIŠKEM ZIDU, OB STAVBI – NAJPOGOSTEJE CERKVI ALI ŽUPNIŠČU:

Spomenik (Adlešiči, Artiče, Begunje, Bočna, Bohinjska Bela, Bohinjska Bistrica, Borovnica, Bovec, Braslovče, Braslovče, Breznica, Brežice – Šentlenart, Celje, Dobova, Javorje, Cerke, Cerklje, Cerkvenjak, Čatež – Zaplaz, Čepovan I, Čepovan II, Čezsoča, Črenšovci, Črna na Koroškem, Črnomelj, Destrnik I, Destrnik II, Dob pri Domžalah, Dobrova, Dobrovnik, Dornava,

Dovje, Dravograd, Dražgoše, Dvor pri Polhovem Gradcu, Gaj nad Mariborom, Genterovci, Gerečja vas, Gora nad Sodražico, Gornji Grad, Gotovlje, Gozd Martuljek, Grabe, Grajska vas, Grgar, Hajdina, Herinja vas, Hinje, Horjul, Hudi Log, Ig, Juršinci, Kamna Gorica, Kamnik, Kapele (?), Klanec pri Komnu, Kočevsko I, Kočevsko II, Kolovrat, Komenda, Koprivnik, Kovor, Kozje, Kranj – Planina pri Kranju, Kranjska Gora, Križe, Krn – Batognica I, Krn – Batognica II, Laz, Lesce, Leskovec pri Krškem, Ljubljana, Ljubljana – Dobrunje, Ljubljana – Črnuče, Ljubljana – Hrvaški park, Ljubljana – Polje, Ljubljana – Stožice I, Ljubljana – Stožice II, Log pod Mangartom, Lokovec, Lovrenc na Dravskem polju, Lukovica, Martinje, Mengeš, Moravče, Most na Soči, Most na Soči – Postaja, Naklo, Nova vas, Orehova vas, Ormož, Planina pod Golico, Plave, Plešivec – vrh gore, Podkum, Polenšak, Polzela, Prečna, Preska, Preval nad Solkanom, Ptuj, Rače, Rafolče, Ravnica, Razbor, Reteče, Ribno, Rodik, Rogaška Slatina, Rovte, Rožna Dolina – gozd Panovec, Rupa, Sabotin I, Sabotin II, Sabotin III, Sabotin IV, Sabotin V, Slivnica pri Mariboru, Smednik, Sora pri Medvodah, Srednja vas v Bohinju, Starše, Stražišče pri Kranju, Studenec, Sv. Katarina – Topol, Svibno, Svibno, Šebrelje, Šentilj, Šentjurij na Dolenjskem, Šentlambert, Šentvid nad Ljubljano, Šentvid pri Lukovici, Škabrijel I, Škabrijel II, Škabrijel III, Škofja Loka I, Škofja Loka II, Šmartno ob Paki, Šmartno pri Litiji, Temnica, Tolmin, Trbovlje, Trebnje, Tržič, Videm, Vodice na Gorenjskem, Vodice pri Grgarskih Ravnah, Vogršček, Vojnik, Vrhnika, Zagorje ob Savi, Zasavska Sveta gora, Zatoľmin, Zatoľmin – na Peskih, Zavodnje, Zgornja Korena, Zgornja Polskava, Zgornje Stranje, Zgornje Gorje, Žetale, Žiri, Žitkovci).

SPOMINSKE PLOŠČE, NAMEŠČENE NA PROČELJA CERKVA, V NOTRANJOST CERKVA IN NA PROČELJA POSVETNIH STAVB:

Spominske plošče (Andraž nad Polzelo, Arnače, Avče, Begunje pri Cerknici, Benedikt, Bizeljsko, Boštanj, Bovec, Brezje I, Brezje II, Brezno, Celje, Cirkulane, Čemšenik, Črni Vrh, Dobrna, Dravograd, Dvor pri Polhovem Gradcu, Godešič, Gorišnica, Homec, Ihan, Janče, Jezersko, Jurjevica, Južna Tirolska, Kapla – Kozjak, Koče, Kočevsko I, Kočevsko II, Kokra – Zgornja Kokra, Kotlje, Kresnica, Kropa, Lahovče, Laško, Leše, Litija, Ljubljana – Štepanja vas, Ljubno na Gorenjskem, Ljutomer, Log

pod Mangartom, Lom pod Storžičem, Luče, Lučine, Luže, Matenja vas (Štivan), Mavčiče, Mekinje, Metlika, Mošnje, Motnik, Mrzli Vrh, Nevlje, Nova Štifta pri Gornjem Gradu, Olševak, Opatje Selo, Spodnje Duplje, Pameče, Podgorci, Podkoren, Podpeca, Polhov Gradec, Ponikva pri Žalcu, Potov Vrh, Prebold, Preddvor, Predoslje, Prevalje, Rateče I, Rateče II, Ravne na Koroškem, Ropoča, Rove, Selce, Spodnja Slivnica, Spodnje Duplje, Spodnji Brnik, Spodnja Dobrava, Stara Cerkev, Stara Oselica, Stari trg pri Slovenj Gradcu, Sveta Gora nad Novo Gorico, Šentgotard, Šentožbolt, Šentrupert na Dolenjskem I, Šentrupert na Dolenjskem II, Šentvid nad Ljubljano, Šentvid pri Stični, Škale pri Velenju, Škocjan pri Turjaku, Šmarje – Sap, Šmarjeta, Šmihel nad Mozirjem, Šmihel pri Novem mestu, Trboje, Trebelno, Tunjice, Turnišče, Unec, Vače, Visoko pri Šenčurju, Voklo, vnanja Peč, Vrbje, Zalog pri Cerkljah, Zapoge, Zgornji Razbor, Žabnica, Železniki).

SPOMINSKI LIST:

Spominski list (Kočevsko).

ZGODOVINSKA OBMOČJA:

Zgodovinsko območje (Čelo, Kolovrat, Mengore, Mrzli vrh, Ravelnik, Sabotin in Zapikraj).

ZVON V ZVONIKU CERKVE:

Zvon (Vače, Ljubljana – Stožice).

Spomeniki in znamenja znanih osebnosti

GENERALMAJOR GUIDO FREIHERR NOVAK VON ARIENTI:

Spomenik (Vodice pri Kanalu – Zagomila).

GENERAL RUDOLF MAISTER - VOJANOV:

Spomenik (Cerklje ob Krki, Kamnik, Kog, Ljutomer, Maribor I, Maribor II, Maribor III, Ptuj, Sveti Tomaž, Kamnik, Ljubljana I, Ljubljana II, Polenšak).

Doprni kip (Cerkvenjak I, Cerkvenjak II, Gornja Radgona, Kamnik I, Kamnik II, Kamnik III, Ljubljana I, Ljubljana II, Ljubljana III, Maribor I, Maribor II, Mekinje, Unec, Zavrh).

Spominska plošča (Celje – z reliefom, Kamnik, Unec, Zavrh).

Medaljon (Kamnik).

Grob (Maribor – Pobreško pokopališče).

NADPOROČNIK FRANJO MALGAJ:

Spomenik (Dobrije, Šentjur pri Celju I, Šentjur pri Celju II – besedilo na spomeniku NOB, Tolsti vrh – podrt).

Spominska plošča (Hruševac pri Šentjurju pri Celju).

Grob (Šentjur pri Celju).

FELDMARŠAL SVETOZAR BOROVIČ DE BOJNA:

Spomenik (Cerje, Kopriva, Preval).

Fontana (Goriško (?) – podrt).

SPOMENIKI IN ZNAMENJA BORCEV ZA SEVERNO MEJO:

Spomenik (Gornja Radgona, Ljubno ob Savinji, Maribor, Veržej).

Spominska plošča (Kamnik, Radovica, Veržej).

DRUGI SPOMENIKI IN ZNAMENJA ZNANIH OSEB:

Spomenik (Braslovče, Črenšovci – Jožef Godina, Dokležovje – Ivan Jerič, Godešič – Anton Hafner, Škofja Loka – Anton Hafner).

Spominska plošča (Dovje – Ivan Brence – Pehtut, Godešič – Anton Hafner, Velenje – Gustav Šilih, Zatoľmin – zdravnik dr. Arthur Weil).

Povzetek

Dediščina spomenikov prve svetovne vojne – Vojaška pokopališča, kapelice, spomeniki in spominska znamenja

Namen večletne raziskave dediščine vojaških pokopališč, kapelic, spomenikov in spominskih znamenj je bil predvsem sestaviti zbirni seznam in vpogled v prostorske, časovne, materialne, likovne in zlasti družbene in socialne razsežnosti večine tistih sestavin naše in deloma tudi tuje kulturne dediščine, ki ohranja spomin na prvo veliko svetovno vojno. To je bil spopad, ki je prvič v zgodovini človeštva terjal ogromno žrtev tako na taktični strani centralnih kot antantnih sil. Posledično je vsebina pričujočega besedila osredotočena predvsem na dogajanja ob bojiščih in njihovem zaledju, kjer so vojaške oblasti obeh vojskujočih imele prve obfrontne vojaške bolnišnice in tudi pokopališča, kjer so pokopavali padle vojake s fronte in umrle ranjence. Tako je tudi na Slovenskem v neposrednem zaledju bojnih linij, zlasti v zaledju soške fronte, nastalo več vojaških pokopališč pa tudi različnih znamenj in kapelic ter tudi muslimanska džamija, kjer so vojaške oblasti omogočale poleg pogrebno verskih opravljati tudi (ali pa predvsem) zgolj obrede za versko oskrbo tistih, ki so si jo pač želeli. V ta namen je tudi ob zaledju bojišč na današnjem slovenskem ozemlju nastalo kar nekaj kapelic in drugih verskih stavb in znamenj, ki so že med vojno dopolnila slovensko kulturno krajino in so se nekatera izmed njih ohranila vse do današnjih dni kot pomemben del slovenske kulturne dediščine. Ohranila se niso vsa, saj je v desetletjih po vojni prišlo do njihovega opuščanja (npr. džamija v Logu pod Mangartom) ali prekopov padlih vojakov z visokogorskih bojišč na strnjena pokopališča v dolini in tudi v velike kostnice, kar je na svojem in tudi današnjem slovenskem ozemlju še posebej uveljavljala poveljna italijanska oblast.

Na današnjem slovenskem ozemlju so v letih po prvi svetovni vojni zlasti lokalne oblasti, združenja vojnih veteranov, Katoliška cerkev in tudi številni

posamezniki skrbeli za vsaj delno ohranitev materialnih ostalin in spominov na veliko vojno. Pri tem je imel pomembno vlogo kurat Franc Bonač, ki je kot idejni vodja Zveze bojevnikov spodbujal člane in oblast k postavljanju spomenikov in znamenj padlim vojakom. Zamisli so prevzemali tako iz tujine kot iz domačega okolja in v postavljanje spomenikov in znamenj so pritegnili tudi nekatere vidne arhitekte, kot sta bila Jože Plečnik in Ivan Vurnik, kiparja Lojzeta Dolinarja, kamnoseka Alojza Vodnika in številne druge zidarske in kamnoseške obrtnike.

Toda še pred številčno vidnejšim postavljanjem spomenikov in znamenj se je zlasti v Mežiški in zgornji Dravski dolini in okoliškem hribovju, v posamičnih primerih pa tudi ob zgornji Kolpi, v Slovenskih goricah in ponekod na Dolenjskem uveljavila želja po postavljanju družinskih zahvalnih kapelic. Nekatero izmed njih so nastale že v letih med vojno, saj so jih vpoklicani vojaki in njihovi sorodniki postavljali v upanju za srečno vrnitev domov. Toda nekateri vojaki se niso vrnili in tudi njim v spomin so svojci postavljali kapelice, kakršna še danes stoji na Repu nad Slovensko Bistrico.

Pričujoča raziskava temelji na opornih znanstvenih in strokovnih besedilih, pisnih arhivskih virih, arhivskem slikovnem gradivu, ki sta ga avtorju pričujočega besedila posredovala poklicna kolega Janez Bogataj in Božidar Jezernik, terenskem slikovnem gradivu, pripovedih številnih posameznikov, predvsem pa na večletnem terenskem topografskem delu. V zbirnem registru je avtor zbral podatke o 531 enotah dediščine prve svetovne vojne, od tega 109 vojaških pokopališčih, o 75 kapelicah in križih, eni džamiji, o 286 posameznih javnih spomenikih in znamenjih ter o 60 spomenikih štirih znanih osebnostih, kot so general slovenskega rodu Guido Novak von Arienti,

general Rudolf Maister - Vojanov, nadporočnik Franjo Malgaj in feldmaršal Svetozar Borojević de Bojna.

Obravnavanih 531 enot dediščine prve svetovne vojne ni bilo mogoče opisno in slikovno ali kakor koli drugače vključiti v besedilo monografije, zato so predstavljene v zbirnem seznamu na koncu knjige. Seznam bo morebiti še komu v pomoč pri nadaljnjem srečevanju z obravnavano problematiko, da morda čez čas vendarle dobimo popolnejši topografski pregled obravnavanih in morebiti še katerih drugih vsebinskih poudarkov dediščine prve svetovne vojne.

Summary

The heritage of first world war monuments – Military cemeteries, chapels, monuments and memorials

The aim of this multi-year research project into the legacy of military cemeteries, chapels, monuments and memorials was first and foremost to compile a cumulative list and gain insight into the spatial, temporal, material, visual and, above all, social and societal dimensions of most of the components of our, and to some extent also foreign, cultural heritage that preserves the memory of the First World War. It was a conflict that, for the first time in human history, resulted in massive casualties on both sides, the then Central and Entente Powers. As a result, the content of the present text focuses mainly on developments along the battlefields and their rear areas, where the military authorities of both belligerent sides had the first front-line military hospitals, as well as cemeteries where fallen soldiers from the front and the deceased wounded soldiers were buried. As such, in the immediate hinterland of the battle lines in Slovenia, especially in the hinterland of the Isonzo Front (Soška fronta), a number of military cemeteries were created, as well as various memorials and chapels, and also a Muslim mosque, where, in addition to the religious funerary rites, the military authorities also (or even mainly) allowed religious rites to be performed for the religious care of those who wished to receive it. To this end, a number of chapels and other religious buildings and memorials were also built along the rear lines of the battlefields in what is now Slovenian territory, which already during the war complemented the Slovenian cultural landscape and some of which have been preserved to this day as an important part of the nation's cultural heritage. Not all of these structures have been preserved, however, since in the decades after the war they were abandoned (e.g., the mosque in Log pod Mangartom) or the remains of fallen soldiers were moved from high mountain battlefields to

cemeteries in the valleys, as well as to large ossuaries, an action that was especially enforced by the post-war Italian authorities on their own territory, and also on that of present-day Slovenia.

In the years following the First World War, in what is now Slovenia, local authorities, war veterans' associations, the Catholic Church and many individuals worked to preserve, at least in part, the material remains and memories of the Great War. Curate Franc Bonač played an important role in this as the leader of the Warriors' Association, encouraging members and the authorities to erect monuments and memorials to fallen soldiers. Ideas for these projects were taken from abroad as well as from the local environment, and some prominent architects such as Jože Plečnik and Ivan Vurnik, the sculptor Lojze Dolinar, the stonemason Alojz Vodnik and many other masons and stonemasons were involved in the building of monuments and memorials.

However, even before these monuments and memorials became more visible in the landscape, the desire to build family thanksgiving chapels became established, especially in the Mežica and upper Drava valleys and the surrounding hills, and in isolated cases also along the upper Kolpa River, in the Slovenske gorice mountains, and in some places in the region of Dolenjska. Some of these were built in the years during the war, as conscripted soldiers and their relatives erected them in the hope of a happy return home. But some of the soldiers did not return, and their relatives then built chapels in their memory. Some of these chapels can still be found today at Rep above Slovenska Bistrica.

The present research is based on supporting scientific

and professional texts, written archival sources, archival pictorial material provided to the author of the text by his professional colleagues Janez Bogataj and Božidar Jezernik, field pictorial material and accounts of numerous individuals, and above all on several years of field topographic work. In the cumulative register, the author has collected information on 531 World War I heritage units, 109 of which are military cemeteries, 75 chapels and crosses, one mosque, 286 individual public monuments and memorials, and 60 monuments to four well-known personalities, such as Guido Novak von Arienti, a general of Slovenian descent, General Rudolf Maister - Vojanov, Lieutenant Franjo Malgaj and Field Marshal Svetozar Borojević de Bojna.

All 531 items of First World War heritage noted above could not be included in the text of the monograph, descriptively, pictorially, or otherwise, and are therefore presented in a list at the end of the book. This list may be of help to others in their further encounters with the subject, so that in time we may have a more complete topographical overview of the heritage in question and possibly of other substantive highlights.

Viri in literatura

- A. G., 1930. Stara Loka svojim junakom. Jutri odkrijejo Staroločani veličasten spomenik vojnim žrtvam, ki je med njimi na prvem mestu v Beogradu od Avstrijcev ustreljeni poročnik dobrovoljec *ing.* Ivan Gosar. *Slovenski narod*, 25. 10.: 3.
- Aplinc, Miran, 2019. »Morda bodo prišli še taki časi, ko boste morali jesti tak kruh, kjer bodo špice ven gledale.« Odmev velike vojne skozi organizacijo preskrbe v Šoštanju v času prve svetovne vojne in prevratne dobe. Velenje: Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem.
- Avsenak, Vinko, 2006. Mošeja v Logu pod Mangartom. *Na fronti, revija za vojaško zgodovino* 4: 45–50.
- Batič, Matic, 2018. Črni vrh med prvo svetovno vojno. Cesta: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2012 (diplomsko delo, mentor doc. dr. Rok Stergar).
- Batič, Matic, 2018. Vsakdanje življenje v občini Črni Vrh med prvo svetovno vojno. *Kronika* 66 (1): 95–112.
- Bauer, Ernest, 1985. *Der Löwe von Isonzo. Feldmarschall Svetozar Borojevič de Bojna*. Graz: Verlag Styria.
- Benedik, Valentin, 1984. Moravče – Restavriranje spomenika padlim v 1. svetovni vojni. *Varstvo spomenikov* 26, 1984: 333.
- B. n. a., 1924. Grobovi tulijo... *Jutro* 258, 1. 11.: 5–6.
- B. n. a., 1928. Odkritje spomenika padlim žrtvam. *Slovenec* 231, 9. 10.: 3.
- Bonač, Franc, 1923. F. B., Naša sramota. *Slovenec* 51 (242), 24. 10.: 3.
- Borojevič, Svetozar, 1923. *O vojni proti Italiji od feldmaršala Borojeviča*. Ljubljana.
- Budkovič, Tomaž, 1999. *Bohinj 1914–1918 med fronto in zaledjem*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba.
- Budna Kodrič, Nataša, 1999. Vojaki s Škofjeloškega v prvi svetovni vojni. *Loški razgledi* 46 (1): 367–382.
- Chevalier, Lean, Alain Gheerbrant, 1983. *Rječnik simbola*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Čopič, Špelca, 1958. Kipar Lojze Dolinar. *Naša sodobnost* 6 (8–9): 841–846.
- Čopič, Špelca, 1985. *Lojze Dolinar. Študija in dokumentacija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Partizanska knjiga.
- Čopič, Špelca, 1986. Slovensko kiparstvo v času ekspresionizma in nove stvarnosti. *Ekspresionizem in nova stvarnost na Slovenskem 1920—1930*. Ljubljana: Moderna galerija, 87–100.
- Čopič, Špelca, 1987. Slovenski spomeniki padlim v prvi svetovni vojni. *Kronika* 35: 168–177.
- Čopič, Špelca, 1991. *Ljubljansko kiparstvo na prostem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Čopič, Špelca, 2000. *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Moderna galerija.
- De Caroli, Giacinto, Maria Luisa De Caroli, 2015. *Potovanje na fronto*. Plave: FIS Valter Reščič, prevod in samozaložba.
- Fikfak, Jurij, Božidar Jezernik, 2021. *Dediščina prve svetovne vojne. Reprezentacija in reinterpretacija*. Ljubljana: Zupaničeva knjižnica št. 49, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Fortunat Černilogar, Damjana, 2005. *Tolminsko mostišče. Ob 90. letnici prvih bojev na soški fronti*. Katalog ob razstavi Tolminskega muzeja. Tolmin: Tolminski muzej.
- Friš, Darko, Aleš Maver, Tomaž Kladnik, 2014. *Kri iz večernih sladkih oblakov. Usode v veliki vojni / The blood out of the sweet vespertine clouds. The destinies during the great war*. Maribor: Katalog občasne razstave maj 2014 – februar 2015. Kino partizan, Pokrajinski muzej Maribor.
- Gaberšček, Silvester, 2005. *Župnija Marijinega vnebovzvetja Tolmin*. Ljubljana: Družina.
- Globočnik, Damir, 2012. Spomenika padlim v 1. svetovni vojni v Škofji Loki in Stari Loki. *Loški razgledi* 59 (1): 111–124. Dostopno na: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-G07PCK1P/d57efofa-9cae-476d82ce-d1b3223b4060/PDF> (17. 10. 2018)
- Globočnik, Damir, 2017a. Prizadevanja za postavitev spomenika padlim vojakom v prvi svetovni vojni na Brezjah. *Revija SRP* 25 (131–132): 110–122. Dostopno na: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-246UX5U9/a7a63278-5366-4907-ab9b-ae5bc8f09622/PDF>

- Globočnik, Damir, 2017b. *Likovno in simbolno. Kolektivni spomin Slovencev v likovni umetnosti*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Gradišnik, Martina, Lucija Kos Bartol, Anton Berčan, Domen Češarek, Vlado Mohar, Milka Jamnik, Andreja Mihelič, 2018. *Konec je vélike vojne. Nikoli več?* Ribnica: JZ Rokodelski center – zavod za rokodelstvo, muzejsko in galerijsko dejavnost.
- Grant, R. G., 2014. *1. svetovna vojna. Veliki ilustrirani vodnik*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Hacin, Janko, 2002. *Vsi ti mladi fantje*. Zbrala in uredila Tatjana Hacin. Ljubljana: Slovenska matica.
- Hajnže, Janja (ur.), 2000. *Kapelice in znamenja v župniji Podgorje pri Slovenj Gradcu*. Podgorje: Osnovna šola Podgorje.
- Hartman, Bruno, 1989. *Rudolf Maister*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Hartman, Bruno, 1992. Rudolf Maister. V: *Enciklopedija Slovenije* 6. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, 365–366.
- Hartman, Bruno, 1998. *Rudolf Maister general in pesnik*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Hartman, Bruno, 2006. *Rudolf Maister*. Maribor: Ruslica.
- Hazler, Vito, 2021. Dediščina vojaških pokopališč, kapelic, spomenikov in spominskih znamenj prve svetovne vojne na Slovenskem. V: *Dediščina prve svetovne vojne. Reprezentacije in reinterpretacije*, ur. Jurij Fikfak in Božidar Jezernik. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 41–86.
- Hazler, Vito (v tisku). Graves were tended and monuments were erected to soldiers after the Great War.
- Hernja Masten, Marija, 2005. Prva svetovna vojna, skoraj pozabljena tragedija 20. stoletja. V: *Slovenstvo na Ptujskem v 20. stoletju*, ur. Ljubica Šuligoj. Ptuj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB Ptuj, 118–137.
- Humar, Darij, 1985. Bate. *Varstvo spomenikov* 27: 354.
- Humar, Darij, 1986. Grgarske Ravne. *Varstvo spomenikov* 28: 343.
- Humar, Darij, 1988. Nova vas. *Varstvo spomenikov* 29: 354–355.
- Humar, Darij, 1989. Vogršček. *Varstvo spomenikov* 31: 349–350.
- Humar, Darij, 1991. Libušnje. *Varstvo spomenikov* 33: 330–331.
- Humar, Darij, 1998. Avče pri Kanalu, spomenik iz 1. svetovne vojne. *Varstvo spomenikov* 37: 10.
- Huzjan, Vladimir, 2014. O ranjenicima i zarobljenicima u Varaždinu 1914. i 1915. te invalidima i ratnom groblju nakon Velikog rata. V: *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914. – 1918*, ur. Damjanović, Stjepan, Huzjan, Vladimir. Zagreb - Varaždin: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 161–188.
- Jezernik, Božidar, 2021. Vojne rane se celijo počasi. V: *Dediščina prve svetovne vojne. Reprezentacija in reinterpretacija*, ur. Fikfak, Jurij in Božidar Jezernik. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 115–174.
- Jurkovič, Filip, 2017. *Pa zbogom, junaki... Vojni dnevnik Filipa Jurkoviča 1914–1918*. Ljubljana: RTV Slovenija, Založba kaset in plošč.
- Kač, Maja (ur.), 2017. *Pa zbogom, junaki... Vojni dnevnik Filipa Jurkoviča*. Ljubljana: RTV Slovenija, 2017.
- Klasić, Petra idr., 2014. Vihar grozan, vihar strašan... Najčas ne zabriše spomina in grmovje na preraste poslednjih počivališč. Raziskovalno delo učencev OŠ Cerčno ob bližajoči se 100. obletnici začetka 1. svetovne vojne. Cerčno: Osnovna šola Cerčno.
- Klavara, Marko, Ines Beguš, Ana Hawlina (ur.), 2016. *Begunci. Slovenski begunci s soške fronte*. Nova Gorica: Goriški muzej.
- Komac, Jernej, 2017. »Franger, non Flechter, zrušim se, a ne odjenjam«: kraji spomina na veliko vojno v Šaleški dolini in okolici. V: *Zbornik 2016–2017. Zbirka Šaleški razgledi. Petnajsti zvezek*, ur. Silvo Grmovšek, Jože Hudales, Tone Ravnikar. Velenje: Knjižnica Velenje, 137–160.
- Koren, Tadej, 2015. *Pot miru od Alp do Jadrana. Vodnik po soški fronti*. Kobarid: Fundacija Poti miru v Posočju.
- Košir, Tone, Alojz Demšar, Petra Leben Seljak, 2013. *Dediščina župnije Šentjošt, Ljudje, domačije in znamenitosti*. Šentjošt: [Samozaložba].
- Košir, Uroš, Matija Črešnar, Dimitrij Mlekuž (ur.), 2019. *Rediscovering the Great War. Archaeology and Enduring Legacies on the Soča and Eastern Fronts*. London in New York: Routledge.
- Martinčič, Ivan (1922), 2008. *Na krvavih poljanah*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Menaše, Luc, 1971. *Evropski umetnostno zgodovinski leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

- Miklavčič-Brezigar, Inga, 2015. *Etnologija, zbirke in prva vojna* (katalog razstave). Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk.
- Pipan, David Erik, 2003. Spomenik hrabrim braniteljem Rombona. *Na fronti, revija za vojaško zgodovino* 2: strani.
- Podpečnik, Jože, Nina Vošnjak (ur.), 2016. *Fronte se začnajo prebujati. Rudolf Cvetko in njegova svetovna vojna*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Pušavec, Marijan, Gašper Krajnc, 2018. *Franjo Malgaj mladenci, ki ga je izbrala zgodovina*. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje.
- Rahten, Andrej, 2014. *Prestolonaslednikova smrt*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Rančigaj, Marija, 2002. Grobovi tulijo... *Detel'ca, Glasilo Kulturnega društva Gomilsko* 5: 17–19.
- Res, Alojzij, 1917. *Ob Soči – vtisi in občutja – Iz mojega dnevnika, 1917*. Trst: Knjigarna J. Štoka.
- Resnik, Damjan, 2004. Soška fronta kot pomnik in muzejsko vprašanje. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani.
- Robson, Stuart, 2013. *La prima guerra mondiale*. Bologna: Società editrice il Mulino.
- Saunders, J. Nicholas, 2007. *Killing time. Archaeology and the first world war*. Cheltenham: The History Press.
- Schauber, Vera in Hanns Michael Schindler, 1995. *Svetniki in godovni zavetniki za vse dni v letu*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga.
- Simič, Marko, 1996. *Po sledih soške fronte*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Smole, Emil, 1982. Javorca. *Varstvo spomenikov* 24, 235.
- Stichelbaut, Birger in David Coweley, 2016. *Conflict Landscapes and Archaeology from Above*. Farmham: Ashgate Publishing.
- Svoljšak, Petra, Gregor Antoličič, 2018. *Leta strahote. Slovenci in prva svetovna vojna*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Šarabon, Vinko, 1916. Svetovna vojna. *Koledar društva sv. Mohorja za leto 1916*: 24–54.
- Šarabon, Vinko, 1917. Svetovna vojna. *Koledar društva sv. Mohorja za leto 1917*: 33–80.
- Šega, Judita (ur.), 2015. V zaledju soške fronte. Katalog razstave. Pokrajinski arhiv Koper, zanj Nada Čibej; Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, zanj Drago Trpin; Zgodovinski arhiv Ljubljana, zanj Mitja Sadek; Gornjesavski muzej Jesenice, zanj Irena Lačen Benedičič; Tolminski muzej, zanj Damjana Fortunat Černilogar.
- Škodič, Dušan, 2016. Smrt na Erzherzog Eugen Strasse. Stoletnica vršiške ceste. *Planinski vestnik* 3: 4–9.
- Štepec, Marko, 2010. 1914–1918. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije.
- Štepec, Marko (ur.), 2014. *Take vojne si nismo predstavljali*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije.
- Turk, Mitja, 2013. Po sledih preteklosti, Gore nad Tolminom. *Planinski vestnik* 2: 29–31.
- Uredbe, 2013. Uredbe o državnem prostorskem načrtu za državno cesto od priključka Velenje jug do priključka Slovenj Gradec jug. *Uradni list RS* 72/13, 2. 9., 36. člen.
- Uršič, Ana, Sabina Požar, 2015. *Pokopališča prve svetovne vojne: Pivka in Gorjansko*. Seminarska naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- Vertin, Janko, 1934. Po dolgih vojnih letih zopet v Rogaški Slatini. *Bojevnik* 4 (3), 10. 3.: 3–4.
- Žebovec, Marjeta, 2014. *Bojevnik: Spomini vojnih veteranov prve svetovne vojne*. Ljubljana: Založba Karantanija.
- Žužek, Aleš, 2018. Pozabljeni mrtvi slovenski fantje. *Reporter* 11 (43), 22. 10.: 52–55.

Imensko kazalo

A

Ačko, Ivan 162
Ačko, Jožica 162
Ader, Otto 157
Ajdnik, France 205
Alber, Adolf 156–157
Antoličič, Gregor 19
Arčon, Matej 234
Atatürk, Mustafa Kemal paša 27
Avsenak, Vinko 17, 67
Avsenik, Ivan 29

B

Bajželj, Metod 132
Balantič, France 163
Bandelj, Mira 16
Barta, P. 68
Basle (Vasle), Ivan 110, 178
Bayer, Kirt von 157
Beguš, Vinko 214
Bes, Celestin 68, 175, 180
Besednjak, Herman 151–152
Bitenc, Anton 126, 173
Blagotinšek, Zora 223
Bogataj, Janez 108, 112, 115, 119, 166,
241, 244
Bonač, Franc 9–10, 99, 101–103, 143,
241, 243
Borojević de Bojna, Svetozar 10, 14,
213, 215, 234–235, 239, 242, 244
Bratuša, Mirko 231–232
Bratuž, Vladimira - Laka 126
Brdar, Jakov 225, 232
Brecelj, Marjan 222
Bremen, Benedict von 19
Brence, Ivan - Pehtut 213–214
Brombacher, Wilhelm 156, 158
Broz, Josip - Tito 101
Brunec Tebi, Irena 228, 232
Budna Kodrič, Nataša 17
Burger, Jože 234
Buriani, Filippo 45

C

Carpi, Arturo 45

Castiglioni, Giannino 27, 47, 49, 52
Cej, Jože 30
Cengle, Franc 110, 112, 132, 169
Cerar, Gregor 226
Chevalier, Jean 179
Cigan, Franc 125–126, 178
Colarič, Martin 218
Coweley, David 19
Cuderman, Stane 123–124, 179

Č

Čač, Miha 232
Čamernik, Vinko 59, 118, 169
Čopič, Špelca 15, 114, 118, 120
Črešnar, Matija 19
Čuček, Karl 87

D

De Caroli, Giacinto 15, 75
De Caroli, Maria Luisa 15, 75
Debeljak, Tine 60
Detoni, Milena 126, 173
Dežman, Jože 15
Dierberge, Karl 157
Dioguardi, Saverio 47
Dolinar, Anton 165
Dolinar, Lojze 14–15, 53, 59, 113–115,
169, 171, 179, 241, 243
Dragašnig, Sebastijan 103
Driolo, Giovannino 27
Dular, Tea 231

F

Eržen Podlipnik, Elizabeta 17
Fabiani, Maks 62
Fach, Konrad 158
Ferrante Gonzaga, Maurizio 106
Fikfak, Jurij 13
Finžgar, Fran Saleški 122
Franc Ferdinand, prestolonaslednik
27
Franc Jožef, cesar 234
Francelj, Martin 160
Francišek, papež 30
Furlan, Tomaž 132

G

Gaberšček, Matej 235
Geiger, Vladimir 19
Genereo, Roberto 215
Geyling, Remigius 65
Gheerbrant, Alain 179
Globočnik, Damir 17, 53, 99, 112, 141
Godina, Jožef 125–126, 178, 213, 239
Godina, Jožef 14, 125–126, 178, 213,
239
Gojkovič, Viktor 221, 229, 232
Gorše, France 164–165, 220
Grant, R.G. 19
Grebenc, Oton 113
Gregorčič, Simon 163
Gregorka, Janez 139, 164–165
Gregurina, Grga 158
Greppli, Giovanni 27, 47, 49, 52

H

Hacin, Janko 19
Hadnacy Lorant 43
Hafner, Anton 14, 214, 239
Hafner, Ferdinand 43–44
Hafner, Jernej 10, 99, 103, 143
Hartman, Bruno 217
Hazler, Vito 11, 13, 24, 31–32, 34, 36,
39–40, 42–44, 51–55, 58–63,
65–67, 69, 72–86, 88–90, 93–97,
100, 102–103, 105–117, 119, 121–
133, 135–137, 139–141, 144–151,
154–155, 161, 163–186, 188, 216,
219–231, 233, 235
Hiter, Alojz 79
Hohnjec, Miloš 110, 178
Howeg, Gerard 157
Hozjan, Franc 82

J

Jablonsky, Geza 65
Jalen, Janez 132
Janeš, Anton 42
Jankovič, Filip 18
Janša, Janez 226
Jerič, Ivan 14, 239

Jezernik, Božidar 13, 18, 99, 241, 244
 Juratović, Juraj 158
 Jurkovič, Ivan 17, 60, 172

K

Kač, Maja 18
 Kač, Miha 229, 232
 Kalin, Boris 103, 122–124, 178–179
 Kalin, Zdenko 171
 Kapus, Jože 137
 Katič, Andreja 29–30
 Kavčič, Franc 88–89
 Klančnik, Franc 89
 Klasić, Petra 17
 Klavora, Vasja 30
 Klein-Dingwerth, Herman 156, 158
 Klemenčič, Vinko 156
 Kofránek, Ladislav 35, 58–59
 Kolar - Dimitrijević, Mira 19, 159
 Kolbič, Gabrijel 223, 232
 Komac, Jernej 18,
 Koritnik, Anton 160
 Kos, Tine 125, 178
 Košir, Tone 16–17, 77
 Košir, Uroš 19
 Košnjek, Jože 29, 215
 Kovarbašič, Stana pl. 234
 Krajnc, Gašper 19
 Kralj, France 59, 120, 122, 150–151,
 163, 165, 171
 Kralj, Tone 118, 120–121, 167, 171
 Kranjčan, Valentin 81–82
 Krašovec, Teja 17
 Kravos, Marko 193, 199
 Krečič, Janez 196
 Kregar, Rado 136, 165
 Križaj, Marjan 95
 Kunovar, Franjo 113
 Kunst, Jernej 110
 Kušar, Lovro 157, 159–160
 Kutin, Simon 188

L

Laharnar, Ivan 29
 Lamparth Adam 158
 Lap, Anton 118
 Lavriša, Franc 91
 Leben, Franc 131
 Lenaršič, Franc 160
 Lenaršič, Ignacij 160
 Lepušič, Ludvik 74

Leskošek, Franc - Luka 222
 Lipovš, Ante 142, 172
 Lončar, Sanja 19
 Lončarek, Đuro 158
 Luckmann, Gerhart 52, 176

M

Maister, Borut 222
 Maister, Franc 214, 224, 228
 Maister, Hrvoj 222
 Maister, Rudolf 10–11, 14, 99, 101–
 102, 213–234, 239, 242, 244
 Malgaj, Franjo 10, 14, 18–19, 173, 213,
 215, 217, 231–234, 239, 242, 244
 Mali, Peter 130
 Marčec, Blaž 158
 Marinčič, Tomaž 159–160
 Matičič, Ivan 99, 101, 132, 143
 Mattarella, Sergio 30
 Medvarič - Bračko, Ružica 19, 159
 Megušar, Franc 132
 Menaše, Luc 179
 Meško, Jožef 178
 Meško, Kiar 19, 233–234
 Meyer, Otto 158
 Michelucci, Giovanni 66
 Miklauzin, Franc 85
 Miler, Matija 18, 233
 Mlekuž, Dimitrij 19
 Močnik, Blaž 162
 Moric, Anja 18, 120, 122–123
 Mrak, Jožef 160
 Munih, Tadej 234
 Mussolini, Benito 52

N

Naglič, Miha 17
 Napotnik, Ivan 122
 Napotnik, Mihael 74
 Nećak, Dušan 234
 Nefflen, Otto 157
 Neme, Mato 158
 Nonnenmacher, Gottlob 157
 Novak von Ariento, Guido 188, 213,
 215–216, 239, 241, 244
 Novak, Karel 113, 141, 161
 Novak, Matevž 160
 Novak, Matevž 160
 Novak, Tomo 158
 Novak, Tomo 158

O

Oblak, Ciril 152
 Oblak, Janez 152
 Orožen, Marjan 222
 Ostajmer, Branko 19

P

Pahor, Borut 29–30, 213
 Pamić, Renata 69
 Passy, Rudolf 217
 Pataki, János 41
 Pavlik, Heinrich 60–61, 172
 Pengov, Božo 14, 59, 141, 163, 169
 Pengov, Ivan 234
 Peruzzi, Svetoslav 14, 53, 169
 Peserl, Jože 87
 Pešak Mikec, Barbara 17
 Pipan, David Erik 17, 33–34, 58
 Pirnat, Nikolaj 219–220, 232
 Pišek, Franc 203
 Plaznik, Franc 9
 Plečnik, Jože 116, 118, 122–123, 125–
 126, 163, 173, 178, 234, 241, 243
 Pliberšek, Antonija 78, 162
 Pliberšek, Franc 78, 162
 Podbersig, Franc 129, 176, 201
 Podlešak, Franc 43
 Pogačar, Franc 69
 Pogačnik, Josip 217
 Pohar, Maks 222
 Poljak, Valentin 152
 Pohar, J. 207
 Potočnik, Vika 225
 Potroško, Ivan 158
 Prašnički, Martin 17
 Pregl Kobe, Tatjana 228
 Prikryil, Ignatz 157
 Princip, Gavrilo 27
 Puncer, Srečko 231
 Pušavec, Marijan 19
 Pušnik Brezovnik, Vesna 230
 Putrih Karel (Karlo) 136, 165
 Putrih, Boštjan 226, 232
 Putrih, Boštjan 226, 232

R

Račič, Božo 139, 193, 195
 Rahten, Andrej 19
 Rajovec, Martin 110
 Rajšp, Jakop 83
 Rančigaj, Marija 16, 111

Ratkajec, Filip 231
 Ravnikar, Edvard 53, 169
 Razinger, Mirko 120
 Repe, Božo 234
 Res, Alojz 25
 Resnik, Damjan 17
 Reščič, Valter 15
 Rifesser, Giuseppe 71, 174
 Roš, Fran 231
 Rothfeld, Bernhard 43
 Rotovnik, Jože 83
 Rudolf, Andrejka 161
 Rydel, Jan 19

S

Saunders, Nicholas J., 19
 Schalek, Alice 215
 Schauber, Vera 122
 Schindler, Michael 122
 Sebenikar (Šebenikar), Lovro 221–222
 Sebenikar, Adolf 221
 Selassie, Heile I. 101
 Seljak, Ivan 137
 Sever, Anton 219
 Sever, Anton 81, 204
 Sever, Ivan 122
 Sever, Margareta 81, 204
 Sigulin, Anton 222
 Simič, Marko 15–16
 Slana, Lovrenc 160
 Slobodnik, Joško 214
 Smerdu, Frančišek 142, 172
 Smrekar, Hinko 219
 Sofija, vojvodinja 27
 Sojer, Martin 160
 Stichelbaut, Birger 19
 Strmčnik, Jure 89
 Sučić, Bartol 158
 Suhadolc, Janez 30
 Sušak, Milan 111
 Svolfjšak, Drago 16, 18
 Svolfjšak, Petra 19

Š

Šarabon, Vinko 213
 Šarec, Marjan 223
 Šargač, Izidor 158
 Šega, Judita 17
 Šetinc, Janez 196
 Šilih, Gustav 214, 239
 Škodič, Dušan 69

Šorn, Jože 161
 Štepec, Marko 17–18
 Štimec, Anton 77–78
 Štine, Bojan 227, 232
 Štojs, Lojze 205
 Šubic, Vladimir 118

T

Tavčar, Ivan 234
 Tischler, Robert 51
 Tomšič, Frančiška 214, 221
 Tomšič, Jožef 160
 Tomšič, Matilda 221
 Travner, Vladimir 54
 Trpin, Peter 109
 Turk, Matija 17, 67

U

Ullrich, Joseph 62
 Urbanc, Jakob st. 77
 Urbas, Tone 93

V

Venturi, Ghino 27
 Verčkovnik, Lovrenc 87
 Verstovšek, Karel 217
 Vertačnik, Mihael 196
 Vertačnik, Vinko 196
 Vertin, Janko 23
 Vidmar, Stane 205
 Vidrgar, Alena 224, 232
 Viktor Emanuel III., kralj 47
 Virant, Gregor 226
 Virant, Stanko 16, 110–111
 Vodnik, Alojz 14, 115, 141, 161, 205,
 207, 241, 243
 Volčjak, Jure 18
 Vovšek, Ivan 182
 Vukić, Blaž 158
 Vurnik, Alojz 118, 122
 Vurnik, Ivan 108–109, 116–117, 120,
 123, 125, 156, 182, 241, 243

W

Wanek, Josef 156
 Weil, Arthur 214, 239
 Wostenfeld, Adolf 157

Z

Zagorc, J. 144, 210
 Zelko, Ivan 125–126, 178

Zorko, Vlasta 11, 223, 232
 Zupanc, Jože 137
 Zupanič, Metka 229, 232

Ž

Žabota, Barbara 17
 Žebovec, Marjeta 19, 103
 Žerovc, Beti 18
 Žnidaršič, Franci 226
 Župančič, Oton 60
 Žužek, Aleš 14, 118, 141

